

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΙΣΤΟΡΙΚΗ
ΕΠΟΧΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ: ΕΛΛΑΔΑ, ΑΙΓΥΠΤΟΣ, ΕΓΓΥΣ
ΑΝΑΤΟΛΗ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

«Τα αρχαία λατομεία στυρίας λίθου. Η οργάνωση του χώρου, τρόποι και
μέσα εξόρυξης, τόποι διασποράς και χρήση των μαρμάρων»

Νικολάου Κωνσταντίνος

Ρόδος, Σεπτέμβριος 2022

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ
ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ: ΕΛΛΑΔΑ, ΑΙΓΥΠΤΟΣ, ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Νικολάου Κωνσταντίνος

A.M: 4352020031

«Τα αρχαία λατομεία στυρίας λίθου. Η οργάνωση του χώρου, τρόποι και μέσα εξόρυξης,
τόποι διασποράς και χρήση των μαρμάρων»

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ:

Στεφανάκης Μανόλης

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Μηνά Μαρία

Βαφειάδου Ασημίνα

Ρόδος, Σεπτέμβριος 2022

Φωνές από την πέτρα από τον ύπνο
βαθύτερες εδώ που ο κόσμος σκοτεινιάζει,
μνήμη του μόχθου ριζωμένη στο ρυθμό
που χτύπησε τη γης με πόδια
λησμονημένα.

(Γ. Σεφέρης, Μυκίνες)

Ευχαριστίες

Η ανάληψη, η εξέλιξη και η ολοκλήρωση αυτής της εργασίας, που μεγάλο μέρος της αποτελεί πρωτότυπη έρευνα, δε θα ήταν δυνατή χωρίς την συμβολή μιας σειράς ανθρώπων, που στάθηκαν στο πλευρό μου και στους οποίους οφείλω θερμές ευχαριστίες. Αρχικά, στα μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, καθηγητή Στεφανάκη Μανόλη, επίκουρη καθηγήτρια Μηνά Μαρία και τη Δρ. Βαφειάδου Ασημίνα, μέλος ΕΔΙΠ, για την ανάληψη της Μεταπτυχιακής Διπλωματικής Εργασίας (Μ.Δ.Ε.) και τις καίριες συμβουλές τους. Την Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ευβοίας Δρ. Α. Σίμωσι για την συγκατάθεση της υπηρεσίας σχετικά με την εκπόνηση της παρούσης Μ.Δ.Ε., τις αυτοψίες, την φωτογράφιση και χαρτογράφηση των θέσεων όπου εντοπίζονται τα λατομεία.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην επίκουρη καθηγήτρια αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. Βίκυ Βλάχου για την ενθάρρυνση και τις συμβουλές της. Ουσιαστική στάθηκε η βοήθεια της συναδέλφου Δρ. Μαρίας Χιδίρογλου, Αρχαιολόγου του Ε.Α.Μ. στο Τμήμα Συλλογών Αγγείων, Έργων Μεταλλοτεχνίας και Μικροτεχνίας, που με προθυμία και με τις καίριες υποδείξεις της διευκόλυνε την εκπόνηση της παρούσης Μ.Δ.Ε., επίσης την ευχαριστώ για την παραχώρηση φωτογραφιών από το Δρακόσπιτο Πύργος Νημποριού και από τον εντοπισμό των κίωνων στην ακτή του Νημποριού. Ευχαριστίες οφείλω στη Δρ. Αθηνά Χατζηδημητρίου, προϊσταμένη του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων του ΥΠ.ΠΟ.Α. για τις συμβουλές και τις παρατηρήσεις της. Στην καταδύομενη αρχαιολόγο Δέσποινα Κουτσούμπα, επιμελήτρια της περιοχής από την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων και πρόεδρο του Σ.Ε.Α. για την άμεση ανταπόκρισή της σχετικά με τον εντοπισμό και την προστασία των εναλίων αρχαιοτήτων και την συμβολή της ως πρόεδρος του Σ.Ε.Α. για την αρχαιολογική οριοθέτηση του χώρου στον λόφο Πυργάρι Νημποριού.

Είμαι υπόχρεος στην αρχαιοφύλακα του Μουσείου Καρύστου Ευαγγελία Αθανασίου για την ώθηση που μου έδωσε, ώστε να προτείνω το παρόν θέμα για Μ.Δ.Ε. και που πάντα με προθυμία στέκεται στο πλευρό μου συμβάλλοντας τα μέγιστα με κάθε τρόπο και μέσο. Επίσης, ευχαριστίες οφείλω στη συνάδελφο Κατερίνα - Ελεονώρα Τσιάλιου για τον χρόνο που διέθεσε, καθώς υπήρξε συνοδοιπόρος μου στις επίπονες αναβάσεις στα βουνά των Στύρων σε αρκετές από τις αυτοψίες. Στις συναδέλφους Βίκυ Μπολιάκη και Ελένη Κουτσοπούλου για την αμέριστη βοήθεια τους σχετικά με την συγγραφή αυτής της εργασίας και τη συνάδελφο Ναταλία Χατζάρα, για την υπόδειξη του λατομείου στη θέση Ίλοζες.

Επιπροσθέτως, ευχαριστώ την συνάδελφο Ρίτα Χατζή και τον Ιερομόναχο της Μονής Εσφιγμένου Αγίου Όρους Πατήρ Γαβριήλ, Καρύστιος εκ καταγωγής, για την πληροφoρία ύπαρξης cirollino στην Κέρκυρα, στο Κίεβο, στο Άγιον Όρος και στην Ίμβρο αντίστοιχα, καθώς και για την παραχώρηση φωτογραφιών. Την υποψήφια διδάκτωρ Γεωλογίας του Α.Π.Θ. Χριστίνα Αποστολίδου που με βοήθησε να ξεδιαλύνω το θολό για εμένα τοπίο σχετικά με την πολύπλοκη διαδικασία δημιουργίας των σιπολινομαρμάρων.

Ξεχωριστές και ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην φίλη Άρτεμις Σωτηρίου που είχε τη διάθεση και την υπομονή, ώστε ατέλειωτες ώρες να με βοηθήσει με την ξενόγλωσση βιβλιογραφία και την επιμέλεια του κειμένου, όπως και στις Δώρα Καροφίλη, Σοφία Λιαπή και στη συνάδελφο Χριστίνα Μπάμπη. Επίσης, στην τεχνολόγο πολιτικό μηχανικό Βαρβάρα Διασίτου για την δημιουργία σχεδίων. Στον Γιάννη Καπρή, Γεωλόγο και Αντιπρόεδρο του Εξωραϊστικού Συλλόγου Νημποριού που συνέβαλλε τα μέγιστα από την δική του θέση για την αρχαιολογική οριοθέτηση του όρους Πυργάρι, για την παραχώρηση φωτογραφιών και για τη βοήθειά του στην κατάρτιση των χαρτών της παρούσης εργασίας. Στην Αφροδίτη Λέκκα, Πρόεδρο του Συλλόγου Ξενοδόχων Στύρων, για τις ενέργειες της σχετικά με την προστασία των αρχαιοτήτων της περιοχής και για τη ζεστή φιλοξενία που μου παρείχε στο ξενοδοχείο Venus Beach Στύρων. Στον πεζοπόρο Παναγιώτη Μεντάκη για την κατάρτιση πεζοπορικών χαρτών στους λόφους Πυργάρι και Άγιο Νικόλαο, στον Χρήστο Παλυβό για την εξυπηρέτηση σχετικά με τις μετακινήσεις στην περιοχή των Στύρων και τέλος στον αξιαγάπητο κύριο Μανώλη Παπαγιαννάκη, κάτοικο Νημποριού, για τη διάθεση της βάρκας του και τη μεταφορά όπου χρειάστηκαν πλωτά μέσα καθώς και τη Ζωζώ Γεωργίου, βιβλιοθηκονόμο της βιβλιοθήκης Καρύστου, του Γιοκαλείου Ιδρύματος.

Κλείνοντας θα ήθελα από καρδιάς να ευχαριστήσω και να αφιερώσω την παρούσα διπλωματική εργασία στον Εξωραϊστικό Σύλλογο Νημποριού, στους κατοίκους και τους επισκέπτες της περιοχής που με στήριξαν τόσο ηθικά όσο και έμπρακτα και που αυτή η εργασία έγινε και δική τους υπόθεση. Ευελπιστώ η παρούσα Μ.Δ.Ε. να αποτελέσει εφιαλτήριο για την συνέχιση του αγώνα προστασίας των αρχαίων λατομείων, την περαιτέρω μελέτη σχετικά με τη λειτουργία τους, την προστασία τους και την ολόπλευρη ανάδειξή τους.

Περιεχόμενα

Συντομογραφίες	0
Περίληψη.....	3
Abstract	5
<i>Πρόλογος</i>	6
1. Εισαγωγή.....	8
2. Μεθοδολογία - Διάρθρωση Κεφαλαίων.....	13
3. Τα Στύρα ανά τους αιώνες	19
4. Η χρήση του λίθου στην αρχιτεκτονική	26
4.1. Η ιστορική διαδρομή των λευκών και χρωματιστών μαρμάρων του ελλαδικού χώρου ...	28
5. Η γεωλογία της Εύβοιας και οι φυσικομηχανικές ιδιότητες των σιπολινομαρμάρων	34
5.1. Αττικοκυκλαδική ζώνη (Νότια Εύβοια).....	35
5.2. Η δημιουργία των σιπολινομαρμάρων	36
5.3. Φυσικομηχανικές ιδιότητες και χρήσεις του μαρμάρου	38
6. Τα λατομεία cipollino στην περιοχή των Στύρων	40
6.1. Ο λόφος του Αγίου Νικολάου	43
6.1.1. Λατομείο στην κορυφή του Λόφου του Αγίου Νικολάου.....	44
6.1.2. Λατομεία στη θέση <i>Τράβα</i>	46
6.1.3. Λατομεία στη θέση <i>Πάλλη - Λάκκα</i>	48
6.1.4. Λατομεία στη θέση <i>Claudiana</i>	50
6.1.5. Λατομεία στη θέση <i>Κρύα - Βρύση</i>	54
6.1.6. Λατομεία στον λόφο Μυτερή.....	57
6.2. Όρος Πυργάρι Νημποριού	61
6.2.1. Λατομικά συγκροτήματα στη θέση <i>Πυργάρι</i>	62
6.2.2. Λατομικά συγκροτήματα στη θέση <i>Ντούκα</i>	69
6.2.3. Λατομεία στη θέση Χώνι - Ρότζε και Μπρέτιζες.....	70
6.2.4. Λατομικό συγκρότημα στη θέση <i>Πύργος</i>	71
6.2.5. Λατομεία στις θέσεις <i>Ομπόρι</i> και <i>Μποσλιμέτι</i>	72

6.2.6. Λατομικό συγκρότημα στη θέση <i>Πυργάκι</i> και <i>Κουκούλα</i>	75
6.3. Όρος Βρεθέλα - Πόρτο Λάφια, όρος Διακόφτης και όρος Ντελίβια	79
7. Τεχνικές και εργαλεία λατόμησης.....	85
7.1. Η εξόρυξη των λίθων	85
7.2. Η λάξευση των αποσπασμένων όγκων.....	91
8. Μεταφορά λίθων	94
8.1. Κατηφορικοί οδοί και τροχήλατες ξύλινες κατασκευές.....	96
8.2. Ανυψωτικά μηχανήματα	99
8.3. Οι θαλάσσιες μεταφορές	100
9. Οργάνωση λατομείων.....	105
9.1. Η διοίκηση των λατομείων.....	105
9.2. Το ανθρώπινο δυναμικό	112
9.3. Οικίες, πύργοι και φυλάκια	117
9.4. Άλλες εγκαταστάσεις	122
10. Οι οικονομικές σχέσεις της πόλης και η πώληση του μαρμάρου.....	124
11. Τόποι διασποράς και χρήση cipollino	132
11.1. Η διακίνηση και η χρήση του μαρμάρου τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορική Περίοδο.....	134
11.2. Τόποι διασποράς και χρήση του μαρμάρου στους Χριστιανικούς χρόνους και εξής ...	137
Συμπεράσματα.....	144
Βιβλιογραφία.....	151

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ (ΠΙΝΑΚΕΣ – ΧΑΡΤΕΣ – ΕΚΟΝΕΣ – ΣΧΕΔΙΑ)

Συντομογραφίες

ΑΑΑ	<i>Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών</i>
ΑΔ	<i>Αρχαιολογικό Δελτίο</i>
ΑΕ	<i>Αρχαιολογική Εφημερίδα</i>
ΑΕΜ	<i>Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών</i>
ΑΕΘΣΕ	<i>Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας.</i>
Α.Π.Θ	<i>Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης</i>
ΒΑΕ	<i>Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
Γ.Υ.Σ.	<i>Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού</i>
ΔΔΕΑΜ	<i>Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων</i>
ΔΧΑΕ	<i>Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
ΔΙ.Π.Κ.Α.	<i>Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων</i>
Δ.Τ.	<i>Δελτίο Τύπου</i>
ΕΑΜ	<i>Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο</i>
Ε.Π.Κ.Α.	<i>Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων</i>
ΕΦ.Α.ΕΥΒ.	<i>Εφορεία Αρχαιοτήτων Ευβοίας</i>
Ι.Γ.Μ.Ε.	<i>Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών</i>
ΙΝΕ – ΕΙΕ	<i>Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών</i>
Κ.Α.Σ.	<i>Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο</i>
Μ.Ι.Ε.Τ.	<i>Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης</i>
Ο.Δ.Α.Π.	<i>Οργανισμός Διαχείρισης και Ανάπτυξης</i>

	<i>Πολιτιστικών Πόρων</i>
ΠΑΑ	<i>Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών</i>
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
ΠΙΟΠ	<i>Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς</i>
ΤΑΠΑ	<i>Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων</i>
ΥΠ.ΠΟ.Α.	<i>Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού</i>
Ant.Class	<i>L' Antiquité Classique</i>
AntK	<i>ANTIKE KUNST</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
ANEJOS DE AESPA	<i>ANEJOS DE ARCHIVO ESPAÑOL DE ARQUEOLOGÍA</i>
ASMOSIA	<i>Association for the Study of Marble and Other Stones used In the Antiquity</i>
BAR	<i>British Archaeological Reports</i>
BCH	<i>Bulletin de correspondance Hellénique</i>
BSA	<i>British school at Athens</i>
EfA	<i>École française d'Athènes</i>
JCH	<i>Journal of Cultural Heritage</i>
JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i>
JRS	<i>Journal of Roman Studies</i>
MAA	<i>Mediterranean Archaeology and Archaeometry</i>
NATO ASI series	<i>NATO Advanced Science Institutes Series</i>
Oxf. J. Archaeol.	<i>Oxford Journal of Archaeology</i>
RA	<i>Revue Archéologique</i>
WGS 84	<i>World Geodetic System 1984</i>
π.χ.	<i>Παραδείγματος χάριν</i>
π.Χ.	<i>Προ Χριστού</i>
μ.Χ.	<i>Μετά Χριστόν</i>

εκ.

Εκατοστά

μ.

Μέτρα

χλμ.

Χιλιόμετρα

τμ.

Τετραγωνικά μέτρα

τχλμ.

Τετραγωνικά Χιλιόμετρα

Περίληψη

Τα αρχαία λατομεία καρυστίας/στυρίας λίθου, marmor carystium ή cipollino verde στην περιοχή των Στύρων της Νότιας Εύβοιας, έπαιξαν από τους πιο κομβικούς ρόλους στην εξόρυξη και τη διακίνηση του μαρμάρου κατά τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους. Τα Στύρα αποτέλεσαν την περιοχή με τη μεγαλύτερη εξορυκτική και συνάμα εξαγωγική δύναμη -από όλη τη Νότια Καρυστία- του πρασινωπού φλεβωτού μαρμάρου, που για τη διακοσμητική του αξία έγινε ιδιαίτερα αγαπητό κατά την περίοδο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Τα λατομεία των Στύρων καταλαμβάνουν τέσσερεις ορεινούς όγκους ανατολικά - νοτιοανατολικά του σημερινού οικισμού. Η έκταση και η οργάνωσή τους σε μεγάλα λατομικά συγκροτήματα αποτυπώνουν τον αυτοκρατορικό τους έλεγχο και συνάμα απεικονίζουν το μέγεθος της εξαγωγής και την εντατικοποίηση, που συνδέεται με την έλευση της ρωμαϊκής κυριαρχίας και της ρωμαϊκής αστικοποίησης. Αντίστοιχα, η άρτια διατήρησή τους μαρτυρά τους τρόπους και τα μέσα εξόρυξης, διαχείρισης και μεταφοράς των αποσπασμένων όγκων.

Στην παρούσα εργασία γίνεται προσπάθεια σταχυολόγησης και επαναπροσδιορισμού των λατομικών θέσεων που έχουν εντοπιστεί ήδη από τη δεκαετία του 1960, ενώ παρουσιάζονται οι νέες θέσεις που εντοπίστηκαν από το 2019 έως σήμερα. Επιπροσθέτως, τα νέα στοιχεία σχετικά με τους δρόμους που η καταβίβαση και η λιθαγωγία ακολουθούσε, όπως και τα λιμάνια φόρτωσης των μαρμάρινων όγκων σε πλοιάρια, συμπληρώνουν σε μεγάλο βαθμό το κάδρο αυτής της βιομηχανικής δραστηριότητας των αυτοκρατορικών χρόνων.

Μέσα από την εξέταση της βιβλιογραφίας και την παρακολούθηση των αρχαιολογικών δεδομένων και καταλοίπων, γίνεται προσπάθεια προσέγγισης της οργάνωσης των αυτοκρατορικών λατομείων στυρίας λίθου, του τρόπου διοίκησής τους από τους αυτοκρατορικούς απεσταλμένους, αλλά και της λειτουργίας τους σε συνάρτηση με τους ανθρώπους που εργάζονταν στα λατομεία ή ήταν επιφορτισμένοι με την φύλαξή τους. Επιπροσθέτως, επιχειρείται η εξακρίβωση της συμμετοχής στη λατομική δραστηριότητα ιδιωτών – εργολάβων, ενώ παράλληλα, γίνεται απόπειρα ανίχνευσης της συμμετοχής της πόλης σε αυτήν την τεράστια εξορυκτική δραστηριότητα, όπως και του αντίκτυπου που αυτή άφηνε στην οικονομία της περιοχής.

Τέλος, με γνώμονα τη χαρτογράφηση των περιοχών όπου το cipollino εξήχθη και τους τρόπους χρήσης του στα μνημεία της πολιτιστικής κληρονομιάς, επιχειρείται η διαπίστωση

της χρονολογικής συνέχειας ή ασυνέχειας των λατομείων ανά τους αιώνες και η ανάδειξη της διαχρονίας εξόρυξης αυτού του μαρμάρου που μέχρι και τον 20^ο αιώνα συγκαταλέγεται στα πετρώματα που διακοσμούν διάφορων ειδών οικοδομήματα.

Abstract

The ancient quarries of carystia/styrian stone, marmor carystium or cipollino verde in the region of Styria in South Euboea played one of the most pivotal roles in the extraction and transportation of marble during Roman imperial times. Styra was the area with the greatest quarrying and at the same time exporting power - from all of South Karystia - of this green veined marble, which for its decorative value became greatly appreciated during the Roman Empire. The quarries of Styra occupy four mountainous masses at the east-southeast of the residential area. Their extent and organization in large quarry complexes reflect their imperial control and at the same time illustrate the magnitude of export and the intensification associated with the advent of Roman dominance and urbanization. Accordingly, their perfect preservation denotes the ways and means of extraction, management and transport of the detached blocks.

In this paper, an attempt is made to glean and redefine the quarry sites that have been identified since the 1960s, while new sites that have been identified from 2019 to today are also presented. In addition, the new information about the routes that the road networks and runways followed, as well as the loading ports of the marble blocks on ships completes to a great extent the image of this industrial activity of the imperial times.

After careful examination of the bibliography and monitoring of the archaeological data and remains, an attempt is made to approach the organization of these imperial quarries, the way they were administered by the imperial delegates, but also their operation in relation to the people who worked in them or were charged with guarding them. In parallel, it is attempted to detect the city's participation in this huge quarrying activity, as well as the impact it had on the region's economy.

Finally, with regard to the mapping of the areas where this material was extracted and its use in the monuments of cultural heritage, an attempt is made to establish the chronological continuity or discontinuity of the quarries over the centuries and to highlight the timeless extraction of this marble that up to the 20th century is among the rocks that decorate various types of buildings.

Πρόλογος

Η παρούσα διπλωματική εργασία που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Αρχαιολογία της Ανατολικής Μεσογείου. Ελλάδα, Αίγυπτος, Εγγύς Ανατολή» του τμήματος Μεσογειακών Σπουδών, του Πανεπιστημίου Αιγαίου, αποτελεί τον διακαή πόθο και το μεράκι του γράφοντος για την περαιτέρω έρευνα των αρχαίων λατομείων σιπολινομαρμάρων (cipollino verde, marmor carystium ή καρυστία/στυρία λίθος) της ευρύτερης περιοχής της Καρυστίας και ειδικότερα αυτής των Στύρων στη Νότια Εύβοια. Το 2019 το διάστημα από τον Ιούνιο έως και τον Οκτώβριο, διενεργήθηκαν υπό την εποπτεία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ευβοίας, εργασίες βελτίωσης της επισκεψιμότητας στον αρχαιολογικό χώρο του λόφου του Αγίου Νικολάου Στύρων. Στις εργασίες, που ο γράφων είχε την αρχαιολογική επίβλεψη ως επί συμβάσει αρχαιολόγος και τις οποίες παρουσίασε στην διημερίδα της υπηρεσίας τον Οκτώβρη του 2019 «Εύβοια γη Αβάντων»¹, προέκυψε το ενδιαφέρον για περαιτέρω έρευνα της περιοχής με σκοπό την βαθύτερη κατανόηση του δικτύου λατομείων cipollino, τους τρόπους εξόρυξης, μεταφοράς, αλλά και της εμπορικής και διακοσμητικής αξίας και χρήσης του προς εμπορία προϊόντος.

Η ανάληψη της συγκεκριμένης Μ.Δ.Ε τον Νοέμβριο του 2021, συνέπεσε με τον αγώνα που δίνουν οι κάτοικοι της περιοχής των Στύρων για τη διαφύλαξη, τόσο του πολιτιστικού και φυσικού περιβάλλοντος της περιοχής, όσο και για την προάσπιση της ποιοτικής τους διαβίωσης, καθώς πρόκειται στην περιοχή να εγκατασταθούν αιολικοί σταθμοί. Στις αυτοψίες που διενεργήθηκαν από τον γράφοντα στους ορεινούς όγκους Κλιόσι - λόφος Αγίου Νικολάου, Πυργάρι Νημποριού, Βρεθέλα (Πόρτο - Λάφια) και Διακόφτης, καθώς και σε παράκτιες θέσεις, με στόχο τον εντοπισμό λατομικών μετώπων, οδών καταβίβασης, καταλοίπων λιμενικών εγκαταστάσεων και άλλων, συνοδοιπόροι ήταν συνάδελφοι αρχαιολόγοι και κάτοικοι των Στύρων. Αυτή η ενέργεια έδωσε τη δυνατότητα σε όλους μας να γνωρίσουμε εκ του σύνεγγυς τον απύθμενο αρχαιολογικό πλούτο της ευρύτερης περιοχής, την χαρά της ανακάλυψης, τις συνθήκες που συνέβαλαν στην άρτια διατήρηση των λατομείων, τη διαπίστωση των ανθρωπογενών και φυσικών φθορών που έχουν επέλθει σε αυτά, αλλά και την ανάληψη ευθύνης, πολύχρονης δράσης και κινητοποίησης με σκοπό την διατήρηση, προστασία και ανάδειξή τους από τις αρμόδιες υπηρεσίες του ΥΠ.ΠΟ.Α.

¹ Νικολάου 2019. Πρακτικά υπό δημοσίευση

Στο πλαίσιο αυτών των δραστηριοτήτων εντάχθηκαν μια σειρά δράσεων όπως: εκδήλωση - συζήτηση του Εξωραϊστικού Συλλόγου Νημποριού σχετικά με τα λατομεία των Στύρων τον Αύγουστο του 2021, οδοιπορικό στα ρωμαϊκά λατομεία στη θέση *Πυργάρι* το Νοέμβριο του 2021, αρχαιολογικό οδοιπορικό των Συλλόγων Ελλήνων Αρχαιολόγων (Σ.Ε.Α.), Εκτάκτων Αρχαιολόγων (Σ.ΕΚ.Α.), του Πανελληνίου Σωματείου Έκτακτου Προσωπικού στο ΥΠ.ΠΟ (Π.Σ.Ε.Π. - ΥΠ.ΠΟ.) και τοπικών φορέων της Εύβοιας στον λόφο *Πυργάρι* Νημποριού και στον λόφο του Αγ. Νικολάου τον Μάη του 2022 (Εικ.1), καθώς και μια σειρά από άλλες δράσεις που έφεραν τα λησμονημένα ρωμαϊκά λατομεία, που άλλοτε αποτελούσαν χώρους συγκέντρωσης πολυπληθών ομάδων ανθρώπων, ξανά στο επίκεντρο και οδήγησαν στην ένταξή τους στον πολιτιστικό χάρτη της περιοχής.

Ύστερα από συνεχή διαβήματα στην τοπική Εφορεία Αρχαιοτήτων, στην Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων, στη ΔΙ.Π.Κ.Α., αλλά και σε πολιτικούς φορείς και μετά από αυτοψία που πραγματοποίησε το Κ.Α.Σ. στην θέση *Πυργάρι* Νημποριού, κατά τη συνεδρίαση του γνωμοδοτικού οργάνου τμήμα του λόφου, ο οικισμός του Νημποριού και το παράκτιο μέτωπό του, οριοθετήθηκε αρχαιολογικά. Δυστυχώς, η αρχαιολογική οριοθέτηση από το γνωμοδοτικό όργανο δεν συνοδεύτηκε από την ακύρωση της Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων των αιολικών σταθμών, παρά μόνο έθεσε κάποιους όρους σχετικά με την εγκατάστασή του.

Μέσα από αυτές τις διεργασίες η εκπόνηση της παρούσας Μ.Δ.Ε κατάφερε να γίνει υπόθεση μιας ομάδας ανθρώπων, συναδέλφων, φορέων και κατοίκων της περιοχής, που ευελπιστώ να αποτελέσει εργαλείο στα χέρια τους για την συνεχή μέριμνα που οφείλουμε να δείξουμε στην προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς.

1. Εισαγωγή

Οι αναφορές στις επιγραφικές μαρτυρίες και στις αρχαίες πηγές σχετικά με τα αρχαία λατομεία εν γένει, είναι ελάχιστες και συνήθως σχετίζονται μόνο έμμεσα με τη λατομική δραστηριότητα². Όμως τον 18^ο και τον 19^ο αιώνα η μελέτη των λατομείων έκανε τα πρώτα βήματα αλλά σταθερά βήματα στην αρχαιογνωστική έρευνα με τα έργα των Β. Garofalo το 1743, Η. Blümner από το 1878 και G. Lepsius το 1890. Περνώντας στον 20^ο αιώνα ο J. B. Ward - Perkins και η Α. Dworakowska με την συστηματική τους ενασχόληση σχετικά με τα αρχαία λατομεία έδωσαν το έναυσμα στους νεότερους μελετητές για την περαιτέρω έρευνα, ενώ αξεπέραστη μέχρι σήμερα παραμένει η μονογραφία του Α. Ορλάνδου *Τα Υλικά Δομής των Αρχαίων Ελλήνων*. Επιπροσθέτως, τα διεθνή συνέδρια *ASMOSIA* που διεξάγονται από το 1988 και εξής, αποτελούν μια αστείρευτη πηγή ενημέρωσης σχετικά με την έρευνα λατομείων και μαρμάρων και άνοιξαν μια νέα διάσταση στην μελέτη τους. Τον 21^ο αιώνα εργαλείο στα χέρια των μελετητών αποτελεί το *Corpus Αρχαίων Λατομείων* των Κοκκορού - Αλευρά, Πουπάκη, Ευσταθόπουλου, το οποίο σταχυολογεί πληθώρα λατομείων που εντοπίζονται σε διάφορες θέσεις σε όλο το γεωγραφικό μήκος και πλάτος της χώρας, εμπλουτίζοντας κατά πολύ τις γνώσεις μας σχετικά με αυτά³.

Από την αρχαϊκή εποχή, στον ελλαδικό χώρο, η ευρεία χρήση ωμών πλίνθων και ξύλων για την οικοδόμηση κτισμάτων αρχίζει σταδιακά να υποχωρεί δίνοντας τη θέση της στα διάφορα είδη λίθων⁴. Οι οπτοί πλίνθοι ήταν γνωστοί από πολύ νωρίς, αλλά λόγω κόστους και κυρίως εξαιτίας της διαθεσιμότητας της πέτρας στο φυσικό περιβάλλον, αυτή κυριαρχεί ως οικοδομικό υλικό⁵. Ιδιαίτερα στην κατασκευή των αρχαίων ναών η σταδιακή αντικατάσταση των ξύλινων μερών από λίθους ίσως να μαρτυρά την επίδραση της Αιγύπτου όπου η χρήση των λίθων ήταν ήδη διαδεδομένη⁶. Στα τέλη των ελληνοιστικών χρόνων και κατά κόρον στη ρωμαϊκή περίοδο οι οπτοί πλίνθοι κυριαρχούν στα δομικά υλικά⁷. Κατά συνέπεια τα μάρμαρα στο μεγαλύτερο μέρος τους χρησιμοποιούνται για την διακόσμηση κτιρίων σε ορθομαρμαρώσεις, κίονες, δάπεδα και άλλα. Συνοπτικά τα διάφορα είδη λίθων

² Ζάππας 1981-82, 246. Κουκουβού 2010, 9-10, υποσημ. 11. Για τα λατομεία της Βέροιας.

³ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2014, 9.

⁴ Ορλάνδος 2004, 68. Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 10-11. Μέλφος 2014, 11.

⁵ Ορλάνδος 2004, 83-84.

⁶ Ορλάνδος 2004, 68.

⁷ Ορλάνδος 2004, 84-85.

που χρησιμοποιούνται στην αρχιτεκτονική - όπως ο Α. Ορλάνδος τα κατατάσσει - είναι ο πόρος (α. μαλακός κιτρινωπός λίθος της Αίγινας, β. κογχυλιάτης λίθος, γ. συμπαγής λευκοκίτρινος ωολιθικός ασβεστόλιθος), ο αρουραίος ή κροκαλοπαγής λίθος, οι ασβεστόλιθοι και τα μάρμαρα⁸.

Ο όρος «μάρμαρο» παράγεται από το ρήμα μαρμαίρω (αστράπτω, λάμπω, σπινθηρίζω, στίλβω) και χρησιμοποιούνταν στην αρχαιότητα για να δηλώσει τους λίθους που γυάλιζαν ή κάθε μεγάλο όγκο λίθου⁹. Αργότερα, κυριάρχησε η ονομασία «λίθος» ή «λίθος λευκή», ενώ από το 400 π.Χ. και εξής καθιερώθηκε ως «μάρμαρο». Εντούτοις, ο όρος «λίθος», «lapis» στα λατινικά, χρησιμοποιείται συνήθως για να δηλώσει λίθους συνοδευόμενος από ένα προσδιοριστικό που χαρακτηρίζει το είδος της πέτρας ή την προέλευση για την οποία γίνεται αναφορά (π.χ. lapis taenarius), αντίστοιχα και η ονομασία «marmor» για τα μάρμαρα (π.χ. marmor carystium, marmor chium)¹⁰. Στην αρχαιολογία, μάρμαρα ονομάζονται και οι σκληροί ασβεστόλιθοι που μοιάζουν με αυτά ή ακόμα και οι πολύχρωμοι λίθοι που αξιοποιούνταν για τη διακόσμηση κτηρίων¹¹. Όπως γίνεται φανερό διαπιστώνεται μια ορολογική ανακρίβεια αναφορικά με τη χρήση του όρου «μάρμαρο» τόσο από αρχαιολόγους και ιστορικούς της τέχνης όσο και από αρχιτέκτονες. Ο πρώτος που διαπίστωσε αυτή την ανακρίβεια ήταν ο Charles d' Avilier στα τέλη του 17^{ου} αιώνα στο έργο του με τίτλο *Cours d' architecture* ο οποίος παρατήρησε ότι και οι διακοσμητικοί λίθοι, αυθαίρετα ονομάζονταν μάρμαρα. Αυτός ο όρος, που είναι τόσο ξεκάθαρα δοσμένος στη γεωλογική του έννοια, στην κοινή γλώσσα χρησιμοποιείται για οποιαδήποτε πέτρα έχει την ιδιότητα να λάμπει¹².

Οι αρχαίες πηγές, καθώς και η ιστορική και αρχαιολογική έρευνα έχουν αποδείξει ότι στην κλασική αρχαιότητα, για να επιτευχθεί η πολυχρωμία στην αρχιτεκτονική και στη γλυπτική χρησιμοποιούνταν επίθετο χρώμα στα λευκά μάρμαρα και στους άλλους λίθους. Η χρήση των πολύχρωμων μαρμάρων ξεκινάει στην ελληνιστική εποχή, ενώ στους ρωμαϊκούς χρόνους φτάνει στο απόγειό της με τη μεταστροφή στην φυσική πολυχρωμία και την ανάδειξη της διακοσμητικής αξίας των πολύχρωμων λίθων¹³. Τα λευκά μάρμαρα βέβαια συνεχίζουν να χαίρουν εκτίμησης και δεν παύουν να χρησιμοποιούνται ευρέως, τόσο στη

⁸ Ορλάνδος 2004, 69 - 74.

⁹ Παπαγεωργάκης 1966, 194. Lambraki 1980, 32. Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 16. Χιώτης και Χιώτη 2010, 219.

¹⁰ Παπαγεωργάκης 1966, 194. Lambraki 1980, 32 Χιώτης και Χιώτη 2010, 220.

¹¹ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 16.

¹² Lambraki 1980, 32.

¹³ Blake 1947, 55

γλυπτική όσο και στην αρχιτεκτονική, στα μεγάλα δημόσια και ιδιωτικά έργα. Στις περισσότερες περιπτώσεις των μνημειακών κτηρίων, φαίνεται ένας συνδυασμός πολύχρωμων και λευκών μαρμάρων. Έτσι, για παράδειγμα, τους κίονες από έγχρωμα μάρμαρα συμπληρώνουν λευκά κιονόκρανα ή βάσεις¹⁴. Σχετικά με την προτίμηση των έγχρωμων λίθων, ο Στράβων μας πληροφορεί ότι *Τῆς ποικίλης λίθου τῆς Σκυρίας, καθάπερ τῆς Καρυστίας καὶ τῆς Δοκιμαίας ἢ Συνναδικῆς, καὶ τῆς Ἱεραπολιτικῆς. Μονολίθους γὰρ κίονας καὶ πλάκας μεγάλας ὄραν ἔστιν ἐν τῇ Ρώμῃ τῆς ποικίλης λιθείας, ἀφ' ἧς ἡ πόλις κοσμεῖται δημοσίαι τε καὶ ἰδία, πεποίηκέ τε τὰ λευκόλιθα οὐ πολλοῦ ἄξια*¹⁵.

Το μάρμαρο ως υλικό πρωτοεμφανίζεται στη Ρώμη ήδη από τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους ως ελληνικής προέλευσης προϊόν αποκλειστικά. Το πρώτο οικοδόμημα όπου έγινε χρήση μαρμάρου εκτός των συνόρων του ελλαδικού χώρου είναι ο ναός του Δία Στάτορα (Jupiter Stator) στη Ρώμη ο οποίος χρονολογείται το 146 π.Χ. και είναι κατασκευασμένος από λευκό πεντελικό μάρμαρο. Η εισαγωγή των λευκών μαρμάρων περιορίστηκε μετά τα μέσα του 1^{ου} αι π.Χ., λόγω της εύρεσης αποθεμάτων καλής ποιότητας λευκού μαρμάρου στο Lunì της Ιταλίας όπου και ξεκίνησε η εκτεταμένη εξόρυξή του¹⁶. Η εισαγωγή πλέον επικεντρώθηκε στα χρωματιστά μάρμαρα, χωρίς βέβαια να εκλείπει το λευκό πεντελικό, ενώ ο κύριος προμηθευτής πιθανώς να ήταν τα λατομεία του ελλαδικού χώρου.

Η γοητεία των εισαγόμενων τύπων μαρμάρου βρισκόταν στον εξωτισμό, τη μακρινή προέλευσή τους και τις επακόλουθες πολιτικές συνυποδηλώσεις. Η χρήση τους επέτρεπε να οπτικοποιηθεί η έκταση της αυτοκρατορίας, επιβεβαιώνοντας έτσι, για τους Ρωμαίους, την δύναμη και την ανδρεία των αρχόντων τους. Η ζήτηση για εισαγόμενο μάρμαρο διείσδυσε στην Ιταλία και τις επαρχίες: στις αρχές του δεύτερου αιώνα βρίσκουμε αστικές ελίτ στις επαρχίες που χρησιμοποιούν εισαγόμενα πολύχρωμα μάρμαρα και λίθους για ιδιωτική ή δημόσια προβολή¹⁷.

Σε αυτή την προσπάθεια των Ρωμαίων αυτοκρατόρων να λαμπρύνουν το σύνολο της αυτοκρατορίας τους και προκειμένου να ανταποκριθούν στις προσδοκίες του κοινού για γενναιοδωρία (*liberalitas*) και χορηγία, οι αυτοκράτορες ακολούθησαν σχέδια μνημειακής

¹⁴ Angelicoussis 2009, 29.

¹⁵ Στράβων, III 437. Παπαγεωργάκης 1964, 263. Labraki 1980, 59. Ζάππας 1981 - 82, 247. Μουτσόπουλος 1982, 274 υποσημ. 12. Bradley 2006, 16.

¹⁶ Bradley 2006, 2, 5.

¹⁷ Hirt 2015, 290.

κατασκευής. Αυτό είχε ως επακόλουθο οι αυτοκράτορες να γίνονται οι κύριοι χορηγοί της κατασκευής κτιρίων όχι μόνο στην πόλη της Ρώμης αλλά και στις επαρχίες¹⁸.

Εξορυκτική και εμπορική δραστηριότητα χρωματιστών μαρμάρων απαντάται σε λατομεία στη Θεσσαλία, στη Λακωνία, στη Χίο, στη Σκύρο, στη Τήνο και το έγχρωμο κροκαλοπαγές ερυθρόλευκο μάρμαρο της Ερέτριας. Εκτός όμως από τον ελλαδικό χώρο, διαπιστώνεται η εξόρυξη και η διακίνηση των χρωματιστών και των λευκών μαρμάρων συνολικότερα στη περιοχή της Μεσογείου και αλλού¹⁹.

Σε αυτό το πλαίσιο τα χρωματιστά μάρμαρα Καρύστου - Στύρων λατομούνται και εξάγονται αυτή την περίοδο στο σύνολο της ρωμαϊκής επικράτειας. «Καρυστία λίθος», «εμβοϊκός λίθος», «marmor carystium», «marmor euboicum» ή «cipollino verde» όπως επικράτησε να λέγεται από την περίοδο της Αναγέννησης και εξής, όπου οι Ιταλοί καλλιτέχνες το χρησιμοποίησαν ευρέως, είτε σε δεύτερη χρήση, είτε με την εισαγωγή νέου υλικού²⁰. Πιθανόν το όνομα του προέρχεται από το γεγονός ότι κατά την αρχαιότητα η πόλη της Καρύστου ήταν η μεγαλύτερη και η γνωστότερη στη Νότια Εύβοια, ενώ ο όρος «στυρία λίθος», «μάρμαρο Στύρων» και «marmor stygium» επικράτησε κατά τους νεότερους χρόνους διότι τα Στύρα ήταν η κύρια παραγωγός πόλη²¹.

Το cipollino που πήρε το όνομα του από την ιδιότητα του να ξεφλουδίζεται σε πολύ λεπτά φύλλα, όπως ένα κρεμμύδι (στα ιταλικά cipolla)²², έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης από τους Ρωμαίους και σε μικρότερο βαθμό από τους Βυζαντινούς²³, ενώ από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και ύστερα τα λατομεία εξόρυξης cipollino επαναλειτουργούν με τις εργασίες να κορυφώνονται τον 20^ο. Αξίζει να σημειωθεί, ότι πέρα από το cipollino verde, υπάρχουν και άλλες ποικιλίες του πετρώματος τόσο από την Εύβοια όσο και από άλλες χώρες, όπως μια πιο καφέ εκδοχή, το cipollino Bigio²⁴ που εντοπίζεται στην περιοχή ανάμεσα στα Στύρα και την Κάρυστο. Σε άλλες χώρες εξορύσσονται οι εξής ποικιλίες: cipollino rosso, από την Γαλλία και την Ιταλία. Το cipollino mandolato verde ή marbre campan που προέρχεται από την Καμπανία της Γαλλίας. Το cipollino marino από την Ιταλία και το cipollino ondulato από το

¹⁸ Hirt 2015, 312

¹⁹ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 29-31. Βλ. κεφ. 4.1.

²⁰ Blake 1947, 56. Παπαγεωργάκης 1964, 262. Lambraki 1980, 32. Giampaolo et al. 2008, 315. Χιδίρογλου 2015a, 254 υποσημ. 80.

²¹ Παπαγεωργάκης 1966, 215.

²² Blake 1947, 58. Παπαγεωργάκης 1964, 262. Παπαγεωργάκης 1966, 216. Lambraki 1980, 32. Vanhove 1989, 226. Chidiroglou 2009, 73. Χιώτης - Χιώτη 2010, 223.

²³ Lambraki 1980, 35.

²⁴ Lazzarini 2007, 192. Sutherland 2013, 2.

νησί Έλβα της Ιταλίας. Ενώ τα aruan cipollino²⁵ από την περιοχή των Άλπεων Απουάν στην Τοσκάνη και Grand Antique de Cipolin²⁶ από την Saillon της Ελβετίας είχαν χρήση κυρίως στα νεότερα χρόνια²⁷. Κάποια από τα βασικά είδη των χρωματιστών μαρμάρων συνέλλεξε ο Corsi (Εικ.2)

Στην παρούσα Μ.Δ.Ε. γίνεται προσπάθεια αποτύπωσης των λατομείων που ήρθαν στο φως από τις αυτοψίες και έρευνες του γράφοντος στην περιοχή των Στύρων. Ωστόσο κρίθηκε σκόπιμη η διάσπαση του συνόλου των λατομείων cipollino στη Νότια Καρυστία, καθώς το θέμα θα έπαιρνε τεράστιες διαστάσεις με συνέπεια να μην είναι εφικτή η ολόπλευρη παρουσίαση τους στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών. Με τα νέα στοιχεία που πρόκειται να παρουσιαστούν, γίνεται προσπάθεια να δοθεί μια σφαιρική εικόνα της μέχρι σήμερα βιβλιογραφικής έρευνας σχετικά με τα λατομεία αυτά, ενώ αντίστοιχα οι νέες θέσεις εντοπισμού λατομείων και τα συνευρήματα που κατά τη διάρκεια των επιτόπιων ερευνών αποκαλύφθηκαν, ευελπιστούν να αποδώσουν μια πλήρη εικόνα του μεγάλου εύρους λατομείων που κυριαρχούν στην ευρύτερη περιοχή των Στύρων, να φωτίσουν τους τρόπους εξόρυξης και μεταφοράς των αποσπασμένων μαρμάρων, τον τρόπο λειτουργίας των λατομείων, αλλά και να προσθέσουν νέες περιοχές και θέσεις στους τόπους διασποράς τους.

²⁵ Arnoldi et al. 1999, 146.

²⁶ Lorenzatti 2016, 393.

²⁷ Sutherland 2013, 2.

2. Μεθοδολογία - Διάρθρωση Κεφαλαίων

Η παρούσα έρευνα μελετά τα λατομεία των Στύρων και επικεντρώνεται στη διαδρομή της πρώτης ύλης από την επιλογή της θέσης εξόρυξης, τη διαδικασία και τις τεχνικές απόσπασης των μαρμάρινων όγκων, τη μεταφορά αυτών και τους τόπους και τρόπους χρήσης τους. Οι έρευνες που έχουν μέχρι σήμερα διεξαχθεί, σχετικά με λατομεία και μάρμαρα, έχουν φωτίσει σε μεγάλο βαθμό αρκετές πτυχές αυτών των μνημείων της αρχαίας τεχνολογίας. Παρόλα αυτά, τα ερωτήματα που μπορούν να τεθούν σχετικά με τα αρχαία λατομεία είναι ανεξάντλητα και αφορούν πολλούς τομείς, όχι μόνο της Αρχαιολογίας και της Ιστορίας της Τέχνης, αλλά και διάφορων άλλων θετικών επιστημών. Αρχικά, η παρούσα εργασία κλήθηκε να απαντήσει σε ερωτήματα που άπτονται ποικίλης θεματολογίας. Με ποιο κριτήριο γινόταν η επιλογή της θέσης λατόμησης; Πότε ξεκινάει η εξόρυξη του έγχρωμου μαρμάρου στην περιοχή των Στύρων; Για ποιους λόγους; Και ποια είναι η χρονολογική πορεία που αυτά ακολουθούν; Ποια στοιχεία μπορούν να προστεθούν στη μέχρι τώρα έρευνα σχετικά με την οργάνωση των λατομείων; Πώς αυτά γίνονται αντιληπτά σήμερα από τα δεδομένα που εντοπίζονται στους τόπους εξόρυξης των Στύρων; Και πως τα στοιχεία αυτά στηρίζονται στα αρχαιολογικά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν στην περιοχή; Τέλος, τι αντίκτυπο και τι αποτύπωμα άφησε στην ζωή και την οικονομία της τοπικής κοινωνίας η εκμετάλλευση των λατομείων της περιοχής και ποια είναι η συμβολή στην ανάπτυξη της οικονομίας των πόλεων της Καρύστου και των Στύρων;

Παράλληλα, μέσα από την προσπάθεια απάντησης αυτών των ζητημάτων δηλώθηκαν με μεγαλύτερη ακρίβεια οι ήδη δημοσιευμένες θέσεις λατομείων και εντοπίστηκαν μια σειρά από νέα λατομικά συγκροτήματα. Κατά συνέπεια, προστέθηκαν νέα στοιχεία σχετικά με την οργάνωση των λατομείων και τη μεταφορά των μαρμάρων στους τόπους ελλιμενισμού των πλοίων για τη φόρτωση και την εξαγωγή τους. Ήρθαν στο φως στοιχεία που ενισχύουν την ύπαρξη του αρχαίου οικισμού του Νημποριού. Το πιο σημαντικό όμως είναι ότι μέσα από τα στοιχεία που συλλέχθηκαν η περιοχή πρόσθεσε άλλον ένα κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο στο δυναμικό της, τον οποίο η τοπική κοινωνία ήδη κάνει προσπάθειες να τον εντάξει στα πολιτιστικά αποθέματα και στους επισκέψιμους χώρους²⁸.

²⁸ Με την συμβολή του Συλλόγου Ξενοδόχων Στύρων ορίστηκε και σημάνθηκε πεζοπορικό μονοπάτι που συνδέει τη Λεύκα Ν. Στύρων με την θέση *Πυργάρι* Νημποριού. Η εν λόγω διαδρομή συνδέθηκε με τις υφιστάμενες πεζοπορικές διαδρομές στον λόφο του Αγίου Νικολάου Στύρων και στο σύνολο τους

Στον πρόλογο αναφέρθηκε ότι πρόκειται για μια πρωτότυπη διπλωματική εργασία, όπως προκύπτει από το ίδιο το αντικείμενο της μελέτης, αλλά και από τη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε. Η συγγραφή των κεφαλαίων στηρίχθηκε στην κριτική μελέτη της βιβλιογραφίας που έχει δημοσιευθεί για την ευρύτερη περιοχή των Στύρων και συνολικά της Νότιας Εύβοιας, αλλά και στην εξέταση των πληροφοριών που προέρχονται από τις αρχαιολογικές μαρτυρίες και τις αρχαίες ιστορικές πηγές. Ακόμα, κρίθηκε απαραίτητη η επιτόπια επιφανειακή έρευνα στα λατομεία για την καλύτερη κατανόηση του πεδίου της έρευνας και για την ολοκληρωμένη καταγραφή των θέσεων, των συνευρημάτων και των χαρακτηριστικών που συνθέτουν τη λειτουργία των λατομείων. Επιπλέον, η επιτόπια έρευνα είχε ως σκοπό την παρατήρηση λειψάνων *capollino* στην ευρύτερη περιοχή προέλευσής του. Παράλληλα σκοπός της έρευνας στο πεδίο είναι και ο περαιτέρω εμπλουτισμός των μέχρι τώρα γνώσεων μας σχετικά με την ευρύτερη περιοχή.

Η θεματολογία της έρευνας αποφασίστηκε τον Αύγουστο του 2021 λόγω της πρότερης εξοικείωσης του γράφοντα με τα λατομεία της στυρίας λίθου. Επιπροσθέτως ο ορατός κίνδυνος της καταστροφής των λατομικών συγκροτημάτων στον λόφο Πυργάρι από την εγκατάσταση αιολικών σταθμών στη περιοχή και η ταυτόχρονη υποβάθμιση του μνημειακού συνόλου στον λόφο του Αγίου Νικολάου, οδήγησε στην ανάγκη της έρευνας, της ανάδειξης της σημασίας των συγκεκριμένων μνημείων της αρχαίας τεχνολογίας και την προστασία τους από το ΥΠ.ΠΟ.Α. Οι αυτοψίες έγιναν περιοδικά και έλαβαν χώρα από τον Νοέμβριο του 2021 έως και τον Αύγουστο 2022 και διήρκησαν 38 μέρες.

Επιλέχθηκαν να διερευνηθούν οι ορεινοί όγκοι νότια - νοτιοανατολικά των Στύρων για την πραγμάτωση επιτόπιας επιφανειακής έρευνας. Οι διαδρομές σε μια μεγάλη έκταση 47 τχλμ. αποφασίστηκαν με βάση την πρότερη εμπειρία του γράφοντος στην περιοχή, τις βιβλιογραφικές αναφορές, τις προσωπικές συζητήσεις με συναδέλφους και κατοίκους της περιοχής, καθώς και τις ενδείξεις ύπαρξης σωρών λατυπών ή μετώπων από τους χάρτες Google Earth, τα τοπογραφικά διαγράμματα 1:5.000 Γ.Υ.Σ., καθώς και αεροφωτογραφίες της Γ.Υ.Σ²⁹. Παράλληλα, μέσω του ιστοτόπου του Αρχαιολογικού Κτηματολογίου αξιοποιήθηκαν οι διαδικτυακοί χάρτες κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων³⁰. Οι περιοχές που παρουσίαζαν αρχαιολογικό ενδιαφέρον και στις οποίες έπρεπε να διεξαχθεί

χαρτογραφήθηκαν και αναρτήθηκαν σε διαδικτυακούς χάρτες μέσω των εφαρμογών Wiki lock, Trail maps και αλλού.

²⁹<https://gys.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=e8b3ffda91984ff085d16f832487954c>

³⁰ <https://www.arxaiologikoktimatologio.gov.gr/>

αυτοψία, ομαδοποιήθηκαν λαμβάνοντας υπόψη τη γεωμορφολογία του εδάφους, τον βαθμό δυσκολίας πρόσβασης, το υφιστάμενο οδικό δίκτυο και τα πεζοπορικά μονοπάτια, όπου αυτά υπάρχουν, ενώ για τη διερεύνηση του παράκτιου μετώπου αξιοποιήθηκαν πλωτά μέσα.

Οι αυτοψίες διενεργήθηκαν κυρίως σε τέσσερεις ορεινούς όγκους, το όρος Κλίσι - λόφος Αγίου Νικολάου, το όρος Πυργάρι Νημποριού, το όρος Βρεθέλα και το όρος Διακόφτης Στύρων. Διερευνήθηκε, από θαλάσσης, το παράκτιο μέτωπο από τη θέση *Λεύκα* Νέων Στύρων έως τον όρμο του σημερινού οικισμού του Νημποριού, ενώ αποσπασματικά διενεργήθηκαν επιτόπιες αυτοψίες στο όρος Διακόφτης και μέσω χαρτών το όρος Ντελίβια. Κατά τη διάρκεια των ερευνών σχετικά με τις αυτοψίες, προηγήθηκε ο εντοπισμός των θέσεων μέσω των χαρτών που προαναφέρθηκαν και στη συνέχεια σημάνθηκαν, ώστε να δηλωθούν οι θέσεις με βάση το γεωδαιτικό σύστημα WGS84, στο παράρτημα πίνακας 1., καθώς και να καταρτιστούν χάρτες. Παράλληλα χρησιμοποιήθηκε ημερολόγιο εργασίας, ενώ τα ευρήματα χαρτογραφήθηκαν, φωτογραφήθηκαν και τα πορίσματα της έρευνας παραδόθηκαν στην ΔΙ.Π.Κ.Α. και στην ΕΦ.Α. Ευβοίας³¹ για την αρχαιολογική οριοθέτηση του λόφου Πυργάρι Στύρων και του παράκτιου μετώπου³².

Πριν την ανάλυση των θέσεων κρίνεται απαραίτητος, ο σχολιασμός της προβληματικής που ανακύπτει από τη βιβλιογραφική έρευνα των λατομείων των Στύρων. Συγκεκριμένα, φαίνεται ότι η καταγραφή των λατομείων από διάφορους ερευνητές δημιουργεί παρανοήσεις και δυσλειτουργίες σχετικά με την ταυτοποίηση της χωροταξικής και γεωγραφικής εμφάνισης των θέσεων. Το ζήτημα αυτό ανακύπτει από τη χρήση πολλών και διαφορετικών τοπωνυμίων για την ίδια θέση και την ίδια περιοχή παράλληλα. Καθώς συνολικά αριθμούνται είκοσι δύο θέσεις, ορισμένες από αυτές στην μέχρι τώρα έρευνα συγχέονται, άλλες παραλείπονται, ενώ οι περισσότερες αγνοούνται εντελώς. Συνεπώς, η επιτόπια έρευνα που διεξήχθη στο όρος Κλίσι - Άγιος Νικόλαος, στο Πυργάρι, στο όρος Βρεθέλα και στο όρος Διακόφτης, βοήθησε στην εξακρίβωση των θέσεων και στον εντοπισμό νέων.

Για την αποφυγή μιας εσφαλμένης, προβληματικής καταγραφής θα τηρηθούν οι ονομασίες των θέσεων όπως αυτές εμφανίζονται στα τοπογραφικά διαγράμματα Γ.Υ.Σ. και

³¹ ΕΦ.Α.ΕΥΒ. 350540 22/7/2021, τα αρχεία παραδόθηκαν στην Προϊσταμένη της ΕΦ.Α. Ευβοίας Δρ. Α. Σίμωνι και στην Τμηματάρχη Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και Μουσείων κα. Φ. Σταυρουλάκη. Αντίστοιχα στη ΔΙ.Π.Κ.Α. παραδόθηκαν στην Προϊσταμένη Δρ. Ε. Κουντούρη και στην αρχαιολόγο της υπηρεσίας κα. Χ. Πυτιχούτη. ΕΦ.Α.ΕΥΒ. 484958 13/10/2021.

³² Συνεδρίαση 022/4 στις 02.02.2022 του Κ.Α.Σ., θέμα 4^ο «Έγκριση ή μη αναοριοθέτησης - διεύρυνσης των ορίων του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου «Δρακόσπιτο», Πύργος Νημποριού Στυρέων Ευβοίας».

όπου αυτοί δεν ονοματίζουν την περιοχή διατηρείται η χωροθέτηση του Τ. Ζάππα. Εξαιρέση αποτελεί η θέση *Claudiana* η οποία συμβατικά έλαβε αυτή την ονομασία από την D. Vanhove εξαιτίας ενεπίγραφου κίονα ο οποίος εντοπίστηκε σε αυτή τη θέση. Επιπροσθέτως, για την αποφυγή συγχύσεων των περιοχών και των θέσεων, καθώς πολλές έχουν κοινά ή πανομοιότυπα ονόματα, οι θέσεις θα αναγράφονται με πλάγια γραφή (*italic*). Παράλληλα, καθώς τα αρχαία όρια ανάμεσα στην Καρυστία χώρα και την Ερετριάδα, ακόμα και σήμερα είναι διακριτά με το τοπωνύμιο *Σύνορο*, νότια των Στύρων, στον ορεινό όγκο του οικισμού Πόρτο - Λάφια και Βόρεια του σημερινού οικισμού του Μαρμαρίου, οι θέσεις *Κιόνια*, *Καρατζά*, και *Μπήγα*, παρότι διοικητικά ανήκουν στο Δ.Δ. Μαρμαρίου, κρίνεται ωφέλιμο να εξεταστούν στην παρούσα εργασία.

Στις έρευνες καταγράφηκαν τετρακόσια τέσσερα λατομικά μέτωπα, τριάντα τέσσερις δρόμοι, έξι λιμενικές εγκαταστάσεις και εικοσιένα συνευρήματα (μία επιγραφή, ένα μετρολογικό πόδι, δύο λατρευτικές κόγχες, μία επιτύμβια στήλη, τρία κατάλοιπα κτηρίων, μία αιχμή βελονιού, μια κρήνη, έξι σαρκοφάγοι, τρία σπήλαια με διαμορφωμένη είσοδο και δύο πιθανά ορυχεία) που συμπληρώνουν τις γνώσεις μας γύρω από τη λειτουργία των λατομείων. Επίσης, παρατίθενται στον πίνακα 3 του παραρτήματος οι θέσεις και τα μνημεία που αναφέρονται στη βιβλιογραφία και που εντοπίστηκαν από αυτοψίες, στα οποία έγινε χρήση του συγκεκριμένου μαρμάρου.

Η διασπορά του *cipollino* σε όλη την Μεσόγειο και οι αναρίθμητες θέσεις εξόρυξης στην Καρυστία καθιστούν αδύνατη την αντιστοίχιση των εκάστοτε ευρημάτων με ένα συγκεκριμένο χώρο λατόμησης. Η απόλυτη ή σχετική χρονολόγηση των ευρημάτων θα περιόριζε τις επιλογές των θέσεων εξαγωγής, καθώς μερικά λατομεία έχουν αναγνωριστεί ως προγενέστερα. Παρόλα αυτά, τα αποτελέσματα της έρευνας μπορούν να ενισχύσουν τις γνώσεις μας για τις θέσεις εξόρυξης του μαρμάρου. Η εξόρυξη *cipollino* για εξαγωγές, όπως και η χρήση του σε όλο το γεωγραφικό φάσμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ήταν μια σημαντική βιομηχανική δραστηριότητα στην Καρυστία κατά την Ρωμαϊκή περίοδο, σε αντίθεση με προηγούμενες περιόδους. Κατά συνέπεια και τα λατομεία στα Στύρα είναι ένα καλό παράδειγμα αλλαγής προτεραιοτήτων σε αυτή την περιοχή με την πάροδο του χρόνου, όπου πλέον οι φυσικοί πόροι αξιοποιούνται ευρέως και ελέγχονται από την κεντρική διοίκηση με γνώμονα το κέρδος.

Συγκεκριμένα, η δομή της παρούσας έρευνας στοχεύει στη βήμα - βήμα κατανόηση της λειτουργίας και της σημασίας των λατομείων στυρίας λίθου. Στο κεφάλαιο τρία, παρουσιάζεται η ιστορική διαδρομή των Στύρων και εκτίθενται οι αρχαιολογικές έρευνες που

έχουν διεξαχθεί, αποσκοπώντας στην εξοικείωση με την υπό εξέταση περιοχή. Στο κεφάλαιο τέσσερα, αναλύεται η χρήση του λίθου στην αρχιτεκτονική με έμφαση στα πολύχρωμα μάρμαρα. Η εξόρυξη χρωματιστών λίθων είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το οικοδομικό πρόγραμμα των αυτοκρατόρων της Ρώμης και κατά συνέπεια η εξόρυξη των μαρμάρων της Καρυστίας εξυπηρετεί αυτό τον σκοπό. Στο κεφάλαιο πέντε, παρατίθενται εκτενώς τα βασικά γεωλογικά χαρακτηριστικά της Νότιας Εύβοιας, οι παράγοντες που οδήγησαν στη γεωλογική μορφολογική διαμόρφωση των μαρμάρων και οι φυσικομηχανικές τους ιδιότητες. Αξιολογήθηκε ως αναγκαία η παράθεση τόσο της σύστασης του συγκεκριμένου μαρμάρου, όσο και των φυσικομηχανικών του ιδιοτήτων, καθώς πρόκειται για ένα κατεξοχήν δομικό υλικό.

Στο κεφάλαιο έξι, αναλύονται λεπτομερώς οι θέσεις των λατομείων, δημοσιευμένες και μη, όπως αυτές έχουν εντοπιστεί στη μέχρι σήμερα έρευνα στους ορεινούς όγκους της περιοχής. Καθώς πρόκειται για πληθώρα θέσεων, στον πίνακα 2 του παραρτήματος σταχυολογούνται, εν συντομία, τα χαρακτηριστικά σταθερά και κινητά συνευρήματα των λατομικών θέσεων. Στο κεφάλαιο επτά, γίνεται συζήτηση για τις τεχνικές εξόρυξης των μαρμάρων και τα εργαλεία λατόμησης, ενώ στο κεφάλαιο οκτώ ακολουθώντας τη λιθαγωγία, γίνεται προσπάθεια συνολικής παρουσίασης του τρόπου και των μέσων μεταφοράς των μαρμάρων από το λατομείο μέχρι και την άφιξή τους στα μνημεία της ρωμαϊκής επικράτειας. Ακολούθως, στο κεφάλαιο εννέα, διερευνώνται οι τρόποι οργάνωσης των λατομείων. Ποιοι κατείχαν και εκμεταλλεύονταν τον φυσικό ορυκτό πλούτο, ποιοι ήταν αυτοί που τα διοικούσαν και εν τέλει, ποιοι ανήκαν στο εργατικό δυναμικό που έθετε αυτή την τεράστια μηχανή σε κίνηση; Παράλληλα γίνεται προσπάθεια ανάλυσης των κτηριακών καταλοίπων που εντοπίζονται στα λατομικά συγκροτήματα ή γειτνιάζουν με αυτά.

Τα Στύρα, όπως και η Κάρυστος, έγιναν γνωστά λόγω της ύπαρξης και της εξόρυξης αυτού του τόσο χαρακτηριστικού είδους μαρμάρου, όμως τίθεται το ερώτημα αν αυτή η όποια υστεροφημία συνοδεύτηκε και από οικονομικά οφέλη. Στο κεφάλαιο δέκα λοιπόν, αποπειράται η ανίχνευση και η κατανόηση του αποτυπώματος που άφηνε αυτή η τεραστίου μεγέθους εξορυκτική δραστηριότητα στην οικονομία της περιοχής. Τέλος στο κεφάλαιο έντεκα, κρίθηκε απαραίτητη η εξέταση των διαφόρων χρήσεων του cipollino, ως πρώτης ύλης, αλλά και οι θέσεις διασποράς του από την ρωμαϊκή εποχή έως και τα νεότερα χρόνια, σε μια προσπάθεια ανίχνευσης της χρονολογικής αλληλουχίας και απόδοσης της διαχρονίας εξόρυξης αυτού του μαρμάρου. Πληρέστερη εικόνα στοχεύει να δώσει ο πίνακας 3 στο παράρτημα.

Ουσιαστικά, όλα τα παραπάνω συνδέονται άμεσα με την αυτοκρατορική οργάνωση, τα αρχιτεκτονικά προγράμματα και την αισθητική ανά περίοδο, την οικονομία και την εξουσία. Αποσκοπούν όχι μόνο στο να δηλώσουν τις νέες θέσεις λατόμησης και των συννευρημάτων που ήρθαν στο φως από τις αυτοψίες του γράφοντος στην ευρύτερη περιοχή των Στύρων, αλλά και στο να δώσουν μια ολοκληρωμένη εικόνα, τόσο για τα πρακτικά ζητήματα της λειτουργίας των λατομείων των Στύρων όσο και για τα πιο θεωρητικά ζητήματα σε συσχέτιση με την οικονομία και τη διαστρωμάτωση της κοινωνίας.

3. Τα Στύρα ανά τους αιώνες

Η περιοχή ενδιαφέροντος της παρούσας έρευνας είναι οι ορεινοί όγκοι που βρίσκονται νότια - νοτιοανατολικά από τον σημερινό οικισμό των Στύρων, στη νότια Καρυστία της Εύβοιας έως και τα όρια με το Δ.Δ. Μαρμαρίου. Η Εύβοια αποτελεί το δεύτερο μεγαλύτερο νησί που μπορεί κανείς να εντοπίσει στο χάρτη του ελλαδικού χώρου³³ και το τρίτο μεγαλύτερο της Ανατολικής Μεσογείου. Βρέχεται από τον Ευβοϊκό Κόλπο και το Αιγαίο Πέλαγος. Η μορφή του νησιού έχει υποστεί αρκετές αλλαγές από την εποχή του Μειόκαινου και του Πλειστόκαινου έως και σήμερα³⁴. Ωστόσο, κατά τη περίοδο που μελετάμε δεν απέχει πολύ η μορφή της από τη σημερινή³⁵.

Η Καρυστία χώρα, δηλαδή η αρχαία πόλις - κράτος της Καρύστου, είχε έκταση 450 τχλμ. και εκτεινόταν από τη σημερινή πόλη των Στύρων έως και τον Καφηρέα (Κάβο - Ντόρο). Στην Καρυστία ανήκαν καλλιεργήσιμες εκτάσεις και αραιοκατοικημένες περιοχές με οχυρώσεις, πύργους και φρυκτωρίες, τμήματα των οποίων διατηρούνται ορατά έως και σήμερα³⁶. Έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι τα Στύρα, όπως και η Αμάρυνθος, ο Δύστος, ο Ζάρηξ και η Κάρυστος, διατηρούν μέχρι σήμερα τα αρχαία τοπωνύμιά τους³⁷. Τα αρχαιολογικά ευρήματα που έχουν έρθει στο φως από ανασκαφές της Εφορείας Αρχαιοτήτων Εύβοιας και ξένες αρχαιολογικές σχολές, μας πληροφορούν για ανθρώπινες εγκαταστάσεις στη περιοχή των Στύρων ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους. Πρωτοκυκλαδικά ειδώλια είχαν εντοπιστεί στην περιοχή από τον 19^ο αιώνα³⁸. Πιο συγκεκριμένα στην περιοχή των Νέων Στύρων, στις θέσεις *Λεύκα*, *Τρόχαλος* και *Γκισούρι*, οι σωστικές ανασκαφές και οι επιφανειακές έρευνες που έχουν διενεργηθεί, επιβεβαιώνουν την άποψη περί ύπαρξης μιας σημαντικής παράκτιας πρωτοελλαδικής θέσης³⁹ με αντίστοιχη κατοίκηση και στη Μεσοελλαδική περίοδο⁴⁰. Την αδιάκοπη κατοίκηση της περιοχής κατά τους Αρχαϊκούς χρόνους μαρτυρούν μία αρχαϊκή επιγραφή με ερωτικό περιεχόμενο, από το τη θέση *Κίαφα*

³³ Χιδίρογλου 2008-09, 35.

³⁴ Για τη γεωμορφολογία της Εύβοιας γίνεται εκτενής αναφορά στο Κεφάλαιο 3.

³⁵ Χιδίρογλου 2008, 84. Χιδίρογλου 2012, 5. Βασιλείου - Δαμβέργης 2014, 7.

³⁶ Χιδίρογλου 2008-09, 38.

³⁷ Χατζηδημητρίου 2008, 78.

³⁸ Χιδίρογλου 2008, 86. Kosma 2010, 30, 33, εικ.5. Νικολόπουλος 2015, 172. Kosma 2019, 169, 169 εικ.21.1. Κοσμά 2020a, 591. Κοσμά 2020b, 757. Πρόκειται για τρία ειδώλια της ύστερης παραλλαγής Σπεδού. Calligas 1983, 88-94, no. 6 Το ένα ειδώλιο βρίσκεται στην Αθήνα στη συλλογή της Ε. Κριεζώτη, ενώ το δεύτερο είναι σήμερα χαμένο.

³⁹ Kosma 2010, 29-35. Νικολόπουλος 2015, 172. Talalay et al. 2017, 51. Krapf 2017, 150. Kosma 2019, 169-182. Κοσμά 2020a, 591. Κοσμά 2020b, 757-762. Για την θέση *Τρόχαλος*: ΦΕΚ 578/Β/6-9-1990. Για τη θέση *Λεύκα*: ΦΕΚ 411/Β/29-5-1996.

⁴⁰ Χιδίρογλου 2008, 86. Krapf 2017, 153.

Μετσίφι, Στύρων και κορινθιακοί αρύβαλλοι από τα Στύρα, που σήμερα εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σύρου⁴¹.

Η πόλη των Στύρων αναφέρεται στις ιστορικές πηγές από τον Όμηρο, τον Ηρόδοτο, τον Θουκυδίδη και άλλους αρχαίους συγγραφείς⁴², ενώ ιδιαίτερη μνεία γίνεται για την Δρυοπική καταγωγή των κατοίκων της⁴³. Η πρώτη αναφορά εντοπίζεται στην Ιλιάδα του Ομήρου, στον *Νηών Κατάλογο*, όπου τα Στύρα μαζί με την Κάρυστο συμπεριλαμβάνονται στις επτά πόλεις Αβάντων της Εύβοιας που, υπό τον Ελαφήνορα, εκστράτευσαν στην Τροία⁴⁴. Γνωρίζουμε επίσης ότι κατά τη διάρκεια της δεύτερης Περσικής εκστρατείας τα Στύρα πολέμησαν στο πλευρό των Αθηναίων στις Ναυμαχίες του Αρτεμισίου και της Σαλαμίνας το 480 π.Χ. με δύο τριήρεις και το 479 π.Χ. στη μάχη των Πλαταιών ενίσχυσαν το αθηναϊκό στράτευμα, από κοινού με την Ερέτρια, με 600 οπλίτες⁴⁵. Από το 454/453 π.Χ. έως και το 425 π.Χ. ο δήμος των Στύρων κατέβαλε στην Δηλιακή Συμμαχία ένα τάλαντο⁴⁶, ενώ από το 425 π.Χ. και εξής δύο τάλαντα⁴⁷. Επίσης συμμετείχαν στη Σικελική Εκστρατεία το 415 π.Χ.⁴⁸.

Τα Στύρα απετέλεσαν αυτόνομο δήμο ή πόλισμα κατά το μεγαλύτερο μέρος του 5ου αιώνα π.Χ.⁴⁹ και συγκροτούσαν μαζί με άλλες πόλεις την Καρυστία χώρα αποτελώντας το βόρειο σύνορό της με την Ερετριάδα⁵⁰. Αυτή η υπόθεση ενισχύεται και από τον εντοπισμό περίπου 464 μολύβδινων ενεπίγραφων ελασμάτων με ονόματα πολιτών του Δήμου Στύρων

⁴¹ Χατζηδημητρίου 2012, 229. Χιδίρογλου 2012, 50, 363 Για την επιγραφή. Χιδίρογλου 2015b, 697 υποσημ.4. Πιθανότατα μεταφέρθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σύρου όταν δεν υπήρχε Αρχαιολογικό Μουσείο στην Κάρυστο.

⁴² Ιλιάς, Β 539. Ηρόδοτος, VIII 1, VIII 46, 4, IX 28, 5. Θουκυδίδης, Ιστορίες, VII, 57,4. Δημοσθένης, Κατά Μειδίου, 167. Πausanias, IV 34, 11, V 23, 2. Στράβων, Γεωγραφικά, X 1, 6. Στέφανος Βυζάντιος, 588, 14. Chidiroglou 2010a, 20. Liritzis et al. 2010, 66. Χιδίρογλου 2012, 11, 39. Βασιλείου - Δαμβέργης 2014, 486, 500.

⁴³ Θουκυδίδης, Ιστορίες, VII, 57. Πausanias, IV 34, 10-12. Ζάππας 1963, 5 Αναφέρει ότι Αβαντες εποίκησαν την κεντρική και νότια Εύβοια, από τη Χαλκίδα έως την Ερέτρια, ενώ Δρύοπες τα Στύρα και την Κάρυστο. Χιδίρογλου 2008, 84. Chidiroglou 2010a, 21. Liritzis et al. 2010, 66. Βασιλείου - Δαμβέργης 2014, 21 υποσημ. 125, 115 υποσημ. 816, 408, 468 - 469, 499 - 500. Πέρα από τους κατοίκους των Στύρων στην Εύβοια, Δρύοπες θεωρούνται και οι Κάτοικοι της Καρύστου και του Δύστου.

⁴⁴ Ιλιάς, Β 539. Χιδίρογλου 2008, 84. Liritzis et al. 2010, 67. Βασιλείου - Δαμβέργης 2014, 19, 114, 144, 281, 468. Νικολόπουλος 2015, 174. Reber et al. 2021, 168 γίνεται αναφορά στους Αβαντες.

⁴⁵ Ηρόδοτος, VIII 1, VIII 46, 4, IX 28, 5. Πausanias, X 13,9. Χιδίρογλου 2008, 88. Liritzis et al. 2010, 78. Χιδίρογλου 2012, 9. Fachard 2012, 85.

⁴⁶ Fachard 2012, 85. Χιδίρογλου 2015a, 253 υποσημ. 70.

⁴⁷ Χιδίρογλου 2012, 10. Χιδίρογλου 2015a, 253, υποσημ. 70.

⁴⁸ Θουκυδίδης, Ιστορίες, VII, 57, 4. Βασιλείου - Δαμβέργης 2014, 275, 475.

⁴⁹ Βασιλείου - Δαμβέργης 2014, 19 υποσημ. 111, 499, 503. Χιδίρογλου 2015a, 245.

⁵⁰ Χιδίρογλου 2008-09, 38. Fachard 2012, 85. Χιδίρογλου 2015a, 246, 246 υποσημ. 18. Fachard 2010,

σε ευβοϊκό αλφάβητο⁵¹, ενώ η ανασκαφή τάφων του 5^{ου} αιώνα στη θέση Γκούζι Στύρων εμπλούτισε τα αρχαιολογικά δεδομένα σχετικά με την περιοχή⁵². Ωστόσο, στα τέλη του 5^{ου} - αρχές 4^{ου} αιώνα π.Χ. (πιθανά το 411), με την επέκταση της Ερέτριας προς νότο, προσαρτήθηκαν από κοινού με τις γειτονικές τους πόλεις, όπως τον Δύστο⁵³, στην πόλη κράτος της Ερέτριας και συγκεκριμένα στην Ερετριακή επικράτεια, σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές και τις επιγραφικές μαρτυρίες⁵⁴ (Χάρτης 1). Παρόλα αυτά, είναι πιθανή μια μικρή περίοδος ανεξαρτησίας του δήμου στο διάστημα πριν από την καταστροφή του από τον Φαίδρο, στρατηγό των Αθηναίων, κατά τον Λαμιακό πόλεμο (323 π.Χ. - 322 π.Χ.)⁵⁵.

Μετά τον Λαμιακό πόλεμο η Εύβοια βρέθηκε κάτω από την κυριαρχία των Αντιγονιδών όπου και παρέμεινε για μεγάλο χρονικό διάστημα κατά την ελληνιστική περίοδο. Καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου η τύχη της άλλαζε συνεχώς χέρια ανάμεσα στους ελληνιστικούς βασιλείς και τους Ρωμαίους. Η ρωμαϊκή κυριαρχία στην Εύβοια έχει ως αφετηρία το 146 π.Χ., όμως η τελική νίκη των Ρωμαίων συντελέστηκε το 87/86 π.Χ. με την επιδρομή του Σύλλα. Από το 27 π.Χ. η Εύβοια αποτελεί τμήμα της ρωμαϊκής επαρχίας της Αχαΐας. Ανασκαφή στη θέση Λεύκα Νέων Στύρων έφερε στο φως οικιστικά κατάλοιπα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, δίνοντας στοιχεία για την πορεία της πόλης σε αυτές τις περιόδους⁵⁶. Αντίστοιχα, η επιτύμβια στήλη σε στυρία λίθο, της Κορινθίας Λαΐδος Αμαστρινής του 1^{ου} - 2^{ου} αιώνα μ.Χ. (Εικ.3), προσθέτει στοιχεία για τον ιδιωτικό βίο⁵⁷.

Πολύτιμες πληροφορίες για την ιστορία, τη γεωμορφολογία και τα μνημεία των Στύρων μας παρέχουν περιηγητές, γεωγράφοι και χαρτογράφοι ανά τους αιώνες. Η χαρτογράφηση της περιοχής ξεκινάει τον 16^ο και 17^ο αιώνα, όπου καταγράφονται και

⁵¹ Χατζηδημητρίου 2004 - 09, 524, 531. Χιδίρογλου 2008, 86 εικ. 127. Χατζηδημητρίου 2012, 220. Χιδίρογλου 2021, 216, 217 εικ.3. Βρέθηκαν το 1860 «περί τετραγωνικών τι μνημείων εντός κάλπης πήλινης». Χρονολογούνται το 475 π.Χ. 121 βρίσκονται στο Ε.Α.Μ., ενώ τα περισσότερα από αυτά βρίσκονται στο Παρίσι, στη Βασιλεία, στο Βερολίνο και στην Halle της Γερμανίας.

⁵² Σαπουνά - Σακελλαράκη 1990, 160 - 162. Chidiroglou 2010a, 23

⁵³ Χατζηδημητρίου 2003, 12, 16. Fachard 2012, 70.

⁵⁴ Μητροπέτρος 1990, 7. Reber 2002, 40-53. Fachard 2005, 121. Χατζηδημητρίου 2008, 78. Χιδίρογλου 2008, 85. Χιδίρογλου 2008 - 09, 38. *Το βόρειο άκρο της πόλης - κράτους της Καρύστου βρισκόταν νοτιώς των Στύρων, στα ορεινά υψώματα βορείως του σημερινού Μαρμαρίου και αποτελούσε το μοναδικό χερσαίο όριο της επικράτειας της.* Chidiroglou 2008, 51. Chidiroglou 2009, 82. Fachard 2010, 38. Chidiroglou 2010a, 22. Χιδίρογλου 2012, 7, 37, 40. Fachard 2012, 85, 232. Βασιλείου - Δαμβέργης 2014, 20, 111, 291, 295, 298, 309, 380, 389, 391, 441, 463, 499, 503, 530

⁵⁵ Στράβων, Γεωγραφικά, X 1,6 (C446). Ζάππας 1963, 5 αναφέρει *Η Εύβοια έζησε ως τη μάχη της Χαϊρώνειας κάτω από την κυριαρχία των Αθηνών και ακολούθησε την Ιστορία τους. Αργότερα πέρασε στην κυριαρχία των Μακεδόνων, των Ρωμαίων, των Βυζαντινών, των Σταυροφόρων και των Τούρκων.* Μητροπέτρος 1990, 76. Reber 2002, 40 - 53. Liritzis et al. 2010, 78 αναφέρει ότι η καταστροφή των Στύρων έγινε από τον Λεωσθένη. Χιδίρογλου 2012, 11, υποσημ. 35, 508.

⁵⁶ Χιδίρογλου 2008, 90. Chidiroglou 2010a, 24. Χιδίρογλου 2012, 507 - 511.

⁵⁷ Παπαβασιλείου 2010, 100. Chidiroglou 2010a, 24. Χιδίρογλου 2012, 34, 347. Η στήλη αποσπάστηκε από την πλατεία των Στύρων, όπου είχε εντοιχισθεί και εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καρύστου.

αποτυπώνονται τα τοπωνύμια, τα μνημεία, οι αρχαιολογικές θέσεις και τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά της Εύβοιας⁵⁸. Η προσπάθεια των πρώτων χαρτογράφων συνεχίστηκε και κατά τους επόμενους αιώνες. Περιηγητές και ερευνητές του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα έλκονται από τα μνημεία και καταγράφουν θέσεις αρχαιολογικής σημασίας στη περιοχή της Καρυστίας και των Στύρων, όπως είναι τα Δρακόσπιτα και το Κάστρο Άρμενο ή Λάρμενα. Στις περιγραφές τους επικεντρώνονται στα ορατά αρχαιολογικά και στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, καθώς και στα αρχαία λατομεία⁵⁹.

Διάσπαρτες πληροφορίες από σποραδικές έρευνες διαθέτουμε και από α΄ μισό του 20^{ου} αιώνα, κατά τη διάρκεια του οποίου καταγράφονται συνοπτικά διάφορα μνημεία. Στη συνέχεια του ίδιου αιώνα και συγκεκριμένα στο β΄ μισό του, συνεχίζονται οι βιβλιογραφικές ιστορικές και επιτόπιες έρευνες που θέτουν στο επίκεντρο τα Δρακόσπιτα των Στύρων. Αξίζει να αναφερθεί μεταξύ άλλων ερευνητών, η συμβολή του Θ. Σκούρα και του καθηγητή της πολυτεχνικής σχολής του Α.Π.Θ. Ν. Μουτσόπουλου που εντόπισαν τα περισσότερα έως σήμερα γνωστά Δρακόσπιτα, ενώ ο Μουτσόπουλος τα αποτύπωσε και σχεδιαστικά⁶⁰.

Το 1960 διεξάγεται στην Εύβοια μια επιφανειακή έρευνα στην οποία σημειώθηκαν και περιγράφηκαν συνοπτικά αρκετές θέσεις που σχετίζονται με το προϊστορικό και αρχαίο παρελθόν της Καρυστίας και των Στύρων. Η μελέτη δημοσιεύθηκε από τον L.H. Sackett και άλλους⁶¹. Σημαντικά ήταν και τα αποτελέσματα της έρευνας από το Ερευνητικό Πρόγραμμα Νότιας Εύβοιας SEEP (Southern Euboea Exploration Project) του Καναδικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, κατά τη δεκαετία του 1990 και κατά τα έτη 2003 - 2004 και 2006 - 2007, όπου ήρθαν στο φως πολυάριθμες αρχαιολογικές θέσεις⁶². Καίρια είναι και η συμβολή της Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής, η οποία διενήργησε συστηματική, τοπογραφική διερεύνηση των αρχαίων καταλοίπων στην ακρόπολη των Στύρων το 2004.

Ιδιαίτερη σημασία για την πρόιμη κατοίκηση της περιοχής αποδείχθηκε πως είχαν και οι σωστικές ανασκαφές⁶³. Η πληθώρα αυτών έλαβε χώρα κατά τη δεκαετία του 1990 από την ΙΑ΄ ΕΠΚΑ και αφορούσε κυρίως οικοδομικά και κατασκευαστικά έργα στο νότιο τμήμα του νησιού. Οι σωστικές ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στις αρχές του 21^{ου} αιώνα και

⁵⁸ Χαρακτικά της Εύβοιας 2017,56-64. Χιδίρογλου 2012, 20.

⁵⁹ Chidiroglou 2010b, 52. Χιδίρογλου 2012, 15, 42.

⁶⁰ Chidiroglou 2010b, 51. Χιδίρογλου 2012, 37. Χιδίρογλου 2008-09, 46. Μουτσόπουλος 1982, 347-370.

⁶¹ Sackett et al. 1966, 77 - 83. Χιδίρογλου 2012, 38. Russell 2013, 135.

⁶² Χιδίρογλου 2008 - 09, 39. Chidiroglou 2009, 75. Chidiroglou 2010a, 22.

⁶³ Kosma 2010, 29 - 36. Χιδίρογλου 2012, 38.

διήρκησαν σχεδόν μια δεκαετία στις περιοχές της *Λεύκας*, στο *Γκισούρι* και στον *Τρόχαλο* των Νέων Στύρων αποκάλυψαν πληθώρα αρχαιολογικών καταλοίπων⁶⁴.

Η ακρόπολη των Στύρων - Κάστρο Άρμενο ή Λάρμενα, τα Δρακόσπιτα της περιοχής⁶⁵, τα λατομεία, καθώς και τα νέα στοιχεία που έχουν έρθει στο φως⁶⁶, ανασυστήνουν την ζωή των κατοίκων της περιοχής από τους κλασικούς χρόνους μέχρι και το τέλος της ύστερης αρχαιότητας⁶⁷.

Στα ανατολικά του οικισμού Κάψαλα πλησίον του σημερινού οικισμού των Στύρων δεσπόζει ο λόφος του Αγίου Νικολάου, ο οποίος διατηρεί ένα μοναδικό μνημειακό σύνολο, κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο, όπου η ανθρώπινη παρουσία μαρτυρείται από τους κλασικούς χρόνους έως και το τέλος της Τουρκοκρατίας⁶⁸. Στην κορυφή του όρους, σε υψόμετρο 648μ. περίπου, βρίσκεται η ακρόπολη- οχυρό της κλασικής περιόδου⁶⁹ (Εικ.4), που πιθανά κατασκευάστηκε από Ερετριείς μετά την προσάρτηση των Στύρων στις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ., για λόγους φύλαξης της πόλης - κράτους της Ερέτριας από την επικράτεια της πόλης - κράτους της Καρύστου⁷⁰. Αντίστοιχες με τον Αγ. Νικόλαο οχυρώσεις στην ευρύτερη περιοχή εντοπίζονται στην Φιλάγρα, τους Τσακαίους και τον Δύστο⁷¹. Η περίμετρος (310μ.) του οχυρού περικλείει μια έκταση περίπου 3,500 τμ. Αυτή η φυσικά οχυρή θέση ωστόσο, δε χρησιμοποιήθηκε μόνο για στρατιωτικούς λόγους. Ευρήματα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. υποδεικνύουν την ύπαρξη ιερού στο βραχώδες πλάτωμα της κορυφής⁷².

Την κλασική οχύρωση ακολούθησε και βασίστηκε σε αυτή η Βυζαντινή και Μεσαιωνική, κυρίως στην Ανατολική, Νοτιοανατολική, Βόρεια και Βορειοδυτική πλευρά⁷³. Ένας αριθμός οικοδομημάτων κατασκευάστηκε εντός των τειχών, όπως μία εκκλησία, οικίες και δεξαμενές⁷⁴. Το 1276 ο ιππότης Λικάριος (Λομβαρδός από την Κάρυστο που έγινε

⁶⁴ Καραπασχαλίδου και Κολώνια 2012, 55 - 56.

⁶⁵ Χιδίρογλου 2008, 90. Chidiroglou 2009, 81. Χιδίρογλου 2015a, 251

⁶⁶ Χιδίρογλου 2008 - 09, 39. Νικολάου 2019, υπό δημοσίευση. ΥΠ.ΠΟ.Α, Δ.Τ. 2021 εντοπισμός κιβωτιόσχημου τάφου ρωμαϊκών χρόνων στα Νέα Στύρα.

⁶⁷ Fachard 2005, 120-123. Chidiroglou 2010a, 19 - 25. Fachard 2012, 225 - 232. Chatzidimitriou - Chidiroglou 2014, 314- 324.

⁶⁸ Σκούρας 1975, 381. Fachard 2005, 121. Fachard 2010, 38-39. Liritzis et al 2010, 67. Χιδίρογλου 2012, 43.

⁶⁹ Liritzis and Artelaris 2010, 45. Fachard 2012, 225.

⁷⁰ Fachard 2010, 38 - 40. Liritzis et al. 2010, 67. Fachard 2012, 225.

⁷¹ Χατζηδημητρίου 2008, 82. Fachard 2012, 225.

⁷² Νικολάου 2019 υπό δημοσίευση

⁷³ Fachard 2005, 121 - 123. Fachard 2010, 38 - 39.

⁷⁴ Fachard 2010, 38 - 39.

ηγεμόνας της Εύβοιας)⁷⁵ αφού συμμάχησε με τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, κατέλαβε το κάστρο υπέρ των Βυζαντινών και το οχύρωσε⁷⁶. Το 1300 το κάστρο Άρμενο το καταλαμβάνουν οι Καταλανοί της Καταλανικής εταιρείας, οι οποίοι το 1373 πωλούν το οχυρό στους Ενετούς⁷⁷. Ας σημειωθεί πως το όνομα της θέσης διατηρήθηκε σε Ενετικούς χάρτες ως *Άρμενα ή Λάρμενα*⁷⁸. Με βάση τα ευρήματα, η χρήση του οχυρού συνεχίζεται, και η μεσαιωνική κατοίκηση στο χώρο μπορεί να χρονολογηθεί τον 15^ο αιώνα, μετά την κατάληψη της Εύβοιας το 1470 από τους Οθωμανούς⁷⁹.

Στα ριζά του λόφου του Αγίου Νικολάου, στη θέση *Πάλλη - Λάκκα*, εντοπίζονται τα τρία σημαντικότερα και καλύτερα διατηρημένα Δρακόσπιτα των Στύρων, τα γνωστά και ως «Πάλλη - Λάκκα Δραγκό». Αντίστοιχα, στις θέσεις που πρόκειται να εξεταστούν στην παρούσα εργασία, Δρακόσπιτα εντοπίζονται στις τοποθεσίες *Κούρθεα*, *Νημποριό*, *Γκιζες*, *Βίγλια* και *Λιμικό*. Από τους Θ. Σκούρα και Ν. Μουτσόπουλο στην ευρύτερη περιοχή των Στύρων εντοπίστηκαν συνολικά δεκαέξι κτίσματα τα οποία ονομάστηκαν Δρακόσπιτα. Πολλά από αυτά έχουν ταυτιστεί με αρχαίους πύργους, ενώ άλλα με αγροικίες⁸⁰.

Στους ορεινούς όγκους που κυριαρχούν ανατολικά, νοτιοανατολικά και νότια της περιοχής των Στύρων αναπτύσσεται ένα ευρύ πλέγμα που συμπεριλαμβάνει δεκάδες συγκροτήματα ρωμαϊκών λατομείων και μεμονωμένα μέτωπα. Χάρη, σε αυτά τα λατομεία η περιοχή της Νότιας Καρυστίας μπόρεσε κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους να εμπλακεί ακόμη πιο ενεργά στο εμπόριο και στα θαλάσσια δίκτυα. Αυτό γίνεται αντιληπτό από τις διαδρομές του μαρμάρου σε όλη την έκταση της ρωμαϊκής επικράτειας⁸¹.

Από τα παραπάνω, προκύπτει ότι η αρχαία πόλη των Στύρων τόσο κατά την αρχαιότητα όσο και κατά το Μεσαίωνα, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην οικονομία της ευρύτερης περιοχής της Νότιας Εύβοιας. Είτε ανήκοντας στην Καρυστία είτε στην

⁷⁵ Bury 1886, 335 - 340. Miller 1908, 136 -141. Μουτσόπουλος 1982, 335. Νικολάου 2019, υπό δημοσίευση.

⁷⁶ Bury 1886, 338. Miller 1908, 137. Nicol 2010, 103 – 104, 121. Χαρακτικά της Εύβοιας 2017, 20. Νικολάου 2019, υπό δημοσίευση.

⁷⁷ Ζάππας 1963, 7. Τα Στύρα κατά κύριο λόγο την περίοδο του Μεσαίωνα ακολούθησαν την τύχη της Εύβοιας. Ο Ζάππας αναφέρει [...] η Εύβοια έγινε αντικείμενο επίμονων διεκδικήσεων από μέρους των δυτικών φεουδαρχών, των Φράγκων, των Βενετσιάνων, των Λομβαρδών, των Καταλανών και των Γενοβέζων. Liritzis et al. 2010, 78.

⁷⁸ Μουτσόπουλος 1982, 330 - 334. Χαρακτικά Ευβοίας 2017, 56 - 66. Χιδίρογλου 2012, 13. Νικολάου 2019, υπό δημοσίευση.

⁷⁹ Μουτσόπουλος 1982, 336. Ζάππας 1971, 297 - 300. Μητροπέτρος 1990, 14 - 16. Liritzis et al. 2010, 78. Νικολάου 2019 υπό δημοσίευση. Στις 20 Μαρτίου 1823, ο Νικόλαος Κριεζώτης οχυρώνεται στο κάστρο Άρμενο των Στύρων και από κει δίνει την πρώτη νικηφόρα μάχη του ενάντια στον Ομέρ Μπέη της Καρύστου και τον Ισούφ Αγά των Στύρων.

⁸⁰ Ζάππας 1963, 12 *Η λαϊκή φαντασία τα θέλησε σπίτια του δράκου*. Μουτσόπουλος 1982, 453. Χιδίρογλου 2012, 16. Τα Δρακόσπιτα αποτελούν κηρυγμένα Μνημεία ΦΕΚ 323/ΑΑΠ/24-10-2012.

⁸¹ Dodge 1988, 220, εικ. 5. Vanhove 1996, 35 - 37. Lazzarini 2007, 187, εικ. 18. Χιδίρογλου 2008, 90. Chidiroglou 2010a, 25. Χιδίρογλου 2012, 266.

Ερετριάδα, τα αρχαία Στύρα ενισχύουν τη θέση της πόλης - κράτους στην οποία ανήκουν, ενώ αντίστοιχα στα ρωμαϊκά χρόνια ίσως κατέχουν το μεγαλύτερο τμήμα της εξόρυξης μαρμάρου. Τέλος και κατά το Μεσαίωνα, ως φέουδο, παρά τις συνεχείς αλλαγές των επικυρίαρχών τους, συνεχίζουν να συμβάλλουν στην οικονομία συνολικά του νησιού⁸².

⁸² Bury 1886, 313 - 314

4. Η χρήση του λίθου στην αρχιτεκτονική

Κρίνεται σκόπιμο πριν την διεξοδική εξέταση των στοιχείων που συναπαρτίζουν την διαδικασία παραγωγής των μαρμάρων να γίνει αναφορά, συνοπτικά έστω, στην χρήση του λίθου στην αρχιτεκτονική και στο χρονικό της ιστορικής διαδρομής, της σταδιακής επέκτασης της εξαγωγής και της αξιοποίησης των λευκών και χρωματιστών μαρμάρων. Η επιλογή αυτής της αναφοράς εκτιμάται ότι θα συμβάλλει στη μέγιστη κατανόηση της χρήσης των πρώτων υλών στην αρχιτεκτονική και τη διακόσμηση και κατά συνέπεια στην ανάγκη λατόμησης και χρήσης του *cipollino*. Τα δομικά υλικά άλλωστε, αποτελούν τον ακρογωνιαίο λίθο για την επίτευξη ενός πολύπλοκου και πολύπλευρου στόχου που είναι η ολοκληρωμένη κατασκευή των οικοδομημάτων⁸³.

Στις ανθρώπινες εγκαταστάσεις της Παλαιολιθικής και Μεσολιθικής περιόδου διαπιστώνεται η χρήση του λίθου για τη κατασκευή εργαλείων⁸⁴. Ο άνθρωπος ιστορικά στήριξε την οικοδομική του δραστηριότητα στα υλικά που έβρισκε ελεύθερα στο φυσικό περιβάλλον, όπως το χώμα, οι πέτρες και η ξυλεία⁸⁵. Αφετηρία της πρακτικής της εξόρυξης μπορεί να θεωρηθεί η Νεολιθική Εποχή, όπου συναντάμε για πρώτη φορά στη Μήλο την λατόμηση, την εκμετάλλευση και την ευρεία διασπορά του οψιανού. Η πρώτη εκμετάλλευση μαρμάρου στον ελλαδικό χώρο, θα πρέπει να αναζητηθεί και πάλι στις Κυκλάδες, στην Νάξο και στην Πάρο, στις αρχές της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, που εξυπηρετούσε την κατασκευή λίθινων αγγείων και ειδωλίων⁸⁶. Ενώ στην αρχιτεκτονική χρησιμοποιείται ο λίθος ως δομικό υλικό ήδη από τη Νεολιθική Εποχή, η χρήση του όμως εντείνεται και συνδέεται με τη μνημειώδη αρχιτεκτονική κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού (κυκλώπειες οχυρώσεις, ανάκτορα κ.α.), πράγμα το οποίο ενισχύεται και από την ύπαρξη οργανωμένων λατομείων⁸⁷.

Η χρήση του ξύλου αντικαθίσταται σταδιακά από τον λίθο κατά τον 7^ο αι π.Χ., όπου προοδευτικά αποτελεί το βασικό υλικό της μνημειακής αρχιτεκτονικής στους ναούς, τα ιερά και τα δημόσια κτίρια, ενώ στις αστικές οικίες συνεχίζει η χρήση ξύλου και ωμών πλίνθων⁸⁸. Διαθέτουμε πληροφορίες από τον Πausανία για την κατασκευή μαρμαρινών κεραμιδιών ήδη από τον 7^ο αι π.Χ.⁸⁹. Η χρήση των λίθων δεν περιορίστηκε σε συγκεκριμένα είδη, αλλά αξιοποιήθηκαν σχεδόν όλα τα διαθέσιμα πετρώματα των εκάστοτε περιοχών. Η επιλογή του

⁸³ Russell - Fachard 2012, 612.

⁸⁴ Κοκκορού – Αλευρά κ.ά 2010, 9.

⁸⁵ Muller - Wiener 1995, 44.

⁸⁶ Κοκκορού – Αλευρά κ.ά. 2010, 10, 17. Δημακοπούλου 1996, 196. Dickinson 2003, 61.

⁸⁷ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 10. Κουκουβού 2010, 278. Για τα λατομεία της Βέροιας.

⁸⁸ Muller - Wiener 1995, 44.

⁸⁹ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 17.

πετρώματος εξαρτιόταν από την διαθεσιμότητα, την ποιότητα (στερεότητα, δυνατότητες επεξεργασίας, αντοχή κ.α.), το μέγεθος του οικοδομήματος και την λειτουργία του ή την κατηγορία του⁹⁰. Στην κλασική περίοδο, η ευρεία εκμετάλλευση ιδιαίτερα των λευκών μαρμάρων (Πάρου, Νάξου, Πεντέλης κ.α.) υψηλής ποιότητας συνάδει με το μήνυμα της ισχυροποίησης του θεσμού της πόλης - κράτους και της επέκτασής της, πράγμα που αποσκοπούσε να μεταδώσει η άρχουσα τάξη μέσω της μνημειώδους αρχιτεκτονικής που εισάγεται αυτή την περίοδο στον ελλαδικό χώρο και κορυφώνεται σταδιακά έως τους Ελληνιστικούς χρόνους.

Στη ρωμαϊκή εποχή, η ανακάλυψη του κονιάματος επέφερε μεν τομή στην αρχιτεκτονική της περιόδου, αλλά ο λίθος ισοδυναμούσε με την μονιμότητα. Η ανθεκτικότητά του τον έκανε το τέλειο μέσο για τη μνημειοποίηση των κοινωνικών και πολιτιστικών «προτεραιοτήτων» του status quo, επιδεικνύοντας ταυτόχρονα έναν αφύσικο έλεγχο του πλούτου, των πόρων και του εργατικού δυναμικού. Η αξιοποίηση του λίθου για τη δημόσια και την οικιακή οικοδόμηση, τη διακόσμηση, την γλυπτική αλλά και τα ταφικά μνημεία συνδέθηκε με αυτή την ιδέα της «αθανασίας».

Καθώς ο λίθος γινόταν πιο πολύτιμος και πιο σπάνιος, η ζήτηση για υψηλής ποιότητας διακοσμητικά πετρώματα αυξήθηκε, και αυτά συχνά έπρεπε να μεταφερθούν από μακρινές περιοχές. Η περιοχή προέλευσης των διαφόρων ειδών είχε μεγάλη σημασία. Ιδεολογικές διακρίσεις μεταξύ εισαγόμενων και τοπικών υλικών είναι εμφανείς στις λογοτεχνικές πηγές ήδη από την Ύστερη Αρχαιότητα. Η αύξηση της ζήτησης γενικά για λίθους, συμβάδιζε με την προτίμηση για συγκεκριμένα διακοσμητικά υλικά και αυτό μπορεί να σημειωθεί σε όλο το Ρωμαϊκό κόσμο από τον τελευταίο αιώνα π.Χ. έως και τους τρεις πρώτους αιώνες μ.Χ. Η αύξηση της αστικοποίησης, κατά την περίοδο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, είχε σημαντικές επιπτώσεις στην εκμετάλλευσή τους. Άλλωστε, η ίδρυση νέων πόλεων και η επέκταση των παλαιών απαιτούσε την εκτεταμένη λατομεία και εμπορία των πετρωμάτων⁹¹.

⁹⁰ Muller - Wiener 1995, 44.

⁹¹ Λαμπράκη 1983a, 29. Russell 2013, 12 - 16. Long 2016, 1 - 2.

4.1. Η ιστορική διαδρομή των λευκών και χρωματιστών μαρμάρων του ελλαδικού χώρου

Γενικά, το μάρμαρο περιόρισε τη χρήση των υπόλοιπων λίθων⁹². Αξίζει να αναφερθεί ότι το λευκό μάρμαρο της Πάρου και της Νάξου ήταν ιδιαίτερα φημισμένο ήδη από την Εποχή του Χαλκού και αποτέλεσε την πρώτη ύλη για τη γλυπτική⁹³. Κατά τους ελληνιστικούς χρόνους αυξάνεται η αξιοποίηση του λευκού μαρμάρου μεταξύ άλλων λίθων. Αυτό προερχόταν από διάφορα λατομεία του ελλαδικού χώρου και επιλεγόταν για το κρυσταλλικό αποτέλεσμα που προσέδιδε η όψη του στα οικοδομήματα. Παράλληλα γνωρίζουμε πως τα ελληνικά λευκά μάρμαρα ταξιδεύουν ως την Αφρική και την Ασία, ενώ συνεχίστηκε η διακίνησή τους κατά τους αυτοκρατορικούς και πρώιμους βυζαντινούς χρόνους.

Επίσης, από τους ελληνιστικούς χρόνους ξεκινά η εκμετάλλευση των χρωματιστών μαρμάρων. Σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές η διακίνηση σε εσωτερικό επίπεδο, αλλά και η εξαγωγική δραστηριότητα, συνδέεται με τα χρόνια της βασιλείας του Μεγάλου Αλεξάνδρου και την ενεργή συμμετοχή των Αλεξανδρινών στο εμπόριο των χρωματιστών λίθων. Από τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους υπήρχε έντονη προτίμηση των μελών της ελίτ για τα χρωματιστά μάρμαρα⁹⁴, με συνέπεια οι Ρωμαίοι αρχιτέκτονες να είχαν πρόσβαση σε αστείρευτους πόρους, όπως μάρμαρα, γρανίτες, πορφυρίτες, μέταλλα και άλλα, από όλη τη λεκάνη της Μεσογείου⁹⁵ οδηγώντας στην κορύφωση της λατόμησης και της εξαγωγικής δραστηριότητας⁹⁶.

Έχει υποστηριχθεί πως η χρήση των χρωματιστών μαρμάρων ήταν περιορισμένη μέχρι και τους ελληνιστικούς χρόνους ίσως λόγω της σκληρότητας του υλικού⁹⁷. Ανάμεσα σε αυτά συγκαταλέγεται και η στυρία λίθος. Το δεδομένο αυτό όμως δεν συνάδει με τις ιδιότητες του cipollino που μελετά η παρούσα εργασία, καθώς χαρακτηρίζεται από μεγάλη σχιστότητα και συνεπώς ευκολία στους τρόπους λατόμησης και κατεργασίας. Πιθανόν η περιορισμένη χρήση των χρωματιστών μαρμάρων να οφείλεται σε διακοσμητικούς και

⁹² Muller - Wiener 1995, 45

⁹³ Dickinson 2003, 61. Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 17-19.

⁹⁴ Ward – Perkins 1980, 24. Poupaki & Chidioglou 2017, 445.

⁹⁵ Brown 1968, 26.

⁹⁶ Ραφαηλίδου 2012, 13.

⁹⁷ Ορλάνδος 2004, 67, 75, 81.

αισθητικούς σκοπούς, μέχρι και τους ελληνοιστικούς χρόνους, αλλά και στη συνήθη πρακτική του χρωματισμού των λευκών μαρμάρων ή και άλλων πετρωμάτων όπως του παρόλιθου και του ασβεστόλιθου.

Γενικότερα όμως, φαίνεται ότι έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τους ερευνητικούς κύκλους τόσο των αρχαιολόγων όσο και των ιστορικών της τέχνης, η ραγδαία αύξηση της ζήτησης και διασποράς των λευκών και χρωματιστών μαρμάρων κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, καθώς και ο συμβολισμός που σχετίζεται με τη χρήση τους. Η συζήτηση στη σύγχρονη βιβλιογραφία έχει επικεντρωθεί στο μήνυμα που αποσκοπούσε να μεταδώσει η αυτοκρατορική εξουσία μέσα από τη χρήση των χρωματιστών μαρμάρων και άλλων σκληρών πετρωμάτων, όπως των γρανιτών. Ακόμη, στις τεχνικές γνώσεις και την αισθητική όπως αυτή αποκρυσταλλώνεται στις διακοσμητικές επιλογές και αναδεικνύει τα χαρακτηριστικά του ρωμαϊκού πολιτισμού.

Στη Ρώμη κατά τη ρεπουμπλικανική περίοδο (509 – 31 π.Χ.) οι περισσότεροι λίθοι οι οποίοι εξορύσσονται και χρησιμοποιούνται στις κατασκευές για τον στολισμό ιδιωτικών και δημόσιων οικοδομημάτων προέρχονται από κοντινούς αστικούς οικισμούς. Αυτά, τα τοπικά λατομεία, σπάνια εμπορεύονταν πέρα από την τοπική κοινότητα. Από την ύστερη όμως δημοκρατία τα οικοδομικά έργα στην πόλη της Ρώμης και σε ολόκληρη την Ιταλία αύξησαν τη ζήτηση για «ξένους» λίθους - μια ζήτηση, που τον 1^ο αιώνα μ.Χ. είχε αυξηθεί σημαντικά, καθώς οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες άρχισαν να πραγματοποιούν μνημειώδη κατασκευαστικά έργα στην πόλη, κάνοντας την ίδρυση λατομείων και την διανομή πολύχρωμων λίθων και λευκού μαρμάρου, μέσα από το υπεραστικό εμπόριο, μια σημαντική υπόθεση⁹⁸.

Πολύχρωμοι λοιπόν λίθοι από την επικράτεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, εξορύσσονται και μεταφέρονται, όπου είναι ανάγκη, για να προσδώσουν κύρος στους ιδιοκτήτες τους. Στην πομπώδη επιστολή που συνέταξε ο Κασσιόδωρος (534) η πρόταση *vestra enim gloria est noster ornatus*, που σημαίνει *το στολίδι μας κάνει τη δόξα σου*⁹⁹, διευκρινίζει το βαθύτερο νόημα της ρωμαϊκής και στη συνέχεια της βυζαντινής αρχιτεκτονικής μεγάλης κλίμακας. Σε αυτό το πλαίσιο η ζήτηση των μαρμάρων ακμάζει και αυτό διαπιστώνεται από την εκτεταμένη διάδοσή τους σε όλες τις επαρχίες της αυτοκρατορίας. Μέσω μιας κεντρικά ελεγχόμενης αγοράς μαρμάρου για την κατασκευή, εντός και εκτός της πρωτεύουσας, μνημείων πλούσια διακοσμημένων, όπου

⁹⁸ Hirt 2015, 290. Long 2016, 1.

⁹⁹ Cassiodorus, *Variarum*, X, 8. Castagnino - Berlinghieri and Paribeni 2011, 64. Η επιστολή στάλθηκε από τη βασίλισσα Οστρογότθων Αμαλασούνθα προς τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό, με σκοπό να ζητήσει μάρμαρα για τη Ραβέννα.

χρησιμοποιήθηκαν κάθε είδους λευκών και χρωματιστών μαρμάρων, ο αυτοκράτορας τόνιζε τον πλούτο και τη δύναμη της αυτοκρατορίας του¹⁰⁰.

Από την περίοδο του Αυγούστου (27 π.Χ. – 14 μ.Χ.) εγκαινιάστηκε ένα οικοδομικό πρόγραμμα δημοσίων κτηρίων σε ολόκληρη την έκταση της αυτοκρατορίας. Ο αυτοκράτορας δώρισε στις πόλεις υδραγωγεία, στοές, ναούς, αγορές και θέατρα, ενώ στο έργο του *Res Gestae (Πεπραγμένα)* ανάμεσα σε άλλα ισχυριζόταν ότι αναστήλωσε 82 ναούς σε διάστημα ενός έτους¹⁰¹. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο Gaius Suetonius Tranquillus στο έργο του *Divus Augustus* μεταφέρει τη διάσημη ρήση του αυτοκράτορα πως βρήκε τη Ρώμη μια πόλη πλήθινη και την άφησε μαρμάρινη. Επιπροσθέτως αναφέρει ότι ο Αύγουστος το έκανε αυτό γιατί η πόλη δεν ήταν διακοσμημένη όπως άρμοζε στην αυτοκρατορία¹⁰². Αυτή η πρακτική που κορυφώθηκε κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, διατηρήθηκε και στους βυζαντινούς χρόνους¹⁰³. Από την περίοδο του Τιβέριου (14 - 37 μ.Χ.) η επέκταση της κόσμησης της πρωτεύουσας σε συνδυασμό με την αυτοκρατορική πατρωνία στις επαρχίες και λίγο αργότερα την εφεύρεση του κονιάματος οδήγησαν στην άνοδο της οικοδομικής δραστηριότητας¹⁰⁴ που με τη σειρά της προκάλεσε τη ραγδαία αύξηση της ζήτησης οικοδομικών υλικών και ιδιαίτερα μαρμάρου.

Αυτό οδήγησε στη μονοπωλιακή εκμετάλλευση πληθώρας λατομείων από τους αυτοκράτορες, τα οποία μαζί με τα μεταλλεία και τις υπόλοιπες πηγές πρώτων υλών περιέρχονται στην αυτοκρατορική ιδιοκτησία¹⁰⁵. Η ίδια πρακτική φαίνεται να ακολουθείται από το σύνολο των αυτοκρατόρων. Αντίστοιχα και στην περίοδο της Τετραρχίας (284 - 312 μ.Χ.) τα μνημειακά κτήρια που αναγέρθηκαν αποτελούσαν μέσο μετάδοσης του μηνύματος ότι η συλλογική εξουσία ήταν σταθερότερη από εκείνη των στρατιωτικών αυτοκρατόρων που είχε προηγηθεί¹⁰⁶. Μάλιστα από το Έδικτο Περί Τιμών (*Edictum de pretiis rerum venalium*)¹⁰⁷ του 301 μ.Χ., επί Διοκλητιανού, συμπεραίνεται η διαρκής εξορυκτική δραστηριότητα χρωματιστών μαρμάρων.

¹⁰⁰ Χιώτης και Χιώτη 2010, 228 - 229. Castagnino - Berlinghieri and Paribeni 2011, 64. Perkins and Throckmorton 1965, 201.

¹⁰¹ Ramage & Ramage 2000, 103. Blake 1947, 55 Ο Αύγουστος χρησιμοποίησε: giallo antico, pavonazzetto, porta santa και cipollino.

¹⁰² Suetonius, *Divus Augustus* 28, 3. Ramage & Ramage 2000, 103. Angelicoussis 2009, 21. Staebler 2018, 97.

¹⁰³ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2006α, 168 Παράλληλα από τα αρχαία λατομεία της Προκοννήσου. Χιώτης και Χιώτη 2010, 227.

¹⁰⁴ Λαμπράκη 1983α, 31. Ramage & Ramage 2000, 135 - 136, 147. Το κονίαμα που αποτελούσε το κατ' εξοχήν δομικό υλικό κατασκευαζόταν από την ανάμειξη ενός είδους θηραϊκής γης και πουζολάνης. Η εφεύρεσή του έγινε στην Καμπανία, γύρω από τον κόλπο της Νάπολης, πιθανά κατά τα χρόνια του Καλιγούλα.

¹⁰⁵ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2006α, 168 Παράλληλα από τα αρχαία λατομεία της Προκοννήσου.

¹⁰⁶ Ramage & Ramage 2000, 304.

¹⁰⁷ Βλ. κεφάλαιο 9.1.

Σε αυτό το πλαίσιο, τα ελληνικά χρωματιστά μάρμαρα αποκτούν μεγάλη εμπορική αξία. Σημαντικότερα λατομεία χρωματιστών μαρμάρων στην Ελλάδα, όπως τα αναφέρουν στο βιβλίο τους *Αρχαία Ελληνικά Λατομεία* οι Κοκκορού - Αλευρά, Πουπάκη και Ευσταθόπουλος, ήταν: 1. της Θεσσαλίας (ατράκιος λίθος, marmor thessalicum, verde antico), 2. της Λάγιας Λακωνίας (ταινάριος λίθος, lapis taenarius, rosso antico), 3. Κροκεών Λακωνίας (κροκεάτης λίθος, lapis lacedaimonius), 4. της Τήνου (οφίτης, verde imperial), 5. της Καρύστου - Στύρων (καρυστία - στυρία λίθος, ευβοϊκός λίθος, marmor carystium, cipollino verde), 6. της Χίου (marmor chium, portasanta), 7. της Σκύρου (marmor scyrium) και 8. της Ερέτριας (fior dipresco)¹⁰⁸. Παράλληλα λατομεία χρωματιστών μαρμάρων εντοπίζονται και στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου (Προκόννησος, Τέως, Αφροδισιάδα κ.α.), στην Ιταλία (Καρράρα), στη Βόρεια Αφρική (Κυρήνη, Νουμιδία κ.α.), στην Αίγυπτο (Mons Claudianus, Ασουάν) και στα Πυρηναία (Campania, San Giron) ¹⁰⁹.

Τα χρωματιστά μάρμαρα χρησιμοποιούνται πάντοτε σε συνδυασμό με μονόχρωμα υλικά και απαντώνται σε δημόσια κτίρια, αλλά και σε ιδιωτικές επαύλεις. Το αισθητικό τους αποτέλεσμα επέφερε τομή στην αρχιτεκτονική και τη διακόσμηση των χώρων κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους σε όλη την αυτοκρατορική επικράτεια¹¹⁰.

Στα χρόνια του Αυγούστου καθώς και των διαδόχων του τα μεγάλα οικοδομικά προγράμματα, αρχικά στην Ιταλία και αργότερα και στις επαρχίες, απαιτούσαν μεγαλύτερες ποσότητες τόσο λευκών όσο και χρωματιστών μαρμάρων. Αυτό επέβαλε μια αναδιοργάνωση στην παραγωγή, καθώς ανατράπηκε το σχήμα ζήτηση - παραγωγή, σε παραγωγή - ζήτηση. Το υλικό πλέον εξορυσσόταν και αποθηκευόταν μαζικά τόσο στα λατομεία όσο και στα marmorata της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Αυτή η αλλαγή στην παραγωγή έχει καταγραφεί σε ενεπίγραφους κίονες και στήλες που έχουν εντοπιστεί σε όλη ρωμαϊκή επικράτεια¹¹¹.

Την περίοδο της αυτοκρατορίας του Αυγούστου η Ρώμη μπορεί να χαρακτηριστεί ως μαρμάρινη πόλη, όπου η ύπαρξη λευκών και χρωματιστών μαρμάρων σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση και είναι σε μεγάλο βαθμό καταγεγραμμένα και δημοσιευμένα. Οι πρώτες ύλες λοιπόν, για την κατασκευή των οικοδομημάτων αποτελούν τα βασικά στοιχεία του υλικού πολιτισμού ¹¹² ενώ οι χώροι προσπορισμού, τα λατομεία δηλαδή, αποτελούν σήμερα μνημεία της ανθρώπινης τεχνολογίας¹¹³. Αντίστοιχα, την παλαιοχριστιανική περίοδο η εξόρυξη και η

¹⁰⁸ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 29.

¹⁰⁹ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 29-31. Χιώτης και Χιώτη 2010, 222-223.

¹¹⁰ Bradley 2006, 1-2.

¹¹¹ Perkins and Throckmorton 1965, 201. Long 2016, 1-2. Poupaki & Chidiroglou 2017, 442 (stationes marmorum).

¹¹² Bradley 2006, 2.

¹¹³ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 9.

χρήση χρωματιστών μαρμάρων συνεχίζεται με αμείωτο ρυθμό. Το καρυστινό μάρμαρο συγκαταλέγεται στα μάρμαρα εκείνα που διακοσμούσαν κτήρια της εποχής, όπως τα παραθέτει ο Α. Ορλάνδος¹¹⁴.

Ο Ε. Kitzinger στο βιβλίο του *Η Βυζαντινή Τέχνη εν τω γενέσθαι* εκφράζει τις αλλαγές στη τέχνη και την αρχιτεκτονική που φανερώνονται ήδη από τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους και κορυφώνονται κατά τους πρώιμους βυζαντινούς, με τη φράση *κατάρρευση και θάνατος της αρχαίας τέχνης*. Η στροφή αυτή θεωρεί πως οφείλεται στην υλική και πνευματική κρίση που συνάδει με το τέλος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, καθώς και με το μήνυμα που αποσκοπούσε να μεταδώσει η αυτοκρατορική εξουσία, το οποίο ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με τους θρησκευτικούς σκοπούς και συνέβαλλε στην επικράτηση του αυστηρού στυλ¹¹⁵. Από τον 7^ο και 8^ο αιώνα μ.Χ. οι συνεχείς πιέσεις που δέχεται η αυτοκρατορία στα σύνορά της, οι επιδρομές, οι πόλεμοι και οι θρησκευτικές έριδες δημιουργούν τεράστια οικονομικά και εσωτερικά προβλήματα. Οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες δεν ευνοούν πλέον την οικοδόμηση μεγάλων και περιλάμπρων ναών¹¹⁶. Φυσικό επακόλουθο αυτών των συνθηκών είναι και ο περιορισμός της ζήτησης μαρμάρων από μακρινές περιοχές και η πτώση του ρυθμού εξόρυξης των λατομείων.

Αξίζει να σημειωθεί πως πληροφορίες για τη διασπορά και τη χρήση των έγχρωμων μαρμάρων λαμβάνουμε από τις ρωμαϊκές επιγραφές και τις ιστορικές πηγές. Η ταξινόμηση των μαρμάρων που αναφέρονται στην αρχαία γραμματεία γίνεται με βάση τον τόπο εξαγωγής ή σχετικά με τα μνημεία τα οποία διακόσμησαν. Η καρυστία/στυρία λίθος εντοπίζεται σε 18 λήμματα έργων που αποτελούν αρχαίες πηγές και αναφέρονται από τον Α. Ορλάνδο και την Α. Lambraki¹¹⁷. Ενδεικτικά στην παρούσα εργασία αναφέρονται: ο Στράβωνας, που ήταν ο πρώτος που έκανε μνεία σχετικά με τα λατομεία στην Κάρυστο, στο Μαρμάρι και στα Στύρα, ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος ο οποίος κάνει αναφορά στη διακόσμηση της ιδιωτικής έπαυλης του Mamourra, ο Στάτιος ο οποίος συσχετίζει τους κυματισμούς του μαρμάρου με αυτούς της θάλασσας και άλλοι¹¹⁸. Τέλος, από τη μελέτη της αρχαίας γραμματείας παρατηρείται ότι οι αναφορές στο καρύστιο μάρμαρο ξεκινούν την εποχή του Στράβωνα και σποραδικά έστω συνεχίζονται έως τον 6^ο μ.Χ. με απουσία έως το 931 μ.Χ. όταν ο Κωνσταντίνος ο Ρόδιος περιγράφει την εκκλησία των Αγίων Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη. Αντίστοιχα, είναι χρήσιμο να υπογραμμιστεί ότι στην πλειονότητά τους, αυτές οι πηγές, αφορούν τα

¹¹⁴ Ορλάνδος 1994, 245 – 249.

¹¹⁵ Kitzinger 2007, 13-26.

¹¹⁶ Γκιολές 1992, 11-13.

¹¹⁷ Lambraki 1980, 58 – 62. Ορλάνδος 1994, 247 υποσημ. 3. Ορλάνδος 2004, 11 υποσημ. 9.

¹¹⁸ Για τον Στράβωνα βλ. Εισαγωγή και Κεφ. 6. Για τον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο βλ. κεφ. 11. Για τον Στάτιο βλ. Κεφ. 11.2. Για τον Δίωνα τον Χρυσόστομο βλ. κεφ. 10. Για τον Μάρκο Διάκονο βλ. Κεφ. 8.3.

οικοδομήματα αυτοκρατόρων και ιδιωτών και όχι τη λατομική δραστηριότητα αυτή καθαυτή ή την πόλη των Στύρων και της Καρύστου.

5. Η γεωλογία της Εύβοιας και οι φυσικομηχανικές ιδιότητες των σιπολινομαρμάρων

Σύμφωνα με μελέτες¹¹⁹ τα πετρώματα της ανατολικής Μεσογείου υποδιαιρούνται σε συγκεκριμένες ζώνες με βάση τη γεωγραφική εξέλιξη της κάθε περιοχής μέσα στο γεωλογικό χρόνο. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα την ταξινόμηση των πετρωμάτων της Ελλάδας σε συγκεκριμένες τέτοιες γεωτεκτονικές ζώνες τις λεγόμενες Ελληνίδες Ζώνες¹²⁰. Η διάκριση της κάθε περιοχής βασίζεται στο είδος των πετρωμάτων, τη γεωλογική στρωματογραφία, την τεκτονική και την παλαιογεωγραφία της.

Ακολουθώντας αυτόν τον διαχωρισμό η Εύβοια σαν γεωτεκτονική ενότητα δεν είναι ενιαία. Συγκεκριμένα η γεωγραφική της περιοχή ανήκει σε τρεις γεωτεκτονικές ζώνες. Ένα τμήμα της Βόρειας Εύβοιας ανήκει στην Πελαγονική γεωτεκτονική ζώνη, η οποία εκτείνεται με προσανατολισμό βόρεια/βορειοδυτικά - νότια/νοτιοανατολικά από τα σύνορα της Ελλάδας με τη Βόρεια Μακεδονία έως και τη Βόρεια Εύβοια, ενώ στη συνέχεια κάμπτεται προς τις Σποράδες. Η Κεντρική Εύβοια ανήκει στην Υποπελαγονική γεωτεκτονική ζώνη, η οποία εκτείνεται δυτικά της Πελαγονικής με προσανατολισμό βορειοδυτικά - νοτιοανατολικά ξεκινώντας από τα σύνορα με την Αλβανία και καλύπτοντας τον κύριο κορμό της Ελλάδας, μέχρι και την Ανατολική Πελοπόννησο, συμπεριλαμβάνοντας και το τμήμα της Κεντρικής Εύβοιας. Τέλος, το νότιο τμήμα της Εύβοιας μαζί με τις Κυκλάδες και το μεγαλύτερο τμήμα της Αττικής ανήκουν στην Αττικοκυκλαδική ζώνη¹²¹ (Εικ.5). Αξίζει να σημειωθεί ότι η γεωλογική καταγωγή και το είδος των πετρωμάτων είναι δυνατόν να αναγνωριστεί με τη βιοστρωματική μικροσκοπική ανάλυση μικρών δειγμάτων. Η μέθοδος έχει αποδειχθεί αρκετά εποικοδομητική τόσο για τον εντοπισμό της περιοχής εξόρυξης και των δικτύων μεταφοράς όσο και για την ανακάλυψη νέων πηγών των δομικών υλικών σχετικά με την αποκατάσταση των αρχαίων μνημείων¹²².

¹¹⁹ Robertson et al. 1991, 292.

¹²⁰ Χιώτης - Χιώτη 2010, 205, 209 σχ. 4.

¹²¹ Μουντράκης 2010, 67. Χιώτης και Χιώτη 2010, 209.

¹²² Ζαμπετάκη-Λέκκα κ.ά. 2002, 339.

5.1. Αττικοκυκλαδική ζώνη (Νότια Εύβοια)

Η Αττικοκυκλαδική ζώνη αποτελείται από το μεγαλύτερο τμήμα της Αττικής, τη Νότια Εύβοια, τα νησιά των Κυκλάδων, καθώς επίσης περιλαμβάνει και ορισμένα νησιά του ανατολικού Αιγαίου όπως η Ικαρία, οι Φούρνοι και η Σάμος. Τα όρη της Αττικοκυκλαδικής μάζας σχηματίστηκαν, όπως και κάθε άλλο όρος, μέσα από τη διαδικασία της ορογένεσης. Η γεωλογική διεργασία της ορογένεσης στην περιοχή της Αττικοκυκλαδικής ζώνης οδήγησε σε εκτεταμένη αύξηση του πάχους του φλοιού λόγω ηπειρωτικής σύγκρουσης, η οποία συνοδεύτηκε από μεταμόρφωση, λόγω των υψηλών πιέσεων, των πετρωμάτων της περιοχής. Στη συνέχεια ακολούθησε το αντίθετο φαινόμενο της ορογένεσης, η λέπτυνση του φλοιού που οδήγησε στο σχηματισμό των λεκανών (βυθίσματα) της περιοχής¹²³.

Η Αττικοκυκλαδική ζώνη στο τμήμα της Νότιας Εύβοιας¹²⁴ διακρίνεται σε δυο υποενότητες, την ενότητα Αλμυροποτάμου και την ενότητα Κυανοσχιστόλιθων Ευβοίας. Η δεύτερη αποτελείται από δυο σημαντικούς τεκτονικούς σχηματισμούς που ονομάζονται τεκτονικό κάλυμμα Στύρων και τεκτονικό κάλυμμα Όχης, τα οποία αποτελούνται κυρίως από μάρμαρα - ασβεστόλιθους και μετα - οφειολιθικά πετρώματα αντίστοιχα. Πιο συγκεκριμένα, το τεκτονικό κάλυμμα των Στύρων αποτελείται από μάρμαρα υψηλών πιέσεων στα οποία παρεμβάλλονται σχιστόλιθοι. Τα μάρμαρα αυτά υπέρκεινται ενός σχηματισμού σχιστολίθων με ενστρώσεις μαρμάρων και σερπεντινιτικούς φακούς.

Τα μάρμαρα δημιουργούνται από τη μεταμόρφωση ασβεστόλιθου, ενός ιζηματογενούς πετρώματος το οποίο σχηματίζεται σε μικρού βάθους θαλάσσιες λεκάνες¹²⁵. Αντίθετα, ο σχιστόλιθος, στις περιπτώσεις που δημιουργείται από μεταμόρφωση ιζηματογενών πετρωμάτων υποδεικνύει συνθήκες ιζηματογένεσης βαθιάς θάλασσας. Η παραπάνω δομή μεταξύ αυτών των δυο πετρωμάτων όπως αυτή εμφανίζεται στην περιοχή των Στύρων φανερώνει την στενή σχέση μεταξύ των μαρμάρων και των σχιστολίθων της περιοχής, λόγω των εναλλασσόμενων συνθηκών ιζηματογένεσης στη λεκάνη δημιουργίας των συγκεκριμένων πετρωμάτων, από ρηχής σε βαθιάς θάλασσας (Εικ.6). Πιο συγκεκριμένα, παρατηρώντας τη γεωλογική στρωματογραφία των Στύρων μπορούμε να εντοπίσουμε ότι η

¹²³ Forster and Lister 2005, 523 - 545. Katzir et al 2000, 700 - 701. Baltatzis 1996, 551 - 561.

¹²⁴ Sutherland and Sutherland 2002, 251.

¹²⁵ Lazzarini et al. 1995, 161. Vanhove 1989, 226.

ιζηματογένεση αρχικά ξεκίνησε σε μια βαθιά λεκάνη (σχιστόλιθοι) με κατά τόπους πιο ρηχά σημεία (ενστρώσεις μαρμάρων), αλλά και σημεία μεγαλύτερου βάθους (ενστρώσεις σερπεντίνης). Η λεκάνη αυτή φαίνεται πως άρχισε σταδιακά να ρηχαίνει και έτσι περάσαμε σε ιζηματογένεση μικρότερου βάθους (σχηματισμός μαρμάρων) κρατώντας όμως και πάλι ορισμένα σημεία με βαθύτερη ιζηματογένεση (ενστρώσεις σχιστόλιθων).

Ειδικότερα, τα πετρώματα της Αττικοκυκλαδικής ζώνης βρέθηκαν κατά την περίοδο του Κρητιδικού αιώνα σε συνθήκες υποβύθισης λόγω της εκτεταμένης σύγκλισης των λιθοσφαιρικών πλακών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τα πετρώματα να υποστούν μεγάλες πιέσεις γεγονός που οδήγησε στην μεταμόρφωσή τους. Οι πιέσεις αυτές, λόγω των προαναφερθέντων συνθηκών συμπίεσης που επικρατούσαν οδήγησαν στην πτύχωση των πετρωμάτων και στη δημιουργία των εντυπωσιακών κυματισμών που διαφαίνονται τόσο στα μάρμαρα όσο και στους σχιστόλιθους της περιοχής¹²⁶.

Αξίζει να σημειωθεί, ότι εντός των πετρωμάτων της Νότιας Εύβοιας εμφανίζονται θειούχα μεταλλεύματα με χρυσό και άργυρο, καθώς και μαγγάνιο, σίδηρος, σιδηροπυρίτης και αμίαντος¹²⁷. Οι κυριότερες μεταλλοφόρες εμφανίσεις απαντώνται στα Στύρα, στις θέσεις *Μαντέμι*, *Τσελεπί*, *Κλιόσι*, στον Αλμυροπόταμο στο *Μεγάλο Βουνό*, στα Μεσοχώρια στις θέσεις *Κοπρισές* και *Κοκκινόχωμα*, στους Ζάρακες στις θέσεις *Ντελίνια* και *Ανεμόμυλοι*, στα Κριεζά και στου Καλλιανού¹²⁸.

5.2. Η δημιουργία των σιπολινομαρμάρων

Τα μάρμαρα δημιουργούνται όταν ένας ασβεστόλιθος υποβάλλεται σε συγκεκριμένο εύρος τιμών πίεσης και θερμοκρασίας με αποτέλεσμα να μεταβάλλεται η δομή του και να μεταμορφώνεται σε μάρμαρο. Τα σιπολινομάρμαρα της Νότιας Εύβοιας αποτελούν μια ιδιαίτερη περίπτωση μαρμάρων τα οποία εμφανίζουν στρωματίδια συγκέντρωσης πυριτικών συστατικών, κυρίως του μοσχοβίτη και του χλωρίτη. Τα στρωματίδια αυτά είτε είναι ισοπαχή είτε διογκούμενα, έχουν πράσινο χρώμα σε διάφορους τόνους και εναλλαγές μέσα στον όγκο του πετρώματος έχοντας τη μορφή επάλληλων επίπεδων ή πτυχωμένων φλοιών. Αυτό το γεγονός τους προσδίδει τη χαρακτηριστική δομή «του κρεμμυδιού» από την οποία πήραν και

¹²⁶ Μουντράκης 2010, 55.

¹²⁷ Ανδρονόπουλος 1962, 123. Κατσαμάγκος 2017, 23.

¹²⁸ Κατσαμάγκος 2017, 23-24.

το όνομά τους (*cipollino* = κρεμμυδάκι), η παραλλαγή αυτή ονομάζεται και σιπολίνης¹²⁹. Από τα Στύρα έως την Κάρυστο συναντώνται τα σιπολινομάρμαρα τα οποία εμφανίζονται ως τμήματα της Αττικοκυκλαδικής κρυσταλλοσχιστώδους μάζας και παρουσιάζουν χαρακτηριστική ορυκτολογία¹³⁰.

Αναφορικά με την ορυκτολογική τους σύσταση περιλαμβάνουν τα παρακάτω ορυκτά¹³¹:

- Ασβεστίτης (83 - 93 %)
- Χαλαζίας(1 - 6 %)
- Αλβίτης(1 - 4 %)
- Μοσχοβίτης(2 - 5.5 %)
- Χλωρίτης(1.5 - 5.5 %)
- Επουσιώδη ορυκτά (<1%): Τιτανίτης, Επίδοτο, Γλαυκοφανής, Βιοτίτης, Τουρμαλίνης, Σιδηροπυρίτης, Σιδηροξειδία
- Οργανική ύλη (<1%)

Η ορυκτολογική και πετρογραφική ανάλυση των ελληνικών σιπολινομαρμάρων έχει συγκριθεί με αντίστοιχα μάρμαρα της Ιταλίας (Apuan Cipollino Verde)¹³². Οι συγκρίσεις των πετρογραφικών αυτών αναλύσεων έχουν συνεισφέρει σημαντικά στο να διαλευκανθεί η προέλευσή τους, καθώς και οι εμπορικοί τους δρόμοι¹³³. Κύριο χαρακτηριστικό των σιπολινομαρμάρων είναι η εναλλαγή των ζωνών ανθρακικής ορυκτής φάσης (ασβεστίτης) με σχιστολιθικές ζώνες πλούσιες σε μοσχοβίτη και χλωρίτη¹³⁴. Ο άχρωμος μοσχοβίτης μαζί με τον πράσινο χλωρίτη είναι στενά συνδεδεμένοι προσδίδοντας, ανάλογα με την ποσοτική συμμετοχή τους στο πέτρωμα, διάφορες αποχρώσεις όπως τεφροκύανες έως σκοτεινότεφρες, πρασινότεφρες, πρασινόλευκες, τεφροπράσινες και σμαραγδοπράσινες. Σε περίπτωση που εντοπίζεται επιφανειακή αποσάθρωση του πετρώματος αυτό εμφανίζει τοπικά πιο καστανές

¹²⁹ Blake 1947, 58. Παπαγεωργάκης 1966, 216. Vanhove 1989, 226. Χιώτης - Χιώτη 2010, 223.

¹³⁰ Παπαγεωργάκης 1964, 271. Παπαγεωργάκης 1966, 215.

¹³¹ Παπαγεωργάκης 1964, 272 - 274. Παπαγεωργάκης 1966, 215. Χιώτης - Χιώτη 2010, 223. Κουφογιάννης 2015, 34. Lazzarini 2007, 192. Badouna et al. 2020, 3 - 4. Vanhove 1989, 231.

¹³² Arnoldi et al. 1999. 147 - 148.

¹³³ Vanhove 1996, 47.

¹³⁴ Παπαγεωργάκης 1966, 216. Vanhove 1989, 226.

αποχρώσεις¹³⁵, καθώς λόγω των καιρικών συνθηκών τα ορυκτά αλλοιώνονται αλλάζοντας χρώμα και πολλές φορές χημική σύσταση.

Ο ιστός του πετρώματος είναι λεπιδογρανοβλαστικός, κάτι που τα διαφοροποιεί από τα κλασσικά μάρμαρα που έχουν γρανοβλαστικό ιστό. Ο λεπιδογρανοβλαστικός ιστός ουσιαστικά φανερώνει κάτω από το μικροσκόπιο έναν εμφανή προσανατολισμό των πιο εύπλαστων ορυκτών (μοσχοβίτης, χλωρίτης, γλαυκοφανής) ο οποίος προκλήθηκε από τις υψηλές πιέσεις που ασκήθηκαν στο πέτρωμα κατά την μεταμόρφωσή τους (Εικ.7).

Η απουσία αυτών των ορυκτών στα τυπικά μάρμαρα, τα οποία αποτελούνται σχεδόν μόνο από ασβεστίτη, έχει ως αποτέλεσμα να χαρακτηρίζεται ο ιστός τους γρανοβλαστικός. Ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζει το ορυκτό χλωρίτης, καθώς είναι αυτό το οποίο προσδίδει το χαρακτηριστικό πράσινο χρώμα στο πέτρωμα.

5.3. Φυσικομηχανικές ιδιότητες και χρήσεις του μαρμάρου

Παρά την τεράστια σημασία τους διαχρονικά και το μεγάλο εύρος χρήσης τους, τα διακοσμητικά μάρμαρα της Ελλάδας έχουν μελετηθεί ελάχιστα όσον αφορά τα φυσικομηχανικά τους χαρακτηριστικά με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν σαφείς πληροφορίες αναφορικά με τη σχέση της πετρογραφίας των μαρμάρων και των μηχανικών τους ιδιοτήτων. Μελετώντας τις χρήσεις τους είναι σημαντικό να λάβουμε υπόψη πως όλα τα πετρώματα της περιοχής έχουν υποστεί δυναμική μεταμόρφωση. Αυτό είναι εμφανές στις διακριτές πτυχοειδείς δομές που εμφανίζουν, αλλά και στην παραμόρφωση που παρουσιάζουν τα ορυκτά κάτω από το μικροσκόπιο (ρωγμές, συμπίεση, κατακλαστική υφή κ.α.).

Με βάση συνεπώς αυτά τα χαρακτηριστικά, η εξόρυξη των σιπολινομαρμάρων της περιοχής βασίστηκε σε ιδιότητές τους, όπως η σχιστότητα και η δυνατότητά τους να διαχωρίζονται εύκολα σε πλάκες με βάση 3 συγκεκριμένες παραμέτρους:

- a) τον προσανατολισμό των ορυκτών και κατά συνέπεια των πλακών
- b) το πάχος τους
- c) την τεκτονική τους παραμόρφωση

¹³⁵ Παπαγεωργάκης 1964, 275. Παπαγεωργάκης 1966, 216.

Τα σιπολινομάρμαρα των Στύρων έχουν μεγάλη αντοχή είναι συμπαγή και με ικανοποιητική σκληρότητα. Επιπλέον, έχουν χαμηλή απορροφητικότητα νερού και ελάχιστα ανοικτούς πόρους. Οι τιμές των μηχανικών τους ιδιοτήτων είναι κατά πολύ υψηλότερες από τις ελάχιστες αποδεκτές για διακοσμητικούς λίθους, καθώς παρουσιάζουν υψηλή αντοχή στην τριβή και στην κρούση¹³⁶. Η αντοχή που εμφάνισαν έπειτα από πειράματα καταπόνησης τους σε συνθήκες απότομης ψύξης - απόψυξης και θέρμανσης έδειξαν ότι είναι κατάλληλα για εξωτερική χρήση υπό διάφορες κλιματολογικές συνθήκες¹³⁷. Παρ' όλα αυτά λόγω της σχιστότητας τους στα στρωματίδια τα οποία είναι πλούσια σε φυλλώδη ορυκτά καθιστά το cipollino ακατάλληλο για χρήση του μαρμάρου στη γλυπτική, συμβάλλει όμως στην εύκολη αποκόλληση των ογκολίθων από το μητρικό πέτρωμα¹³⁸. Τέλος η αισθητική τους, που προκύπτει από την ορυκτολογική τους σύνθεση, τα χρώματα και την τεκτονική τους μορφή, καθιστούν τα μάρμαρα των Στύρων έναν πολύ ελκυστικό διακοσμητικό λίθο με ένα ευρύ φάσμα εφαρμογών μέχρι σήμερα, επιβεβαιώνοντας και δικαιολογώντας τη διαχρονικότητα στη χρήση τους¹³⁹.

¹³⁶ Lazzarini 2007, 196.

¹³⁷ Laskaridis and Patronis 2010, 22.

¹³⁸ Παπαγεωργάκης 1964, 276. Παπαγεωργάκης 1966, 216.

¹³⁹ Laskaridis and Patronis 2010, 23. Παπαγεωργάκης 1966, 216.

6. Τα λατομεία cipollino στην περιοχή των Στύρων

Το υπέδαφος της περιοχής της Εύβοιας είναι πλούσιο σε διαφορετικά είδη πλουτοπαραγωγικών πηγών, ανάμεσα σε αυτές ιδιαίτερη θέση κατέχει το ντόπιο χρωματιστό μάρμαρο, που συναντάται σε διάφορες περιοχές και θέσεις της στο νότο. Εντοπίζονται τουλάχιστον 140 θέσεις εξόρυξης οι οποίες ήταν διάσπαρτες σε ένα τόξο 60 χλμ στα νοτιοανατολικά της Νότιας Εύβοιας¹⁴⁰. Το ντόπιο έγχρωμο μάρμαρο ήταν ήδη γνωστό από την αρχαιότητα και αναφέρεται με βάση την ονομασία προέλευσης του ως Καρυστία ή Στυρία λίθος¹⁴¹.

Αντίστοιχα, cipollino εξορυσσόταν και στη θέση Μυρτιά στον Αλμυροπόταμο¹⁴², ενώ είναι χρήσιμο να γίνει μνεία στα λατομεία fior di pesco ή marmor Chalcidicum που βρίσκονται αμέσως βορειοδυτικά της αρχαίας πόλης της Ερέτριας¹⁴³. Άλλα είδη μαρμάρων εξορύσσονται στο Αλιβέρι, στον Δύστο, αλλά και απέναντι, στην Αγία Μαρίνα και μακρύτερα στη Λαυρεωτική Αττικής. Η λατόμηση όμως αυτών των μαρμάρων, πλην της Λαυρεωτικής, ξεκινά τα νεότερα χρόνια¹⁴⁴. Στην περιοχή της Νότιας Καρυστίας, πέρα από τα λατομεία cipollino, έχουν εντοπιστεί λατομεία, που αξιοποιήθηκαν για τοπική χρήση. Ψαμμίτη στο βορειοδυτικό τμήμα του κόλπου της Καρύστου, στο Μεγανήσι των Πεταλιών στον κόλπο του Μαρμαρίου και στη νησίδα Μαντήλι νότια της Καρύστου, καθώς και λατομεία ασβεστόλιθου και σχιστόλιθου σε αρκετές θέσεις της νότιας Εύβοιας, κοντά σε αρχαία κτίσματα¹⁴⁵, όπως παραδείγματος χάρη τα Δρακόσπιτα Πάλλη - Λάκκα στα Στύρα.

Ο Στράβων αναφέρει *Κάρυστος δέ ἐστίν ὑπὸ τῶι ὄρει τῆι Ὀχη· πλησίον δὲ τὰ Στύρα καὶ τὸ Μαρμάριον, ἐν ᾧ τὸ λατόμιον τῶν Καρυστίων κίωνων, ἱερὸν ἔχον Ἀπόλλωνος Μαρμαρίνου*¹⁴⁶. Αρχαία λατομεία καρυστίας/στυρίας λίθου εντοπίζονται τόσο στα Στύρα, όσο

¹⁴⁰ Lambraki 1980, 38. Russell 2010, 86.

¹⁴¹ Ζάππας 1981 - 82, 243.

¹⁴² Russell and Fachard 2012, 612 - 615. Το υλικό που εξορύσσεται στη Μυρτιά είναι πράσινο cipollino, το οποίο ποικίλλει στη χρωματική κλίμακα των φλεβών από πράσινο σε πιο λευκό, ανάμεσα σε στρώματα γκριζου σχιστόλιθου. Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2014, 266 - 267. Chidiroglou 2015, 65.

¹⁴³ Παπαγεωργάκης 1966, 218 - 219. Russell and Fachard 2012, 612. Chidiroglou 2015, 65.

¹⁴⁴ Παπαγεωργάκης 1966, 212 - 213, για την Αγία Μαρίνα Αττικής, 214 - 215 για τη Λαυρεωτική (Αγριλέζα, Κυπριανό και Θορικός) Αττικής και 216 - 218 για τα μάρμαρα Αλιβερίου και Δύστου Ευβοίας.

¹⁴⁵ Chidiroglou 2009, 79, 81, 84. Chidiroglou 2012, 67 - 70. Χιδироγλου 2012, 271 - 273. Russell & Fachard 2012, 612.

¹⁴⁶ Στράβων Γεωγραφικά, X 1, 6. Blake 1947, 57. Παπαγεωργάκης 1964, 262. Labraki 1980, 58. Vanhove 1989, 226 - 227. Chidiroglou 2009, 73.

και στην Κάρυστο, στο Μαρμάρι¹⁴⁷ και στον Καφηρέα¹⁴⁸, σε πολυάριθμες θέσεις και με σχετικά κοινά στοιχεία. Με αυτό το δεδομένο μας επιτρέπεται να κάνουμε λόγο για μια κοινή παραγωγή, για ένα συγκεκριμένο προϊόν που θα γνωρίσει την άνθισή του την ρωμαϊκή - αυτοκρατορική εποχή, κάτω από την εποπτεία του εκάστοτε αυτοκράτορα. Το γεγονός ότι το μάρμαρο αυτό ονομάζεται Καρυστία λίθος, *marmor karystium* ή *marmor euboicum* και δεν γίνεται διάκριση ανάμεσα στην Κάρυστο, τα Στύρα και το Μαρμάρι μας οδηγεί στην υπόθεση ότι τα λατομεία που λειτουργούσαν ταυτόχρονα σε όλη αυτή την έκταση της Νότιας Εύβοιας είχαν ως κοινή συνισταμένη την ίδια διοίκηση που με τους κατά τόπους αρχιλατόμους εξασφάλιζε την ορθή λειτουργία και το εύρος της παραγωγής. Αυτή η υπόθεση ίσως ενισχύεται και από το γεγονός ότι ενεπίγραφες στήλες από την Κάρυστο και την Ρώμη αναφέρουν τους αξιωματούχους της Καρύστου, ενώ δε γίνεται λόγος για καμία από τις άλλες περιοχές. Αυτός ο προβληματισμός όμως θα αναλυθεί περαιτέρω στο κεφάλαιο εννέα, που θα γίνει συζήτηση για την οργάνωση των λατομείων.

Πέρα από τους περιηγητές του 16^{ου} αιώνα και εξής που περιορίζονται σε απλές αναφορές στα λατομεία της Καρύστου, του Μαρμαρίου και των Στύρων, η έρευνα συστηματοποιείται στη διάρκεια του 20^{ού}, όπου διεξάγονται οι πρώτες συστηματικές μελέτες που έθεταν στο επίκεντρο την Καρυστία λίθο, τους τόπους και τους τρόπους εκμετάλλευσης και τις διαδρομές του λίθου. Τη δεκαετία του 1960 ο Ι. Παπαγεωργάκης, δημοσιεύει το έργο του *Συμβολή εις την γνώσιν των εις την αρχαίαν Ελλάδα χρησιμοποιηθέντων μαρμάρων και των λατομείων αυτών II. Τα αρχαία λατομεία του Καρύστιου Μαρμάρου*, ενώ το 1980 η Α. Lambraki περιγράφει με λεπτομέρεια τα λατομεία στις θέσεις *Κρύο - Νερό* και *Πυργάρι*. Παράλληλα ο Καψαλιώτης Τ. Ζάππας μέσα από το Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών, μας δίνει μια συνολική εικόνα των θέσεων τόσο στα Στύρα όσο και στην Κάρυστο και στο Μαρμάρι. Αντίστοιχα το 1990 η D. Vanhove τοπογραφεί και μελετά συστηματικά τα λατομεία, εξάγοντας πολύτιμα συμπεράσματα για τη λειτουργία και τη χρονολόγησή τους στις θέσεις *Κρύο - Νερό* και *Πυργάρι*. Από το 2008 μέχρι και σήμερα η Δρ. Μ. Χιδίρογλου, ούσα επιμελήτρια αρχαιοτήτων της ΙΑ΄ Ε.Π.Κ.Α. στη Νότια Καρυστία έως το 2005, συμπληρώνει μέσα από την πλούσια αρθρογραφία της την μέχρι τώρα έρευνα¹⁴⁹.

¹⁴⁷ Παπαγεωργάκης 1964, 265 - 270. lambraki 1980, 40. Μουτσόπουλος 1982, 274. Χιδίρογλου 2008, 85. Chidiroglou 2009, 73 - 74. Chidiroglou 2015, 67.

¹⁴⁸ Δ.Τ. ΥΠ.ΠΟ.Α. 14/01/2019. *Εντοπισμός αρχαίων λατομείων κατά τη διάρκεια εγκατάστασης αιολικών πάρκων στην ευρύτερη περιοχή του Δήμου Καρύστου στη Νότια Εύβοια.*

¹⁴⁹ Chidiroglou 2009, 73 - 75. Russell & Fachard 2012, 612.

Όπως αναφέρθηκε εισαγωγικά, η παρούσα εργασία στόχο έχει να αποδώσει τα αποτελέσματα των αυτοψιών του γράφοντα στην περιοχή των Στύρων σχετικά με νέα λατομεία, δρόμους καταβίβασης και τόπους ελλιμενισμού των πλοίων που εντοπίστηκαν στην περιοχή. Παράλληλα μέσα από τη βιβλιογραφική έρευνα σχετικά με μνημεία σε όλη την έκταση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, γίνεται προσπάθεια να εντοπιστούν περισσότερες περιοχές διασποράς του *cipollino*.

Ο Τ. Ζάππας στη μονογραφία *Η Καρύστια και Στύρια λίθος, Αρχαία Λατομεία και Μάρμαρα*, ήδη από τη δεκαετία του 1980 εξέφρασε τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα για τα λατομεία των Στύρων. Συγκεκριμένα ανέφερε ότι ερευνητικά θα πρέπει να μας απασχολήσει ο χώρος, ο τόπος και η γεωγραφική επέκταση των λατομείων, η χρονολόγηση της χρήσης τους, οι τρόποι λατόμησης και η εξαγόμενη ποσότητα μαρμάρου, καθώς και οι τόποι προορισμού των εξορυγμένων όγκων¹⁵⁰. Τα βασικά αυτά στοιχεία, καθώς κι άλλα, όπως η μεταφορά των μαρμάρων και η οργάνωση των λατομείων, θα γίνει προσπάθεια να αναλυθούν στη συγκεκριμένη εργασία με στόχο μια ολιστική κατανόηση του πλαισίου λειτουργίας των λατομείων ενταγμένα στις παρούσες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες.

Τα λατομεία των Στύρων αποτελούσαν τον βασικό προμηθευτή μαρμάρου της Νότιας Εύβοιας, εφόσον η εξόρυξη τους κάλυπτε μεγάλο μέρος της ζήτησής του. Αυτό οδήγησε στην εμφάνιση μεταγενέστερα της ονομασίας *στυρία λίθος*. Ανάμεσα στα λατομεία *cipollino* στην ευρύτερη περιοχή της Καρυστίας τα λατομεία των Στύρων κατείχαν ιδιαίτερη θέση, όπως αποκαλύπτει το μέγεθος του εξορυγμένου όγκου¹⁵¹. Στην συντριπτική τους πλειοψηφία βρίσκονται σε υψώματα, λόφους της περιοχής και αναγνωρίζονται σε διαφορετικές τοποθεσίες, ανατολικά και νότια της σύγχρονης πόλης και του οικισμού Κάψαλα. Συγκεκριμένα, στην ευρύτερη περιοχή των Στύρων, στο όρος Κλιόσι στους λόφους Άγιος Νικόλαος και Μυτερή, στο όρος Πυργάρι Νημποριού, όρος Βρεθέλα (Πόρτο - Λάφια) και στους ορεινούς όγκους Διακόφτης και Ντελίβια, όπου αναπτύσσεται ένα πλέγμα από εκατοντάδες λατομικά μέτωπα Καρυστίας λίθου (Χάρτης 2). Λόγω του τεράστιου όγκου εξόρυξης και εμπορίας των μαρμάρων, οι περιοχές της Νότιας Ευβοίας και τα Στύρα ανάμεσα σε αυτές έγιναν ευρέως γνωστές σε όλη την Ρωμαϊκή επικράτεια.

Ακόμη, ενδείξεις για τη λειτουργία των λατομείων έχουμε ήδη από τους κλασσικούς και ελληνιστικούς χρόνους. Η εκτεταμένη χρήση όμως των λατομικών μετώπων

¹⁵⁰ Ζάππας 1981 - 82, 246.

¹⁵¹ Lambraki 1980, 40.

χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους και επίσης δηλώνεται επέκταση της χρήσης τους στη βυζαντινή περίοδο σε μεμονωμένα μέτωπα, όπως και στην περίοδο της Αναγέννησης και της Τουρκοκρατίας. Τέλος, διαθέτουμε πληροφορίες για την επαναλειτουργία ορισμένων λατομείων κατά τους νεότερους χρόνους και συγκεκριμένα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα¹⁵² στις περιοχές του Νημποριού, των Καψάλων και στις θέσεις *Νταμάρια* και *Κιόνια/Καρατζά* στο όρος Βρεθέλα¹⁵³, που εξηγεί την ιστορική συνέχεια της μακρόχρονης παράδοσης του τόπου.

6.1. Ο λόφος του Αγίου Νικολάου¹⁵⁴

Ο λόφος του Αγίου Νικολάου του όρους Κλιόσι, εντοπίζεται στα βορειοανατολικά του οικισμού Κάψαλα, από τον οποίο απέχει λιγότερο από 1 χλμ. και ανατολικά του οικισμού των Στύρων. Έχει υψόμετρο 640 μ. περίπου από την επιφάνεια της θάλασσας και μαζί με τον χαμηλότερο λόφο Μυτερή στα δυτικά καταλαμβάνει μια έκταση 4.42 τχλμ.

Το μνημειακό σύνολο που εκτείνεται σε όλη την επιφάνεια του λόφου, από την κορυφή μέχρι τα ριζά του απαρτίζεται από την ακρόπολη των Στύρων, τα ρωμαϊκά λατομεία στις πλαγιές του λόφου και τα τρία Δρακόσπιτα των Στύρων, θέσεις οι οποίες έχουν ενταχθεί από το 2011 στους κηρυγμένους αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία από την αρμόδια υπηρεσία του ΥΠ.ΠΟ.Α. Στο διάστημα Ιούλιος - Οκτώβριος 2019, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ευβοίας προχώρησε σε εργασίες καθαρισμού και βελτίωσης της επισκεψιμότητας της εν λόγω θέσης, εργασίες οι οποίες σχεδιάστηκαν και επιβλέφθηκαν από τον γράφοντα. Κατά τη διάρκεια των εργασιών ήρθαν στο φως νέα στοιχεία που συνέβαλαν στην κατανόηση της διάρθρωσης και της συνύπαρξης των μνημείων σε αυτή τη θέση και που τμήμα αυτών εντάσσεται και στην παρούσα Μ.Δ.Ε.

Στην κορυφή του λόφου όπως και στις βόρειες, -στον αυχένα που σχηματίζεται ανάμεσα στον λόφο του Αγίου Νικολάου και το όρος Κλιόσι¹⁵⁵- βορειοδυτικές, δυτικές, νοτιοδυτικές και νότιες υπώρειες του λόφου του Αγίου Νικολάου, απλώνονται δεκάδες λατομικά συγκροτήματα και μεμονωμένα μέτωπα, τα οποία χωρίζονται σε επτά πολυάριθμες ομάδες (Χάρτ.2). Για την ορθότερη κατανόηση τους οι ομάδες λατομείων χωρίζονται σύμφωνα με τις θέσεις στις οποίες εντοπίζονται και όπως αυτές οι θέσεις εμφανίζονται στα

¹⁵² Roupaki & Chidiroglou 2017, 442.

¹⁵³ Lambraki 1980, 40. Ζάππας 1981 - 82, 267.

¹⁵⁴ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2014, 267 αναφέρει τα ρωμαϊκά λατομεία στις θέσεις Άγιος Νικόλαος, Κρύο Νερό, Μυτερή.

¹⁵⁵ Θέση *Τράβα*, όπως εμφανίζεται στους χάρτες Γ.Υ.Σ.

τοπογραφικά διαγράμματα 1:5.000 της Γ.Υ.Σ., καθώς και στη μονογραφία του Τ. Ζάππα. Εξαιρέση αποτελεί η θέση *Claudiana* όπου επιλέχτηκε να διατηρηθεί η συμβατική αυτή ονομασία που έδωσε η D. Vanhove το 1996, ενώ στις μέχρι τώρα δημοσιεύσεις συγχέεται με τη θέση *Κρύο - Νερό*.

Η παρουσίαση των λατομικών μετώπων γίνεται ξεκινώντας από την κορυφή του λόφου και στη συνέχεια με κατεύθυνση από Βορρά προς Νότο με τελευταία τη θέση *Παλιοκαλύβεζα* που εντοπίζεται λίγο πιο χαμηλά από το διάσελο ανάμεσα στον Άγιο Νικόλαο και το όρος Διακόφτης.

6.1.1. Λατομείο στην κορυφή του Λόφου του Αγίου Νικολάου

Σχετικά με τα λατομεία που αναπτύσσονται σε αυτή τη θέση¹⁵⁶ κρίνεται σκόπιμο να παρουσιαστούν αρχικά τα λατομικά μέτωπα στην κορυφή του λόφου του Αγίου Νικολάου, όπου και δεσπόζει η ακρόπολη των Στύρων, το κάστρο Άρμενον (Εικ.4), για το οποίο έγινε λόγος στο κεφάλαιο τρία. Αυτή η φυσικά οχυρή θέση τειχίζεται πιθανά στα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ. - αρχές 4^{ου} και η διάρκεια χρήσης του κάστρου φτάνει έως και το τέλος της Τουρκοκρατίας. Τα τείχη, κλασικά και μεσαιωνικά, ακολουθούν το φρύδι του βράχου, ενώ η μνημειακή πύλη κλασικών χρόνων ανοίγεται στη δυτική πλευρά του λόφου¹⁵⁷.

Σε αυτή τη θέση, ίσως διαπιστώνεται η πρωιμότερη εξόρυξη Στυρίας λίθου, την περίοδο της οικοδόμησης των κλασικών τειχών της ακρόπολης. Εντός των τειχών, σε όλη την έκταση που αυτά περικλείουν αλλά και εκτός, σε μικρή απόσταση από αυτά, εντοπίζονται είκοσι τρία λατομικά μέτωπα. Τα λατομικά μέτωπα στην κορυφή του λόφου είναι υπαίθρια και η εξόρυξη τους γινόταν οριζόντια και επιφανειακά (Εικ.8), αλλά και κάθετα, ανάλογα με τις φυσικές διαθλάσεις του βράχου, την μορφολογία του, καθώς και την σκληρότητά του. Ο βράχος στην κορυφή του λόφου έχει εκτεθεί και αποκαλυφθεί σε μεγάλο ύψος λόγω της διάβρωσης και υποχώρησης των μαλακών στρωμάτων¹⁵⁸, γεγονός που συμβάλει και στην ίδια τη διάβρωσή του βράχου. Στα σημεία όπου ο βράχος έχει αποκαλυφθεί σε μεγάλο ύψος η λατόμηση γινόταν κάθετα και σε βάθος. Το δεδομένο ότι στην κορυφή του λόφου τα μάρμαρα συνυπάρχουν με σχιστολιθικά πετρώματα και διαστρώσεις χαλαζιτών, κάνει φανερό

¹⁵⁶ Τα λατομεία καταλαμβάνουν την κορυφή και τις βόρειες, βορειοδυτικές, δυτικές και νότιες πλαγιές του λόφου.

¹⁵⁷ Νικολάου 2019 υπό δημοσίευση.

¹⁵⁸ Ο φυσικός βράχος έχει απογυμνωθεί από επιχώσεις και έχει εκτεθεί σε μεγάλο ύψος. Στη γεωλογία τέτοιες εμφανίσεις βράχων ονομάζονται «παράθυρα».

ότι στην επιλογή αυτής της θέσης εξόρυξης η ποιότητα του μαρμάρου δεν έπαιξε τον πρωταρχικό ρόλο, αλλά αρκούσε η σκληρότητα και η αντοχή του.

Σε αυτή τη θέση, τα λατομεία κλασικών χρόνων ανήκουν στην κατηγορία αυτών της προσωρινής λειτουργίας¹⁵⁹. Ο προσπορισμός της πέτρας γίνεται για ένα μόνο έργο - την τείχιση του κάστρου - και με την κατοίκηση του φρουρίου οι χώροι του λατομείου πλέον αξιοποιούνται για τη θεμελίωση κτιριακών εγκαταστάσεων¹⁶⁰ (Εικ.9). Ενδεικτικά αναφέρεται ένας χώρος λατόμησης που διαρθρώνεται σε δύο επίπεδα και με το πέρας των εργασιών λατόμησης πιθανά ο χώρος διαμορφώθηκε για να δεχτεί κτηριακή εγκατάσταση. Το πρώτο επίπεδο έχει διαστάσεις 6,30 μ. x 2,60 μ. και ύψος 0,84 εκ. Το δεύτερο επίπεδο έχει διαστάσεις 6,15 μ. x 2,40 μ. και μέγιστο ύψος 1,68 μ. Ίχνη αυλακώσεων έχουν διασωθεί στην επιφάνεια του δαπέδου και των δύο επιπέδων. Τα δύο αυτά επίπεδα επικοινωνούν με μια κλίμακα τριών λαξευμένων σκαλοπατιών με διαστάσεις 1,37 μ. μήκος και πλάτος 85εκ. που ανήκουν στην οικιστική φάση του χώρου (Εικ.10). Αντίστοιχα, στα βορειοανατολικά, ένας ακόμα χώρος διαστάσεων 4,93 μ. x 5,65 μ. έχει στη βόρεια πλευρά του εσοχή λαξευμένη στον βράχο με διαστάσεις 1,58 μ. πλάτος και ύψος 1,34 μ. (Εικ.11). Στην νοτιοδυτική πλευρά της εσοχής σώζονται ίχνη της τεχνικής *pointillé*, ενώ μια στενή κλίμακα στη βορειοανατολική πλευρά του χώρου οδηγεί στην κορυφή του βράχου.

Για τη λατόμηση σε αυτή τη θέση, σημαντικός παράγοντας ήταν η εγγύτητα του χώρου με την προς τείχιση περιοχή. Ορισμένοι από τους κυβόλιθους που αποσπάστηκαν και εντειχίστηκαν περικλείουν διαστρώσεις χαλαζιτών και σχιστολίθων. Σίγουρα δεν έπαιξε κανένα ρόλο η διακοσμητική του αξία, πράγμα που μεταβάλλεται στους ρωμαϊκούς χρόνους όπως θα αναφερθεί και παρακάτω.

Στα λατομικά αυτά μέτωπα τα ίχνη των εργαλείων και οι τρόποι εξόρυξης των κυβολίθων διατηρούνται ακόμα σε αρκετά καλή κατάσταση και είναι εμφανή με την απλή παρατήρηση. Έτσι απαντώνται περιμετρικές κατακόρυφες αύλακες γύρω από τον προς απόσπαση όγκο (φάλκες) (Εικ.12), φωλιές σφηνών (Εικ.13), ίχνη χοντρού βελονίου με την τεχνική *pointillé*, ίχνη τύκου και αναρίθμητες οπές κυρίως κυκλικής διατομής. Επιπροσθέτως, έχουν διατηρηθεί πέντε λεκάνες λαξευμένες στο φυσικό βράχο που αξιοποιούνταν για τη συλλογή νερού με σκοπό το πλύσιμο των εργαλείων (Εικ.14). Η απουσία λατυπών είναι

¹⁵⁹ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 34.

¹⁶⁰ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 69 «[...] Η επαναχρησιμοποίηση χώρων λατόμησης μετά την ολοκλήρωση των εργασιών, για διαφορετικό σκοπό, δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο ήδη από την αρχαιότητα. Ορισμένοι χώροι λατόμησης, όταν έγιναν ανενεργοί χρησιμοποιήθηκαν ως οικίες, υδατοδεξαμενές, ή χώροι καλλιέργειας».

προφανής, καθώς ο χώρος καθαρίστηκε, ώστε να είναι λειτουργικός, ενώ είναι πιθανό για την κατασκευή των μεσαιωνικών τειχών, όχι μόνο να πελεκίσθηκαν οι μεγάλοι κυβόλιθοι που δομούσαν τα κλασικά τείχη, αλλά και να αξιοποιήθηκε η λατύπη των κλασικών λατομείων που θα βρισκόταν στις υπώρειες του λόφου, έξω από τα τείχη.

Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαμόρφωση διάθλασης του φυσικού βράχου στη νότια πλευρά των κλασικών τειχών και σε άμεση επαφή με αυτά. Το μικρό αυτό έγκοιλο (αβαθές σπήλαιο), πιθανά απέκτησε είσοδο κατά την απόσπαση όγκων πετρώματος. Ύστερα από τη λατόμηση του χώρου, διαμορφώθηκε το ρηχό σπηλαιώδες άνοιγμα με τη λάξευση μικρής κλίμακας από τρία σκαλοπάτια (Εικ.15). Η χρήση του κατά την αρχαιότητα ενισχύεται από τη συγκέντρωση κεραμικής εξωτερικά του έγκοιλου, καθώς και από το γεγονός ότι υπήρξε μέριμνα, ώστε το Νότιο κλασικό τείχος να το συμπεριλάβει εντός της ακρόπολης. Αντιθέτως, άλλες μικρότερες διαθλάσεις κλείστηκαν για την ενίσχυση της άμυνας των τειχών. Αντίστοιχα, σπήλαιο με διαμόρφωση στενής κλίμακας εντοπίστηκε στο όρος Διακόφτης¹⁶¹.

6.1.2. Λατομεία στη θέση *Τράβα*

Η θέση *Τράβα*, όπως αυτή εμφανίζεται στη Γ.Υ.Σ., εντοπίζεται βόρεια της ομάδας λατομείων που βρίσκονται στη θέση *Πάλλη - Λάκκα*, πλησίον των τριών Δρακόσπιτων των Στύρων και αποτελεί την αρχή του πετάλου όπου, μαζί με τις θέσεις *Πάλλη - Λάκκα*, *Claudiana* και *Κρύο - Νερό*, σχηματίζεται στα βόρεια - βορειοδυτικά και δυτικά του λόφου του Αγίου Νικολάου. Οι ως άνω τέσσερις λατομικές ομάδες έχουν άμεση οπτική επαφή μεταξύ τους και άνοιγμα προς βορειοδυτικά. Η θέση, ενώ είναι ορατή από τις άλλες που συναπαρτίζουν το πέταλο και σε ένα βαθμό έχουν ήδη μελετηθεί και δημοσιευθεί, δεν αναφέρεται από τους μελετητές παρά μονάχα από τον Τ. Ζάππα: *Από τη συμβολή των δύο κορυφών Αι Νικόλα - Κλιόσι προεκτείνεται προς τα δυτικά αυχένια που απολήγει σε βραχώδη κορμό με ελάχιστη θαμνώδη επένδυση. Όλος ο κορμός είναι αμφίπλευρα σχεδόν διάτρητος από αρχαία ορυχεία*¹⁶².

Πρόκειται για ένα μεγάλο συγκρότημα λατομείων σε βραχώδες έξαρμα στον αυχένα που συνδέει το όρος Κλιόσι με τον λόφο του Αγίου Νικολάου, καταλαμβάνει έκταση 1 τχλμ

¹⁶¹ Βλ. κεφ. 6.3.

¹⁶² Ζάππας 1981 - 82, 258.

περίπου και το ανώτερο λατομικό μέτωπο βρίσκεται σε υψόμετρο 535 μ. κατά προσέγγιση. Σήμερα η θέση είναι κατάφυτη από ψηλές βελανιδιές και κέδρους με συνέπεια η ύπαρξη λατομείων να γίνεται διακριτή μόνο από τους σωρούς λατυπών που διατρέχουν την πλαγιά.

Τα λατομεία είναι υπαίθρια και η εξόρυξη γινόταν σε βάθος, ενώ η διάρθρωσή τους στην πλαγιά του λόφου γίνεται κλιμακωτά, ξεκινώντας από χαμηλά και προχωρώντας προς τα πάνω. Σε κάτοψη ορισμένα μέτωπα έχουν σχήμα ζίγκ – ζαγκ (Εικ.16), ενώ άλλα, έχουν σχήμα Π δημιουργώντας «δωμάτια». Αυτή η εναλλαγή της μορφής τους πιθανά έγκειται στην καθαρότητα και την ποσότητα του ωφέλιμου υλικού¹⁶³. Σε αυτή τη θέση εντοπίστηκαν περισσότερα από εικοσιπέντε λατομικά μέτωπα μακρόχρονης χρήσης. Η άρτια διατήρηση τους και η κλιμακωτή τους διάρθρωση επιτρέπει να προσδιοριστεί η χρονολογική τους ακολουθία, καθώς τα χαμηλότερα στην πλαγιά μέτωπα είναι καταχωμένα από τις λατύπες των ανωτέρων τους. Κατά συνέπεια τα χαμηλότερα μέτωπα είναι αυτά από τα οποία ξεκίνησε η εξόρυξη, πράγμα το οποίο ισχύει κατά κόρον στα λατομεία της περιοχής. Η διαχείριση του προς εκμετάλλευση χώρου φαίνεται να έχει γίνει με ιδιαίτερη επιμέλεια, ώστε τα προς απόρριψη υλικά να μην καταλαμβάνουν ελεύθερους χώρους που θα μπορούσαν να εκμεταλλευτούν δυνητικά οι λατόμοι είτε για τον προσπορισμό υλικού είτε για άλλες εργασίες ή χρήσεις. Επιπροσθέτως οι λατύπες χρησιμοποιούνται για τη διαμόρφωση πλατωμάτων στον ανοιχτό χώρο των λατομείων, ώστε να σχηματίζονται ελεύθεροι χώροι που επέτρεπαν το ξεχόντρισμα, την αποθήκευση των μαρμάρων και άλλες εργασίες, πριν την εκκένωσή τους προς τους δρόμους καταβίβασης.

Στα λατομικά μέτωπα, τα οποία εντυπωσιάζουν με το ύψος τους (τα ανώτερα μέτωπα ξεπερνούν σε ύψος τα 20 μ.) και στους εξορυγμένους όγκους, εντοπίζονται ίχνη τύκου και βελονιού, ενώ σε δύο κυβόλιθους μια σειρά από κυκλικές, ρηχές, βαθύνσεις αποτελούν ίχνη τρυπανιού (Εικ.17). Αντίστοιχα τέτοια ίχνη, έχουν εντοπιστεί σε λατομικό μέτωπο στη θέση *Πυργάκι*. Ελάχιστες είναι οι τετράγωνες οπές στο φρύδι των μετώπων, πιθανά για την έδραση των ανυψωτικών μηχανών, ενώ προβληματισμό προκαλεί η ελάχιστη παρουσία φωλιών σφηνών για την απόσπαση των όγκων. Συνολικά εντοπίστηκαν σε δύο μέτωπα ίχνη από τρεις φωλιές. Επιπροσθέτως, δύο κτιστές με λατύπες και επιμελημένο χτίσιμο υπόγειες κυκλικές κατασκευές, με σχετικά μεγάλη διάμετρο (από 3 - 4,10 μ.), εντοπίζονται σε δύο λατομικά μέτωπα (Εικ.18). Τέτοιες κατασκευές συναντάμε σε πολλά από τα συγκροτήματα λατομείων της περιοχής των Στύρων και είναι πιθανή η χρήση τους ως δεξαμενές για την περισυλλογή βρόχινου νερού. Επίσης, για αυτό το σκοπό, σε αρκετά από τα λατομικά μέτωπα συναντάμε

¹⁶³ Κορρές 1994, 12.

λεκάνες λαξευμένες σε αποσπασμένους όγκους ή και σε βράχους που δεν έχουν αποσπαστεί από το μητρικό πέτρωμα.

Στα λατομεία της θέσης *Τράβα* απαντώνται πέντε τέτοιες λεκάνες εκ των οποίων μια τριγωνική και μια ορθογώνια όπου στην επάνω στενή πλευρά της φέρει διαμορφωμένη αύλακα εκροής και πλησίον αυτής βάθυνση με άνοιγμα στην άκρη (Εικ.19), μια σχετικά παρόμοια βάθυνση σε λίθινη λεκάνη, χωρίς άνοιγμα, έχει εντοπιστεί στο Φλεριό της Νάξου. Αξίζει να σημειωθεί ότι η καθηγήτρια Κοκκορού - Αλευρά, σχετικά με τη βάθυνση στη λεκάνη του Φλεριού, υποστηρίζει ότι ίσως ο αρχικός προορισμός του μαρμάρινου όγκου να ήταν για βάση στήριξης αγάλματος ή αναθήματος και η διαμόρφωση της λεκάνης να έγινε εκ των υστέρων¹⁶⁴.

Διάσπαρτα στους χώρους λατόμησης και στους σωρούς από λατύπες εντοπίζονται δεκάδες κυβόλιθοι και κίονες που καταστράφηκαν κατά τη διαδικασία της εξόρυξής τους ή εμφάνισαν ελαττώματα στις εργασίες λέπτυνσης και μορφοποίησής τους (ξεχόντρισμα). Ακόμα, τέτοια υλικά, εντοπίζονται στις πλαγιές του εξάρματος με κατεύθυνση προς την πεδιάδα χαμηλά στην πλαγιά. Η θέση τους και η κατεύθυνσή τους καταδεικνύει τον προσανατολισμό των δρόμων καταβίβασης. Ίχνη από δύο δρόμους καταβίβασης που έχουν εντοπιστεί, επιβεβαιώνουν ότι αυτοί οδηγούν προς την πεδιάδα και παρέχουν μια εικόνα της κατεύθυνσης που ακολουθούσε η λιθαγωγία από ανατολικά προς νότια. Λόγω των επιχώσεων και της πυκνής βλάστησης, δεν κατέστη δυνατό να διευκρινιστεί το πλάτος τους και η ύπαρξη ή μη αμαξοτροχιών, οπών ανάσχεσης και άλλων στοιχείων, κατά συνέπεια δύναται να γίνει μόνο υπόθεση σχετικά με τον προορισμό τους στη θέση *Λεύκα* Νέων Στύρων ή στη θέση *Μαντράκι* νότια της *Λεύκας*.

6.1.3. Λατομεία στη θέση *Πάλλη* - *Λάκκα*

Το λατομικό συγκρότημα που εντοπίζεται σε αυτή τη θέση, βρίσκεται νότια από τη θέση *Τράβα* που εξετάσαμε παραπάνω, στη δυτική πλαγιά του λόφου του Αγίου Νικολάου, σε θολοειδές ύψωμα και εκτείνεται μέχρι χαμηλά στην πεδιάδα περίξ των τριών Δρακόσπιτων των Στύρων¹⁶⁵. Το ανώτερο λατομικό συγκρότημα στη θέση έχει υψόμετρο περίπου 472 μ. και είναι και αυτή η περιοχή κατάφυτη από ψηλά δέντρα και κέδρους, πράγμα

¹⁶⁴ Κοκκορού - Αλευρά 1992, 112 - 113, εικ. 8 - 9. Αρχαία λατομεία της Νάξου.

¹⁶⁵ Παπαγεωργάκης 1964, 269. Ζάππας 1981 - 82, 259. Μουτσόπουλος 1982, 337, 338, 370 - 381. Chidiroglou 2009, 81.

που δυσχεραίνει την προσπέλαση, τη φωτογράφιση και την ανίχνευση στοιχείων. Σε αυτή τη θέση έχουν εντοπιστεί περίπου δεκαοχτώ λατομικά μέτωπα που καταλαμβάνουν τη συνολική έκταση του υψώματος ξεκινώντας από χαμηλά στην πεδιάδα. Και σε αυτό το μεγάλο λατομικό συγκρότημα εμφανίζεται αντίστοιχη με αυτό στη θέση *Τράβα* μορφή και οι ίδιες μέθοδοι διαχείρισης του χώρου. Οι σωροί από τις λατύπες έχουν κλείσει εν μέρη τα κατώτερα μέτωπα δίνοντας μας τη χρονική ακολουθία των μετώπων, με τα λατομεία που βρίσκονται στην κορυφή να είναι και τα υστερότερα, ενώ παράλληλα διαμορφώνουν χώρους επεξεργασίας των αποσπασμένων όγκων. Κατά συνέπεια και σε αυτή τη θέση τα λατομεία διαρθρώνονται κλιμακωτά καταλαμβάνοντας και τις τρεις πλαγιές του εξάρματος. Η κάτοψή τους έχει μορφή «δωματίων» (Εικ.20), σχήμα Γ ή ζίγκ – ζάγκ.

Τόσο στα λατομικά μέτωπα όσο και στους σωρούς από λατύπες εντοπίζονται πλήθος κατεστραμμένων κίωνων, κυβόλιθων και πλακών (Εικ.21), ενώ ένας δρόμος που κατεβαίνει από τη βόρεια πλαγιά του εξάρματος, προς την πεδιάδα δίνει μια αποσπασματική εικόνα της κατεύθυνσης που η καταβίβαση και η λιθαγωγία ακολουθούσε¹⁶⁶. Στο λατομικό αυτό συγκρότημα έχουν εντοπιστεί τέσσερις ρηχές λεκάνες λαξευμένες σε αποσπασμένους κυβόλιθους, ενώ μια κτιστή, εξίσου από λατύπες, υπόγεια κυκλική κατασκευή εντοπίστηκε σε ένα από τα λατομεία κοντά στην κορυφή. Το ύψος των μετώπων που δεν ξεπερνά τα 10μ. είναι χαμηλότερα από αυτά στη θέση *Τράβα* και *Κρύο - Νερό*. Αυτό έχει να κάνει όχι μόνο με την ποιότητα του πετρώματος, αλλά και με την μορφολογία του χώρου. Το έξαρμα στις πλαγιές του οποίου βρίσκονται τα λατομεία είναι χαμηλότερο από την προηγούμενη θέση.

Στα λατομεία είναι ευδιάκριτα ίχνη τύκου (Εικ.22), με την τεχνική της ιχθυάκανθας (*a festoni*)¹⁶⁷ και βελονιού, ενώ και εδώ είναι ελάχιστα τα ίχνη από φωλιές σφηνών. Στο φρύδι των μετώπων και σε αποσπασμένους όγκους, εντός του χώρου των λατομείων, εντοπίζονται τετράγωνα οπές δουλεμένες με χοντρό βελόνι. Και σε αυτή τη θέση βρίσκονται κατεστραμμένοι κίονες και κυβόλιθοι διάσπαρτοι στα λατομικά μέτωπα και στους σωρούς από λατύπες (Εικ.23).

Στα ριζά του βραχώδους εξάρματος και πλαισιωμένα από λατομικά μέτωπα παρουσιάζονται τα τρία Δρακόσπιτα των Στύρων Πάλλη - Λάκκα. Πρόκειται για τρία μεγαλιθικά κτίσματα κλασικών χρόνων που η κάτοψή τους σχηματίζει Π με άνοιγμα δυτικά προς την πλαγιά. Οι λίθοι που αξιοποιήθηκαν για την κατασκευή τους είναι ασβεστόλιθος και

¹⁶⁶ Για τις οδούς καταβίβασης και λιθαγωγίας θα γίνει εκτενής αναφορά στο κεφάλαιο 8.

¹⁶⁷ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 47.

σιπολινομάρμαρα και έχουν αποσπαστεί από τη θέση στην οποία αυτά εντοπίζονται. Κατά συνέπεια ο χώρος που αυτά καταλαμβάνουν αποτελούσε μικρό λατομείο βραχύχρονης λειτουργίας. Στα ανατολικά των Δρακόσπιτων, στον φυσικό βράχο, βρίσκονται δύο ρηχές λαξευμένες αλλά όχι αποσπασμένες από τον βράχο λεκάνες, ενώ μια τρίτη είναι σε άμεση επαφή με την εξωτερική ανατολική γωνία του ανατολικού κτηρίου (κτήριο Α)¹⁶⁸. Χρειάζεται να επισημανθεί ότι το πέτρωμα γύρω από τα Δρακόσπιτα είναι ασβεστολιθικό με παρεμβολές σχιστολίθων και σιπολινομαρμάρων. Κατά συνέπεια, αν υιοθετηθεί η χρονολόγηση τους στους κλασικούς χρόνους (4^{ος} αιώνας π.Χ.)¹⁶⁹, σε αυτή τη θέση λειτούργησε ένα μικρό λατομείο με σκοπό την ανέγερση των τριών αυτών κτισμάτων. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι από τους T. Kozelj & M. Wurch - Kozelj εντοπίστηκε κοντά στο συγκρότημα των τριών Δρακόσπιτων μια εγχάρκτη παράσταση πλοίου σε παρακείμενο λατομικό μέτωπο¹⁷⁰. Η εν λόγω παράσταση δεν επανεπεντοπίστηκε από τον γράφοντα.

6.1.4. Λατομεία στη θέση *Claudiana*

Το συγκρότημα λατομείων Claudianus¹⁷¹, όπως το ονόμασε συμβατικά η D. Vanhove το 1996 από ενεπίγραφο κατεστραμμένο κίονα που βρίσκεται θαμμένος στις λατύπες, εντοπίζεται νότια της θέσης *Πάλλη - Λάκκα*, στη βορειοδυτική πλαγιά της ακρόπολης των Στύρων. Βρίσκεται σε υψόμετρο 490μ. περίπου και απέχει 280μ. κατά προσέγγιση από την ακρόπολη.

Τα γενικά χαρακτηριστικά του συγκροτήματος δε διαφέρουν από αυτά που έχουν τα λατομεία *cipollino* στην ευρύτερη περιοχή της Καρυστίας. Έτσι και σε αυτή τη θέση τα εικοσιένα λατομικά μέτωπα που εντοπίστηκαν είναι υπαίθρια και έχουν κλιμακωτή διάρθρωση στις πλαγιές του εξάρματος έως την κορυφή του. Τα λατομικά μέτωπα φτάνουν σε βάθος, έτσι ώστε ο βράχος στα μέτωπα που δεν έχουν καλυφθεί από λατύπες να φτάνει σε ύψος 16 μ. (Εικ.24) πάνω από το υφιστάμενο επίπεδο του εδάφους. Πρέπει βέβαια να ληφθεί

¹⁶⁸ Μουτσόπουλος 1982, 370 - 381. Ορίζει ως κτήρια Α και Β τα δύο πλευρικά, ενώ Γ το τετράγωνο κτίσμα που ενώνει τα σκέλη.

¹⁶⁹ Μουτσόπουλος 1982, 380 - 381, προτείνει την χρονολόγηση τους στους ρωμαϊκούς χρόνους. Από τη διενέργεια δοκιμαστικής τομής εντόπισε μεταξύ άλλων ένα νόμισμα της Αδριάνειας περιόδου. Chidiroglou 2009, 81.

¹⁷⁰ Kozelj & Wurch - Kozelj 1995, 24, εικ. 13. Το πλοίο έχει διαστάσεις 0,20μ. πλάτους και 0,20μ. Κοκκορού - Αλευρά κ.α. 2014, 267.

¹⁷¹ Lambraki 1980, 41 - 43, Το συγκρότημα αυτό από την Α. Lambraki ταυτίζεται με αυτό στη θέση *Κρύο Νερό*. Ζάππας 1981 - 82, 259 υποσημ. 62, για λόγους προστασίας του ενεπίγραφου κίονα από βανδαλισμό δεν δηλώνει τη θέση του.

υπόψη ότι το έδαφος καλύπτεται από ένα παχύ στρώμα λατύπης. Κατά συνέπεια το έδαφος ήταν πιο χαμηλά και ο βράχος πιο ψηλός¹⁷². Στα λατομικά μέτωπα σώζεται πληθώρα ιχνών των λατομικών εργαλείων, κυρίως του τύκου, ενώ διαπιστώνεται η ελάχιστη χρήση σφηνών.

Σε αυτά τα λατομεία, όπως αναφέρθηκε και αρχικά -σχετικά με την ονομασία τους- εντοπίζεται στο φρύδι ενός εκ των μεγαλύτερων μετώπων που βρίσκεται στην κορυφή, ένας ημίεργος κίονας θαμμένος στις λατύπες (Εικ.25). Ο κίονας βρίσκεται στο πρώτο από Βορρά λατομικό μέτωπο, σε υψόμετρο 451 μ. και 11 μ. πάνω στο φρύδι του λατομείου¹⁷³. Είναι δύσκολο να εκτιμηθεί ακριβώς το μήκος του μονολιθικού κίονα. Το ορατό του μέρος έχει μήκος 2,10 μ., ενώ το υπόλοιπο είναι θαμμένο. Ορατή είναι η βάση του και ένα τμήμα του κατώτερου μέρους του κορμού. Στο κάτω τμήμα της βάσης, φέρει εγχάρακτη επιγραφή. Κρίνοντας από τη βάση που έχει 1 μ. διάμετρο, η Vanhove υπολόγισε ότι ο κίονας θα είχε μήκος 8 ή 9 μ. κατά προσέγγιση. Το κέντρο της βάσης σημειώνεται με οπή διαμέτρου περίπου 1 εκ.¹⁷⁴.

Στο ορατό σήμερα μέρος τα στοιχεία της επεξεργασίας του κίονα είναι εύκολα αναγνωρίσιμα και γενικά δίνει την εντύπωση ότι η εργασία είχε φτάσει σε τελικό στάδιο. Η βάση είναι εφοδιασμένη με προεξέχουσα προστατευτική ταινία, ενώ διακριτές ραβδώσεις χωρίζουν τον κίονα σε οριζόντια τμήματα.

Η κάτω επιφάνεια της βάσης φέρει επιγραφή, σκαλισμένη με μυτερό εργαλείο, πιθανά βελόνι με λεπτή μύτη. Το βάθος των γραμμμάτων είναι 5 χλστ., ενώ το πλάτος τους ποικίλλει από 6 έως 9 χλστ. Η επιγραφή είναι αρκετά φροντισμένη, το ύψος των γραμμμάτων φτάνει τα 13 εκ. και ο τεχνίτης φαίνεται να έλαβε υπόψη του την μεταξύ τους απόσταση. Αναγράφεται F L CLAVDIANI (Εικ.26 - Σχ.1) σχεδόν στο κέντρο του κάτω μέρους της βάσης¹⁷⁵. Η ταύτιση του προσώπου είναι αδύνατη, αλλά το όνομα Claudianus είναι αρκετά συχνό στις επιγραφές του 2^{ου} αι. μ.Χ. Φέρει στην επιφάνεια του ορατού μέρους του κορμού, περίπου 40 εκ. από τη βάση, το ελληνικό γράμμα Π. Σύμφωνα τη Vanhove το Π ερμηνεύεται ως Π και

¹⁷² Vanhove 1996, 16.

¹⁷³ Vanhove 1989, 229. WGS84, 38° 9'0.14" 24° 15'42.92"

¹⁷⁴ Vanhove 1989, 229.

¹⁷⁵ Ζάππας 1981 - 82, 259-260. Στην επιγραφή διαβάζει *CIRO CLAVIDIANI* και άλλα δύο λατινικά γράμματα *F* και *C* ή *G*. Μουτσόπουλος 1982, 338, εικ. 51. Vanhove 1989, 230 εικ. 3 και σχ. 2. Chidiroglou 2009, 76. Χιδίρογλου 2012, 365.

σημαίνει ότι ο κίονας κρίθηκε κατάλληλος μετά τις εργασίες ελάφρυνσης και ελέγχου του προϊόντος¹⁷⁶.

Οι Ρωμαίοι συνέχισαν να χρησιμοποιούν την ένδειξη Π για να δίνουν την έγκριση στα κατάλληλα για εμπορία μάρμαρα. Τα δύο σκέλη του Π είναι παράλληλα και η επάνω οριζόντια γραμμή είναι κάθετη προς τη βάση του κίονα. Το χάραγμα έχει διαστάσεις 20 εκ. πλάτος και 18 εκ. ύψος. Καθώς ο κίονας είναι καλυμμένος από λατύπες στο μεγαλύτερο του μέρος δεν είναι εφικτό να εξακριβωθεί αν εγκαταλείφθηκε λόγω ελαττώματος ή γιατί διακόπηκαν οι εργασίες λατόμησης. Επίσης, παρά την ένδειξη Π είναι πιθανό να υπήρξε ατύχημα κατά την μεταφορά του μέσα στο ίδιο το λατομείο¹⁷⁷. Συνεπώς αν γίνει δεκτή η ερμηνεία της Vanhove, άλλο ένα ερώτημα είναι γιατί αυτός ο κίονας απορρίφθηκε. Επίσης, είναι χρήσιμο να ληφθεί υπόψη ότι αυτή η ένδειξη δεν εντοπίζεται πουθενά αλλού στους κίονες που έχουν εγκαταλειφθεί στα λατομεία ή στα λιμάνια όπως για παράδειγμα στη θέση *Κύλινδροι* Καρύστου, στο παράκτιο μέτωπο του Νημποριού, στη θέση *Κιόνια* ή σε αυτόν της *Λεύκας*.

Σε ένα άλλο λατομικό μέτωπο, στα νότια του προηγούμενου βρίσκεται μια λαξευμένη στον βράχο αναθηματική κόγχη (Εικ.27 – 28, Σχ.2-3). Το λατομείο αυτό ανοίγει βορειοανατολικά σε ένα πλάτωμα που έχει διαμορφωθεί από τη διευθέτηση των απορριμμάτων εξόρυξης, το ίδιο πλάτωμα εκμεταλλεύεται και το προηγούμενο λατομείο με τον ενεπίγραφο κίονα. Η διευθέτηση των λατυπών με τέτοιο τρόπο, ώστε να δημιουργούνται επιφάνειες στα λατομεία των Στύρων δεν είναι πρωτοφανής. Ο ισχυρισμός που διατύπωσε η Α. Lambraki ότι πρόκειται για επιφάνειες επεξεργασίας και συγκεντρώσεις των μαρμάρων φαίνεται σωστός¹⁷⁸. Καθώς από αυτό εδώ το σημείο ξεκινά η οδός λιθαγωγίας των προϊόντων εξόρυξης, που η D. Vanhove ονόμασε *Via Claudiana* προκειμένου να τον διαχωρίσει από τους υπόλοιπους δρόμους όχι μόνο λόγω του ότι πρόκειται για οδό λιθαγωγίας, αλλά και διότι ξεκινά από το λατομείο που εντοπίζεται ο ενεπίγραφος κίονας. Επιπροσθέτως, είναι ο δρόμος που εξυπηρετεί δύο λατομικά συγκροτήματα, το παρόν συγκρότημα *claudianus* και το συγκρότημα στη θέση *Κρύο - Νερό*, όπου διασχίζοντάς το τα ίχνη της χάνονται ανάμεσα στον λόφο Μυτερή και Πρόκζα, απ' όπου ξεκινά η καταβίβαση για τη θάλασσα.

¹⁷⁶ Vanhove 1981, 229 – 230. Kozelj & Wurch-Kozelj 1995, 23, εικ. 12 a-c Αποδίδουν την επιγραφή στα χρόνια του αυτοκράτορος Φλάβιου Κλαυδίου Κωνσταντίνου Β' (317-340 μ.Χ.), και συμπεραίνουν πως το λατομείο πρέπει να ήταν ενεργό κατά τα έτη 328-330 μ.Χ. Τζιλιγκάκη 2014, 373 – 374.

¹⁷⁷ Vanhove 1989, 230.

¹⁷⁸ Lambraki 1980, 43.

Παράλληλα, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι πρόκειται για τον δρόμο με την πιο επιμελημένη κατασκευή και με τις μεγαλύτερες διαστάσεις¹⁷⁹. Η οδός έχει μήκος 850 μ. περίπου και κατεύθυνση από ανατολικά προς δυτικά ακολουθώντας την μορφολογία του εδάφους και για το λόγο αυτό σχημάτιζε πέταλο. Στα λατομεία στη θέση *Κρύα – Βρύση* εντοπίζεται το μεγαλύτερο τμήμα της οδού. Το πλάτος της φτάνει σε ορισμένα σημεία που διακλαδώνεται με άλλες οδούς στα λατομεία της θέσης *Κρύα - Βρύση*, τα 8 μ. Σε όλο το μήκος του δρόμου δεν εντοπίζονται οπές ανάσχεσης και αυτό γιατί ο δρόμος δεν έχει ιδιαίτερα μεγάλες κλίσεις, ενώ αμαξοτροχιές σχήματος U, V και ανεστραμμένου Π είναι διακριτές σε όλο της το μήκος (Εικ.29 - 30). Σε αυτό το λατομικό συγκρότημα, εν αντιθέσει με τα δύο προηγούμενα που εξετάστηκαν δεν αναγνωρίζεται κάποια οδός καταγωγής των μαρμάρινων όγκων προς την πεδιάδα. Από την άλλη προβληματίζει η ύπαρξη μιας και μόνο οδού λιθαγωγίας σχετικά με την μεταφορά των ογκολίθων. Για τους δρόμους καταβίβασης θα γίνει λόγος στο κεφάλαιο οκτώ σχετικά με τη μεταφορά των λίθων.

Όσον αφορά τη λατρευτική κόγχη, εντοπίζεται όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως στο δεύτερο λατομείο που βρίσκεται στην κορυφή του εξάρματος¹⁸⁰, λαξευμένη στον φυσικό βράχο. Το λατομείο, που έχει τραπεζοειδές σχήμα και ύψος 12 μ. περίπου, σχηματίζει «δωμάτιο» και φαίνεται να είχε εξαντλήσει τα αποθέματα του προς απόσπαση υλικού, διότι στις τρεις επιφάνειες που σχηματίζουν Π έχουν αποκαλυφθεί οι ασβεστιτικές επικαθίσεις. Αυτές οι επικαθίσεις, των οποίων η ανάγλυφη όψη έχει τη μορφή σταλακτιτών, δίνουν στον ορθογώνιο χώρο της κόγχης την αίσθηση πηγής, όπως περιγράφει η Lambraki¹⁸¹.

Από τη διαμόρφωση του λατομείου φαίνεται πως το τμήμα βράχου το οποίο φιλοξενεί την κόγχη, σκόπιμα δεν αποσπάστηκε από το μητρικό πέτρωμα. Δίπλα σε αυτήν υπάρχει ένας σωρός από πεσμένους βράχους οι οποίοι αποκολλήθηκαν από την επιφάνεια του λατομείου. Στους βράχους αυτούς, στην πρόσθια όψη τους, διατηρούνται τρία λαξευμένα κοιλώματα που παραπέμπουν σε μορφή λυχναριού.

Η προεξοχή στην οποία λαξεύτηκε η κόγχη και η οποία πλαισιώνεται από τα ψηλά λατομικά μέτωπα σε μια έκταση 72 τμ. διαμορφώνει ένα μικρό υπαίθριο ιερό. Η κόγχη τοποθετημένη σε ύψος περίπου 1,20 μ. από το σημερινό έδαφος, έχει την όψη πρόσοψης ναού με δύο ιωνικούς κίονες που στηρίζουν το αέτωμα (Εικ.27 - 28). Στις τρεις εξωτερικές γωνίες του αετώματος διαμορφώνονται μικρές κάθετες ανάγλυφες γραμμές εν είδει ανθεμίων

¹⁷⁹ Vanhove 1996, 16 - 18, 20 - 21. Ζάππας 1984 - 85, 259.

¹⁸⁰ WGS84, 38° 8'57.83" 24°15'43.36"

¹⁸¹ Lambraki 1980, 41 - 43.

(Σχ.2). Στο εσωτερικό της σώζει την ελλειψοειδούς διατομής εσοχή για την υποδοχή της έδρασης του λατρευτικού ειδωλίου. Η κόγχη έχει διαστάσεις 26,5 x 45 εκ. και βάθος 16,5 εκ¹⁸². Ο βράχος κάτω ακριβώς από την κόγχη διαμορφώνει επίπεδη επιφάνεια σε δύο κλίμακες. Στην άνω επιφάνεια σώζονται ίχνη από χοντρό βελόνι με την τεχνική pointillé. Αυτή η διαμόρφωση θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως μικρός βωμός για την εναπόθεση προσφορών προς την τιμώμενη θεότητα ή ήρωα.

Δίπλα από την κόγχη και σε επαφή με αυτή, σε πεσμένο βράχο από ανώτερο τμήμα του μετώπου, υπάρχουν δύο λαξευμένες -ως το ¼ της σφαίρας- διαμορφώσεις (Εικ.28). Η μεγαλύτερη που μοιάζει με λυχνάρι έχει διάμετρο 8 - 9 εκ., ύψος 16εκ., πλάτος 28εκ. και βάθος 12 εκ. Φέρει λαξευμένη, εφαπτόμενη με το κοίλο προεξοχή που προσομοιάζει στο τμήμα του μύξου του λυχναριού (Σχ.3). Εκατέρωθεν της σώζονται δύο κάθετες αύλακες. Αντίστοιχα, η δεύτερη έχει ύψος 0,31 εκ., πλάτος 0,23 εκ. και βάθος 0,4 εκ. δεν σώζει υποδοχή, φαίνεται να διαρθρώνεται σε δύο επίπεδα. Η χρήση τους συνδέεται άμεσα με τον λατρευτικό χαρακτήρα αυτού του λατομείου¹⁸³. Είναι προφανές ότι η κόγχη κατασκευάστηκε πριν εγκαταλειφθεί το λατομείο διαφορετικά ο βράχος πάνω στον οποίο είναι λαξευμένη θα είχε αποσπαστεί. Όμως το γεγονός ότι το λατομείο που φιλοξενεί την λατρευτική κόγχη βρίσκεται στην κορυφή του εξάρματος (που όπως έχει ειπωθεί και προηγουμένως, τα λατομεία που εντοπίζονται στην κορυφή είναι τα υστερότερα) και παράλληλα είναι καθαρό από λατύπες, οδηγεί εύκολα στο συμπέρασμα ότι αυτό το μικρό υπαίθριο ιερό έμεινε σε χρήση καθ' όλη τη διάρκεια των λατομικών δραστηριοτήτων στην περιοχή του Αγίου Νικολάου. Δε σώζεται επιγραφή ή κάποια άλλη ένδειξη που θα επέτρεπε με ασφάλεια την ταύτιση της θεότητας ή του ήρωα προστάτη των λατόμων που θα μπορούσε να λατρευόταν σε αυτή τη θέση.

6.1.5. Λατομεία στη θέση *Κρύα - Βρύση*

Η θέση *Κρύα - Βρύση* ή *Κρόι - Φτόχτ*¹⁸⁴, όπως ήταν το αρβανίτικο τοπωνύμιο, συμπίπτει με τη θέση *Κρύο - Νερό*¹⁸⁵. Εντοπίζεται στον βραχώδη αυχένα στα δυτικά του

¹⁸² Lambraki 1980, 41 – 43 εικ.7b.

¹⁸³ Lambraki 1980, 41 - 42 εικ.7a. Νικολάου 2019. υπό δημοσίευση.

¹⁸⁴ Μουτσόπουλος 1982, 370. Ζάππας 1971, 297 αναφέρει τη θέση μαζί τα αρχαία λατομεία, τα Δρακόσπιτα των Στύρων και το κάστρο Άρμενο. Ζάππας 1981 - 82, 258. Reber 2010, 55.

¹⁸⁵ Η εν λόγω θέση δημοσιεύεται από τους Παπαγεωργάκη 1964, Lambraki 1980 και Vanhove ως *Κρύο - Νερό*, ενώ έτσι την αναφέρει και η Μ. Χιδίρογλου και η Κοκκορού - Αλευρά. Αντίθετα οι Ζάππας 1981 - 82 και Μουτσόπουλος 1982 την αναφέρουν ως *Κρύα - Βρύση*.

λόφου του Αγίου Νικολάου που τον συνδέει με τον χαμηλό λόφο Μυτερή, σε υψόμετρο 460 μ. περίπου (Χαρτ.2). Η θέση καταλαμβάνει την ανατολική πλαγιά του λόφου Μυτερή και πήρε το όνομά της από την πηγή που υπάρχει εντός λατομικού μετώπου¹⁸⁶.

Σε αυτή τη λατομική ομάδα έχουν εντοπιστεί είκοσι επτά λατομικά μέτωπα διαρθρωμένα κλιμακωτά στην πλαγιά, με τα χαμηλότερα προς την πεδιάδα να είναι και αυτά από τα οποία ξεκίνησε η εξόρυξη. Αυτό συνεπάγεται ότι τα ανώτερα λατομικά μέτωπα έχουν καλύψει με τις λατύπες τους τα κατώτερα, όπως έχει επισημανθεί και σχετικά με τα προηγούμενα και συμβαίνει κατά γενική ομολογία στα λατομεία των Στύρων. Τα μέτωπα εκτείνονται σε βάθος αλλά και οριζόντια σχηματίζοντας συστοιχίες όπου σε κάτοψη έχουν τη μορφή ζιγκ – ζαγκ (Εικ.31) ή Γ. Το μεγαλύτερο λατομικό μέτωπο φτάνει σε βάθος τα 15 μ. περίπου και σε μήκος τα 25 μ. (Εικ.32). Επιπροσθέτως, και σε αυτή τη λατομική ομάδα εντοπίζονται κατεστραμμένοι κίνες και κυβόλιθοι τόσο στους σωρούς από τις λατύπες όσο και μέσα στον χώρο επεξεργασίας των μαρμάρων.

Σε ένα από τα λατομικά μέτωπα βρίσκεται η πηγή «Κρόι - Φτοχτ». Η πηγή, κάθετη στο έδαφος, λαξευμένη στον φυσικό βράχο και χτιστή με λατύπες στα ανώτερα τοιχώματα, έχει τη μορφή στενού αβαθούς πηγαδιού (Εικ.33 - 34). Φτάνει σε βάθος τα 2 μ. περίπου και πλάτος 1,5 μ. Από το γεγονός ότι είναι τμήμα λατομικού μετώπου, καθώς και από τις εσωτερικές της επιφάνειες γίνεται φανερό ότι αποκαλύφθηκε και διευθετήθηκε κατά τις εργασίες εξόρυξης των λίθινων όγκων. Η πρόσβαση στο σημείο συλλογής του νερού γίνεται από στενή, κτιστή με λατύπες, κλίμακα με τρία απότομα σκαλοπάτια. Αντίστοιχη, λαξευμένη στον βράχο και κτιστή κρήνη, εντοπίζεται στην κορυφή του λόφου του Αγίου Νικολάου, εντός των τειχών της ακρόπολης, πλησίον της εκκλησίας της Παναγίας.

Στο ίδιο λατομικό μέτωπο, κοντά στην πηγή, λίγα μέτρα βόρεια, εντοπίστηκε η αιχμηρή απόληξη σιδερένιου βελονιού που έσπασε κατά την επεξεργασία του μετώπου και παραμένει σφηνωμένη στον βράχο (Εικ.35). Το ίχνος του βελονιού έχει μήκος 0,42 μ. ενώ δίπλα, άλλο ένα ίχνος βελονιού έχει μήκος 0,28 μ.¹⁸⁷. Επιπλέον, δίπλα από αυτή έχει διατηρηθεί ίχνος εργαλείου, μάλλον πλατιού σιδηρίου¹⁸⁸.

Το λατομικό συγκρότημα στη θέση *Κρύα - Βρύση* εξυπηρετούν τέσσερις οδοί λιθαγωγίας. Μια οδός που διασχίζει και αυτή την ομάδα είναι η *Via Claudiana* για την οποία

¹⁸⁶ Ζάππας 1981 - 82, 257, 259. Μουτσόπουλος 1982, 370.

¹⁸⁷ WGS84, 38° 8'55.98" 24°15'29.48"

¹⁸⁸ Κορρές 1994, 77 σχ.10. Σχετικά με τα λατομεία της Πεντέλης.

έγινε λόγος στο αντίστοιχο υποκεφάλαιο. Η εν λόγω οδός αποτελεί κομβικό δρόμο και σε αυτή τη θέση. Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι διασχίζει τα μέτωπα και παράλληλα τα χωρίζει σε δύο ζώνες, ενώ επιπροσθέτως διασταυρώνεται με τους υπόλοιπους τρεις δρόμους.

Ο πρώτος δρόμος (δρόμος Α) εντοπίζεται στο ανώτερο τμήμα της θέσης, λίγο χαμηλότερα από την κορυφή του λόφου Μυτερή. Έχει ως σημείο έναρξης τη συστάδα λατομείων στα ανατολικά της θέσης και με κατεύθυνση προς δύση, παράλληλα με τον δρόμο Claudiana (19 μ. ψηλότερα), διασχίζει τη δυτική πλαγιά του λόφου. Έχει μήκος 580 μ. και μέγιστο πλάτος 4,20 μ. Ο δρόμος είναι κατασκευασμένος από μεγάλες πλάκες όπου τις συγκρατεί ένας αναλημματικός τοίχος από λατύπες στη βορειοανατολική πλευρά. Ο τοίχος έχει εντυπωσιακές διαστάσεις, σε ορισμένα σημεία φτάνει σε ύψος τα 2 μ. και σε πάχος το 1 μ. ενώ ανά διαστήματα έχει στημένες όρθιες πλάκες ως ορθοστάτες (Εικ.36 - 37). Στο διάσελο που ενώνεται ο λόφος Μυτερή με τον λόφο Πρόκζα, ο δρόμος συμβάλει με τη via Claudiana.

Ο δεύτερος δρόμος (δρόμος Β) βρίσκεται 12 μ, κάτω από τον πρώτο δρόμο εντός της συστάδας λατομείων και συνδέεται με τη via Claudiana. Είναι λαξευμένος στον φυσικό βράχο και λιθόστρωτος στη βόρεια πλευρά. Ελάχιστοι λίθοι σώζονται από την πλακόστρωσή του και από τον αναλημματικό τοίχο που συγκρατούσε τις πλάκες. Αύλακες 10 εκ. πλάτους και 10 εκ. βάθους σώζονται σε όλο το μήκος του, ενώ το πλάτος αυτού του δρόμου κυμαίνεται από 3,70 έως 4,40 μ., ανάλογα με τη φύση του εδάφους και είχε κλίση 17%¹⁸⁹. Αντίστοιχα, ο τρίτος δρόμος (δρόμος Γ) εντοπίζεται χαμηλότερα από τη via Claudiana και σώζεται αποσπασματικά. Είναι και αυτός λιθόστρωτος και λαξευμένος στον βράχο. Έχει μήκος 170μ. και στο τέλος του συμβάλει με τον δεύτερο δρόμο και τη via Claudiana.

Όπως γίνεται κατανοητό τα λατομεία σε αυτή τη θέση εξυπηρετούνταν από ένα δίκτυο δρόμων που αντίστοιχό του εντοπίζεται στα λατομεία στη θέση *Πυργάρι*. Η έλλειψη οπών ανάσχεσης κατά μήκος τους και η ομαλή κλίση τους συνηγορεί στο ότι πρόκειται για οδούς λιθαγωγίας έως το σημείο ένωσής τους με τον κεντρικό δρόμο τη via Claudiana. Η via Claudiana από το σημείο ένωσης του λόφου Μυτερή με τον λόφο Πρόκζα, ενώ χάνονται τα ίχνη της λόγω πυκνής βλάστησης και περιφραγμένων ιδιοκτησιών, φαίνεται ότι ακολουθεί μια κατηφορική πορεία με έντονη κλίση. Κατά συνέπεια μπορεί να υποθεθεί ο μετασηματισμός της οδού από λιθαγωγίας σε καταβίβασης.

¹⁸⁹ Vanhove 1996, 18 - 20, εικ. 34- 41. Τον πρώτο δρόμο ονομάζει road B, ενώ το δεύτερο road A.

6.1.6. Λατομεία στον λόφο Μυτερή

Ο χαμηλός λόφος Μυτερή συνδέεται νοτιοανατολικά με τον λόφο του Αγίου Νικολάου και δυτικά με τον λόφο Πρόκζα. Στις ανατολικές - βορειοανατολικές πλαγιές του λόφου, εντοπίζονται τα λατομεία στη θέση *Κρύα - Βρύση*, που εξετάσαμε προηγουμένως. Από την κορυφή και τις δυτικές πλαγιές του έχει θέαση τα Νέα Στύρα, τα Στύρα, τα Κάψαλα και το όρος Πυργάρι Νημποριού (Χάρ.2). Από τη συμβολή του λόφου με τον λόφο Πρόκζα και με κατεύθυνση προς νότο, περιλαμβάνοντας τη δυτική και νοτιοδυτική πλαγιά του λόφου του Αγίου Νικολάου και του Όρους Διακόφτης, απαντώνται δεκάδες λατομικά μέτωπα που συναπαρτίζουν συγκροτήματα ή αποτελούν μεμονωμένα μέτωπα.

Σε μια μεγάλη έκταση 1 τχλμ περίπου, βρίσκονται οι θέσεις *Χώνι - Κούραινας, Αγιάννα, Ζάστανι, Δύοσμα και Παλιοκαλύβεζα*¹⁹⁰. Οι θέσεις αυτές βρίσκονται σε έναν σχετικά οριζόντιο άξονα στα ανατολικά του επαρχιακού δρόμου Λέπουρα - Κάρυστος και κάθε μια από αυτές αντιστοιχίζεται με ένα βραχώδες έξαρμα, πλην της θέσης *Χώνι - Κούραινας* που απλώνεται στην κορυφή του λόφου Μυτερή. Οι θέσεις χωρίζονται μεταξύ τους από ρέματα, τα οποία αξιοποιήθηκαν σε μεγάλο βαθμό κατά την περίοδο λειτουργίας των λατομείων για τη μεταφορά των μαρμάρων.

Το μεγάλο συγκρότημα λατομείων που εντοπίζεται στο δυτικό τμήμα της κορυφής του λόφου, βόρεια του οικισμού Κάψαλα και συνηθίζεται να λέγεται «λατομεία Καψάλων» βρίσκεται στη θέση *Χώνι - Κούραινας*¹⁹¹, η οποία διατηρεί το Αρβανίτικο μικροτοπωνύμιό της. Το υψόμετρο της περιοχής εξόρυξης είναι 380 – 460 μ., με τα ανώτερα μέτωπα να φτάνουν στην κορυφή του χαμηλού λόφου. Άλλο ένα μικρό λατομείο βρίσκεται χαμηλά στην πλαγιά σε υψόμετρο 250 μ. Η έκταση του λατομικού συγκροτήματος είναι περίπου 0,13 τχλμ. Πρόκειται για ένα συγκρότημα λατομείων που εκτείνεται σε έναν οριζόντιο άξονα σε μια απότομη και δυσπρόσιτη πλαγιά. Τα τριάντα επτά μέτωπα ευρείας εκμετάλλευσης είναι διατεταγμένα σε έναν οριζόντιο άξονα ή αναπτύσσονται βαθμιδωτά. Οι επιφάνειες εργασίας των μετώπων του συγκροτήματος είναι αρκετά ψηλές φτάνοντας σε ορισμένα σημεία τα 20 μ.¹⁹². Αντιθέτως, στα λατομεία που τοποθετούνται στην κορυφή του λόφου είναι επιφανειακά

¹⁹⁰ Ζάππας 1981 – 82, 260 – 261 Οι θέσεις αυτές αναφέρονται από τον Τ. Ζάππα.

¹⁹¹ Ζάππας 1981 - 82, 258 υποσημ. 59 *Από τους ντόπιους τα μεγάλα λατομεία της περιοχής αποκαλούνται Χώνια. 260 υποσημ. 66. Η λατόπη αναφέρεται σαν τροχαλιά ή γκουμουράδα. Κούραιναινα είναι η σύζυγος του Κ. Μάδη ή Κούρα. Χιώτης και Χιώτη 2010, 234 αναφέρει [...] η λειτουργία λατομείων αντικατοπτρίζεται ενίοτε στα τοπωνύμια [...] το Μαρμάρι [...]*

¹⁹² Lambraki 1980, 43. Ζάππας 1981 - 82, 260

και χωρίς βάθος (Εικ.38). Πιθανά σε αυτό το σημείο σταμάτησε και η εξόρυξη από τη θέση. Οι λατύπες απορρίπτονται κατά κόρον στις εξωτερικές πλευρές του χώρου εκμετάλλευσης, στην πλαγιά, ώστε να διαπλατυνθεί ο χώρος και να λειτουργήσει ως επιφάνεια εργασίας για την περαιτέρω λάξευση των μαρμάρων (ξεχόντρισμα) και την προσωρινή αποθήκευσή τους.

Η διαμόρφωση ανδρών σε αυτή τη θέση κρίνεται επιβεβλημένη εξαιτίας της απότομης κλίσης της πλαγιάς, καθώς και της στενότητας του χώρου. Τα μεγάλα λατομεία σε αυτή τη θέση εκτείνονται σε βάθος αλλά όχι σε μήκος, κάνοντας τη δημιουργία επιφανειών εργασίας αναγκαία. Για παράδειγμα, σε αυτή τη θέση εντοπίζονται δύο λατομικά μέτωπα που γειτνιάζουν, είναι σε ευθεία διάταξη, στο ίδιο επίπεδο και τα χωρίζει ένας «τοίχος» από αλάξευτο βράχο (Εικ.39). Σχηματίζουν «δωμάτια» και έχουν ορθογώνια κάτοψη με περίπου τις ίδιες διαστάσεις, το πλάτος τους είναι περίπου 7 μ. ενώ το μήκος τους 3 - 4 μ. Τα λατομεία αυτά μοιράζονται μια κοινή επιφάνεια εργασίας, όπως αντίστοιχα και στη θέση *Claudiana*.

Στους χώρους των λατομείων εντοπίζονται ορθογώνιοι κυβόλιθοι μεγάλων διαστάσεων, οι οποίοι φαίνεται να εγκαταλείφθηκαν εκεί όταν εξορύχθηκαν. Επιπροσθέτως, κυβόλιθοι και κίονες κατεστραμμένοι ή ελαττωματικοί απορρίφθηκαν στις λατύπες στην πλαγιά του λόφου ή αξιοποιήθηκαν για την υπόβαση δρόμου (Εικ.40 - 41). Στο πρώτο λατομικό μέτωπο παραμένουν δύο δίδυμοι κίονες εν μέρη διαμορφωμένοι, αλλά ακόμα συνδεδεμένοι με το μητρικό πέτρωμα. Έχουν μήκος 2,10 μ. και διάμετρο 0,15 μ. και 0,20 μ. αντίστοιχα, τους χωρίζει ένα αυλάκι πλάτους 7 εκ. στη βάση τους και 11 εκ. στο ανώτερο μέρος τους. Κατά μήκος του τμήματος που συνδέονται με τον βράχο εντοπίζονται φωλιές σφηνών οι οποίες έχουν διαστάσεις 26 έως 34 x 7 εκ. και βάθος 5 έως 7 εκ. και η μεταξύ τους απόσταση είναι 7 εκ.¹⁹³. Παράλληλα, παρουσία δίδυμων κίωνων στα λατομεία των Στύρων έχουμε στη θέση *Πυργάρι* Νημποριού και θα ήταν δυνατόν να υποθεθεί ότι η κατασκευή τους ήταν μια διαδεδομένη πρακτική στα λατομεία των Στύρων.¹⁹⁴

Σε δύο από τα λατομεία αυτού του συγκροτήματος εντοπίζονται λεκάνες οι οποίες χρησιμοποιούνταν αναμφίβολα για το πλύσιμο των εργαλείων. Η ύπαρξη σκωριών ανάμεσα στις λατύπες αυτής της θέσης θα μπορούσε να μας οδηγήσει στην υπόθεση ότι τα λατομεία αυτά ήταν εξοπλισμένα και με ένα μικρό τόπο επεξεργασίας μετάλλων, αν και δεν διακρίνονται άλλα ίχνη που να συνηγορούν σε αυτή την υπόθεση.

¹⁹³ Lambraki 1980,43.

¹⁹⁴ Lambraki 1980, 43.

Ένας δρόμος με οριζόντια χάραξη και κατεύθυνση Βορρά - Νότο διασχίζει τα λατομικά μέτωπα μέχρι τη ρεματιά για μια απόσταση 510 μ., στη συνέχεια στρίβει προς Δύση, προς τη θέση *Λεύκα* και χάνονται τα ίχνη του από τη βλάστηση και από νεότερες ανθρωπογενείς επεμβάσεις στον χώρο. Τον ίδιο δρόμο εκμεταλλεύονται και τα ανώτερα προς την κορυφή λατομεία που συνδέονται με αυτόν με δύο μικρούς κατηφορικούς δρόμους.

Στη θέση *Αγιάννα*¹⁹⁵, που ονομάστηκε έτσι από την ύπαρξη ναυδρίου χαμηλά της απόκρημνης πλαγιάς του λόφου του Αγίου Νικολάου, νότια της θέσης που εξετάστηκε παραπάνω και βόρεια του οικισμού Κάψαλα, βρίσκονται δύο μικρά λατομικά συγκροτήματα. Το ανώτερο προς την κορυφή συγκρότημα εντοπίζεται νότια και λίγο χαμηλότερα από το σπηλαιώδες Ιερό του Αγίου Νικολάου σε υψόμετρο 466 μ. Αποτελείται από επτά λατομικά μέτωπα σε διάταξη ζιγκ – ζαγκ, Το χαμηλότερο στην πλαγιά συγκρότημα, βρίσκεται σε υψόμετρο 409 μ. και έχει απόσταση από το προαναφερθέν 100 μ. κατά προσέγγιση. Τα έντεκα μέτωπα που το συναπαρτίζουν δεν εμφανίζουν την πυκνή παράταξη των μεγάλων συγκροτημάτων. Γενικά η διάταξή τους είναι οριζόντια αλλά με απόσταση μεταξύ τους και σε κάτοψη έχουν σχήμα ζιγκ – ζαγκ, ενώ δύο σχηματίζουν χαμηλά «δωμάτια» (Εικ.42). Δύο μόνο λατομικά μέτωπα βρίσκονται κάτω από άλλα κάνοντας την διάταξη κλιμακωτή. Οι λατύπες και στα δύο συγκροτήματα απορρίπτονται στην πλαγιά χωρίς να υπάρχει κάποια μέριμνα για την διευθέτησή τους. Ίχνη δύο δρόμων καταβίβασης που ο πρώτος ξεκινά από τα νότια του πρώτου λατομικού συγκροτήματος και ο δεύτερος από τα βόρεια του δεύτερου συγκροτήματος, έχουν άξονα Ανατολή - Δύση και συγκλίνουν με τον δρόμο της θέσης *Χώνι - Κούραινας*. Λίγο χαμηλότερα, πλησίον του χωματόδρομου που οδηγεί στο Ναό της Αγίας Άννας, ένα τρίτο λατομικό συγκρότημα είναι νεότερο. Από την εξέτασή του δεν εντοπίστηκαν ίχνη που να δηλώνουν τη χρήση του από την αρχαιότητα.

Στη θέση *Ζάστανι*¹⁹⁶, αμέσως νότια από τη θέση *Αγιάννα*, σε βραχώδες έδαφος που ξεκινά από τον αυχένα που συνδέει τον λόφο του Αγίου Νικολάου με το όρος Διακόφτης, εντοπίζονται λατομικά συγκροτήματα και μεμονωμένα λατομικά μέτωπα. Αυτή η θέση βρίσκεται στα ορεινά υψώματα πάνω από τον οικισμό των Καψάλων, στα ανατολικά. Το πρώτο συγκρότημα σε υψόμετρο 376 μ., καταλαμβάνει μια έκταση 15.568 τμ. και αριθμεί δώδεκα λατομικά μέτωπα σε πυκνή κλιμακωτή διάταξη. Τα χαμηλότερα μέτωπα είναι αυτά από τα οποία ξεκίνησε η εξόρυξη, καθώς κατά τη διάρκεια λειτουργίας του λατομείου και προχωρώντας οι εξορυκτικές εργασίες προς την κορυφή, αυτά μπαζώθηκαν με λατύπες. Τα

¹⁹⁵ Ζάππας 1981 - 82, 260 - 261.

¹⁹⁶ Ζάππας 1981 - 82, 260 - 261.

λατομικά μέτωπα έχουν κάτοψη «δωματίων», Γ ή και ζιγκ – ζάγκ. Περίπου 50 μ. χαμηλότερα ένα δεύτερο λατομικό συγκρότημα βρίσκεται σε υψόμετρο 304 μ. και αριθμεί έξι λατομικά μέτωπα που παρατάσσονται σε έναν οριζόντιο άξονα. Αυτά σε κάτοψη σχηματίζουν δωμάτια, με το ευρύτερο να έχει διαστάσεις 16 μ. μήκος και πλάτος 14 μ. Οι λατύπες απορρίπτονται στην πλαγιά μπροστά από τον ανοιχτό χώρο των λατομείων, σχηματίζοντας επιφάνειες εργασίας ή μεταφέρονται στις εξωτερικές πλευρές. Τα μέτωπα όπως και μεγάλη ποσότητα από τις λατύπες έχουν αξιοποιηθεί από κτηνοτρόφους και αγρότες της περιοχής για την κατασκευή ξερολιθιών και ποιμνιοστασίων. Ίχνη λατομικών μετώπων διατηρούνται και μέσα στα οικιστικά όρια των Καψάλων, αλλά δυστυχώς η παρέμβαση είναι τόσο εκτεταμένη που ακόμα και αυτά τα ίχνη είναι πλέον δυσδιάκριτα¹⁹⁷.

Νοτιότερα της θέσης *Ζάστανι*, εντοπίζεται η θέση *Δύοσμα*¹⁹⁸. Τα λατομεία καταλαμβάνουν τη βόρεια πλαγιά βραχώδους εξάρματος που βρίσκεται στα δυτικά του αυχένα που συνδέει τον λόφο του Αγίου Νικολάου με το όρος Διακόφτης. Στην εν λόγω περιοχή, απαντώνται δεκαέξι λατομεία τα οποία απλώνονται σε όλο το εύρος της πλαγιάς καταλαμβάνοντας μια έκταση 47.530 τμ. χωρίς όμως να συναπαρτίζουν κάποιο λατομικό συγκρότημα. Η περιοχή εξόρυξης έχει υψόμετρο από 250 μ. έως 380 μ. Κατά συνέπεια πρόκειται για μεμονωμένα μέτωπα με σχετικά μικρές αποστάσεις μεταξύ τους. Η εξόρυξη έχει πραγματοποιηθεί σε βάθος και τα μέτωπα εμφανίζουν σε κάτοψη σχήμα «δωματίου» ή ζιγκ – ζαγκ. Στα χαμηλότερα προς την πεδιάδα λατομεία, νεότερες εξορυκτικές παρεμβάσεις έχουν αλλοιώσει σε μεγάλο βαθμό την εικόνα και τη δομή των αρχαίων μετώπων.

Τελευταία θέση είναι η *Παλιοκαλύβεζα*¹⁹⁹, βρίσκεται νότια της προηγούμενης και εξίσου σε βραχώδες εξάρμα. Σε αυτή την περιοχή λατομεία εντοπίζονται χαμηλά στην πλαγιά, κοντά στην επαρχιακή οδό Λέπουρα - Κάρυστος. Η ύπαρξη αρχαίων λατομείων σε αυτή τη θέση διαπιστώνεται από την ύπαρξη των ιχνών που έχουν αφήσει τα λιθοξοϊκά εργαλεία στα ψηλότερα τμήματα των μετώπων. Λόγω της εκτεταμένης εξόρυξης κατά τους νεότερους και σύγχρονους χρόνους, καθώς και της διάνοιξης της επαρχιακής οδού, δεν σώζονται περισσότερα στοιχεία.

¹⁹⁷ Ζάππας 1984, 89 Αναφέρει την ύπαρξη ανεπίγραφης στήλης με λατινικούς χαρακτήρες εντοιχισμένη στη βόρεια πλευρά του Ναού Μεταμόρφωσης του Σωτήρα.

¹⁹⁸ Ζάππας 1981 - 82, 260 - 261.

¹⁹⁹ Lambraki 1980, 45. Ζάππας 1981 - 82, 260 - 261.

6.2. Όρος Πυργάρι Νημποριού

Το όρος Πυργάρι²⁰⁰ καταλαμβάνει μια μεγάλη έκταση 14 τχλμ. και δεσπόζει στα νότια των Νέων Στύρων. Γειτνιάζει από τα βορειοδυτικά με τη Λεύκα Νέων Στύρων και άλλους οικισμούς, τον λόφο του Αγίου Νικολάου και τα Κάψαλα από ανατολικά, ενώ στα νότια του, στην πεδιάδα που σχηματίζεται ανάμεσα στο Πυργάρι και το όρος Ντελίβια βρίσκεται ο οικισμός του Νημποριού (Χαρτ.1). Στην κορυφή, καθώς και σε όλες τις πλαγιές του όρους, εντοπίζονται μικρές και μεγάλες λατομικές ομάδες, μεμονωμένα μέτωπα, οδοί καταβίβασης, λαξευμένοι στον βράχο σαρκοφάγοι και άλλα, τα οποία βρίσκονται σε αρκετές γεωγραφικές θέσεις επί του όρους και συγκροτούν τέσσερεις περιοχές εξόρυξης (Χαρτ.3). Η εξέταση των θέσεων όπου εντοπίζονται τα αναρίθμητα λατομικά συγκροτήματα και τα μεμονωμένα λατομεία γίνεται σε χωριστά υποκεφάλαια που ανταποκρίνονται στις θέσεις με τα τοπωνύμια τους ξεκινώντας από την κορυφή του λόφου, όπου και η ομώνυμη θέση *Πυργάρι*. Στη συνέχεια εξετάζονται τα λατομεία που βρίσκονται στις νότιες - νοτιοανατολικές και νοτιοδυτικές πλαγιές, που έχουν μέτωπο προς τον σημερινό οικισμό του Νημποριού και τέλος οι ανατολικές, βόρειες και βορειοδυτικές πλαγιές, που βλέπουν τον λόφο του Αγίου Νικολάου, τα Στύρα, τη θέση *Λεύκα* και τα Νέα Στύρα.

Τα λατομεία του παράλιου Νημποριού, θα πρέπει να συνέβαλλαν σημαντικά στην εξόρυξη *cipollino*. Το όνομα της περιοχής άλλωστε πιθανά κατάγεται από τη λέξη «εμπόρειον» και πιστεύεται πως κατά την αρχαιότητα στη θέση αυτή υπήρξε οικισμός, λόγω της ύπαρξης λιμανιού, της πιθανής αλιευτικής εκμετάλλευσης πορφύρας, καθώς και των φυσικών πλουτοπαραγωγικών πηγών εξόρυξης²⁰¹. Παρόλα αυτά, η θέση στην οποία τοποθετείται ο σημερινός παραθεριστικός οικισμός του Νημποριού και ενώ μεν η αρχαιολογική διερεύνηση της περιοχής δεν είναι μέχρι σήμερα συστηματική, τα μέχρι τώρα στοιχεία που αναφέρονται βιβλιογραφικά, καθώς και τα νέα ευρήματα που ήρθαν στο φως από τις αυτοψίες του γράφοντος, συνέβαλαν στην αρχαιολογική οριοθέτηση του οικισμού και τμήματος του όρους.

Ο Τ. Ζάππας καταγόμενος από τα Κάψαλα Στύρων, ήταν από τους πρώτους που με την οικογένεια του εποίκησαν το Νημποριό το 1895²⁰². Στη μονογραφία του αναφέρει τον

²⁰⁰ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2014, 265 - 266 εσφαλμένα τοποθετεί το Νημποριό στο Δ.Δ. Μαρμαρίου.

²⁰¹ Ζάππας 1958, 70 – 72. Ζάππας 1981-82, 262 - 263. Liritzis et al. 78. Αναφέρεται στην αλίευση πορφύρας στα Στύρα.

²⁰² Ζάππας 1958, 65 - 66.

εντοπισμό μιας αποσπασματικής επιτύμβιας στήλης και δύο μονολιθικών κίωνων που καταστράφηκαν από κτηνοτρόφους²⁰³, ενώ κάνει σύντομη αναφορά στον ήδη δημοσιευμένο πύργο που βρίσκεται ανατολικά του οικισμού, σε χαμηλό λοφίσκο.²⁰⁴

Τα τοπωνύμια *Πυργάρι*, *Πύργος*, *Πυργάκι* του όρους, έχει υποστηριχτεί ότι μπορεί να προέρχονται από τους πύργους, λόγω των αρχαίων λειψάνων που βρέθηκαν στην περιοχή. Ανάμεσα τους το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το οικοδόμημα, που βρίσκεται στο Νημποριό, ενώ άλλα που γειτνιάζουν με το όρος έχουν βρεθεί στη θέση *Βίγκλια Λεύκας*, *Κούρθεα* και *Λιμικό*²⁰⁵ Στύρων και ανήκουν στα κτίσματα που είναι γνωστά ως «Δρακόσπιτα».

Αξίζει να αναφερθεί ότι κατά τη διάρκεια των αυτοψιών, πέρα από τα λατομικά μέτωπα που βρέθηκαν εντός των ορίων του οικισμού, επιπλέον σημειώθηκαν δρόμοι καταβίβασης και λιθαγωγίας που τον διασχίζουν με κατεύθυνση προς το παράκτιο μέτωπο. Κατά τη διάρκεια των ερευνών ήρθε στο φως ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη που σώζεται αποσπασματικά και βρίσκεται σε υφιστάμενη κατοικία εντός του οικισμού. Η ανάγνωση, καθώς και η ερμηνεία της επιγραφής, παραμένει υπό έρευνα. Επιπροσθέτως, ανατολικά και σε μικρή απόσταση από τον πύργο Νημποριού εντοπίστηκαν κτηριακά κατάλοιπα. Τα εν λόγω ευρήματα δηλώθηκαν στην αρμόδια υπηρεσία του ΥΠ.ΠΟ.Α. και στη ΔΙ.Π.Κ.Α. Από την διερεύνηση της περιοχής μέσω χαρτών, καθώς και από τη θάλασσα με πλωτά μέσα, υπάρχουν ενδείξεις λατόμησης και στη δυτική – βορειοδυτική πλαγιά του όρους από τη θέση Κουκούλα έως τον δυτικό μυχό του όρους (θέσεις *Καστρέζα*, *Στρογγυλό* και *Λιμιόνας*). Η εκ του σύνεγγυς αυτοψία σε αυτή την περιοχή δεν κατέστη δυνατή εξαιτίας της πυκνής βλάστησης από κεδρόδασος που την καθιστά απροσπέλαστη.

6.2.1. Λατομικά συγκροτήματα στη θέση *Πυργάρι*

Το μεγαλύτερο και εντυπωσιακότερο λατομικό συγκρότημα εντοπίζεται στη θέση *Πυργάρι*, στον ομώνυμο ορεινό όγκο (Εικ.43). Βρίσκεται σε υψόμετρο 370 μ. περίπου, στη

²⁰³ Ζάππας 1958, 72 – 73. Ζάππας 1981 - 82, 262 υποσημ. 75, εικ. 25. Σχετικά με την επιτύμβια στήλη, αναφέρει ότι την κράτησε για να την παραδώσει στην Αρχαιολογική Υπηρεσία. 263 σχετικά με τους κίονες. Μας πληροφορεί ότι οι εν λόγω κίονες καταστράφηκαν από κτηνοτρόφους της περιοχής για να κατασκευάσουν ποιμνιοστάσια και κονάκια.

²⁰⁴ Ζάππας 1981-82, 261 υποσημ. 72.

²⁰⁵ Το Δρακόσπιτο Λιμικό, έχει ταυτιστεί με αγροικία. Βλ. Κεφ. 9.3.

νοτιοανατολική πλευρά του διάσελου και καταλαμβάνει μια έκταση 65,000 τμ.²⁰⁶ κατά προσέγγιση. Η εικόνα των λατομείων αποδεικνύει την έκταση και την ένταση της εξόρυξης που έλαβε χώρα στην περιοχή, με το μεγάλο βάθος τους και τους σωρούς λατύπης να είναι ορατοί από τον οικισμό του Νημποριού. Ο Ι. Παπαγεωργάκης το 1964 εκτιμά ότι είναι αναγκαία η κήρυξη αρχαιολογικού χώρου στο Πυργάρι, καθώς είναι η πλέον ενδιαφέρουσα περιοχή λόγω του πλήθους και του μεγέθους των αρχαίων λατομείων²⁰⁷, ενώ ο Τ. Ζάππας στη μονογραφία του γράφει χαρακτηριστικά *Η κορυφή Πυργάρι μοιάζει να έχει υποστεί λαπαροτομία, έτσι καθώς είναι σκαμμένη βαθιά και διάτρητη από τα λατομεία*²⁰⁸.

Οι πρώτες συστηματικές μελέτες σχετικά με αυτό το λατομικό συγκρότημα πραγματοποιήθηκαν από τους Ι. Παπαγεωργάκη το 1964²⁰⁹, Α. Lambraki το 1980²¹⁰ και Τ. Ζάππα το 1981 - 82 μέσα από την Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών²¹¹, ενώ το 1996 η D. Vanhove δημοσιεύει μια εκτεταμένη έρευνα σχετικά με αυτή τη θέση η οποία συνοδεύεται από τοπογραφικά σχέδια και φωτογραφίες²¹². Αρχικά, αξίζει να σημειωθεί ότι η περιοχή έχει πληγεί από τρεις πυρκαγιές με τελευταία αυτή του Ιουλίου το 2021, πράγμα που έχει μεταβάλλει άρδην την κατάσταση και έχει αποκαλύψει δεκάδες λατομεία. Στην εν λόγω θέση περιλαμβάνονται εννέα περιοχές εξόρυξης με περισσότερα από είκοσι επτά λατομικά μέτωπα. Τα λατομεία διαρθρώνονται κλιμακωτά και εκτείνονται κατά μήκος ενός κεντρικού δρόμου. Η ζώνη εξόρυξης έχει προσανατολισμό Βορρά - Νότο και βρίσκεται σε ένα υψόμετρο που κυμαίνεται από 314 έως 394 μ., με μια απότομη αύξηση προς το Βορρά και τον κόλπο του Νημποριού.

Οι περισσότερες περιοχές εξόρυξης, καθώς και τα ανοίγματα τους για την εκκένωση των υλικών βρίσκονται πάνω - κάτω η μία δίπλα στην άλλη με μια πυκνή διάταξη. Αν και τα περισσότερα μέτωπα έχουν ακανόνιστο σχήμα, η πλειοψηφία ανήκει στον τύπο του πετάλου, ενώ άλλα σχηματίζουν «δωμάτια» ή έχουν μορφή ζιγκ - ζαγκ με άνοιγμα προς το Νότο (Εικ.44 - 45). Η διάταξη τους είναι τέτοια ώστε στο άνοιγμά τους να έχουν άμεση πρόσβαση σε ελεύθερους ανοιχτούς χώρους για την επεξεργασία και αποθήκευση των μαρμάρινων όγκων. Σε αυτά τα λατομεία η εξόρυξη αναπτύσσεται σε βάθος με αποτέλεσμα ορισμένα από τα ανώτερα στην πλαγιά μέτωπα, που δεν έχουν καλυφθεί από τις λατύπες, να φτάνουν σε

²⁰⁶ Οι μετρήσεις έχουν ληφθεί από τους χάρτες Google Earth.

²⁰⁷ Παπαγεωργάκης 1964, 278.

²⁰⁸ Ζάππας 1981 - 82, 264.

²⁰⁹ Παπαγεωργάκης 1964, 270 - 271, 277, 278.

²¹⁰ Lambraki 1980, 45 - 49.

²¹¹ Ζάππας 1981 - 82, 261 - 270.

²¹² Vanhove 1996, 23 - 33

ύψος περίπου τα 15 μ. Και σε αυτή την περιοχή εξόρυξης οι λατύπες καλύπτουν ανενεργά μέτωπα δίνοντας την χρονολογική ακολουθία, με τα ανώτερα στην πλαγιά μέτωπα να είναι και αυτά που λειτούργησαν πριν το οριστικό κλείσιμο του λατομείου (Εικ.46 - 47). Κατά συνέπεια, φαίνεται ότι τα λατομεία δεν άνοιξαν ταυτόχρονα. Στο ίδιο συμπέρασμα, οδηγεί και το σχέδιο του οδικού δικτύου.

Όλα τα λατομεία συνδέονται μεταξύ τους με ένα καλοφτιαγμένο και προσεκτικά σχεδιασμένο δίκτυο δρόμων το οποίο συνδέεται με τον δρόμο καταβίβασης. Αυτό το δίκτυο λειτουργούσε από λατομείο σε λατομείο, καθώς και μεταξύ των υπολοίπων τοποθεσιών υλικοτεχνικής υποστήριξης. Ένα πλήρες πλάνο του οδικού δικτύου μπορεί να ανακατασκευαστεί βασιζόμενο στον προσανατολισμό των λατομείων, στις οπές ανάσχεσης και στους εναπομείναντες δρόμους²¹³. Οι χώροι των λατομείων επικοινωνούν μέσα από επτά σύντομους περιφερειακούς δρόμους με έναν κεντρικό δρόμο στο μέσο των λατομείων και αυτός με τη σειρά του στον δρόμο καταβίβασης που βρίσκεται στα νότια του συγκροτήματος και οδηγεί στον όρμο του Νημποριού²¹⁴.

Αυτός ο κύριος δρόμος έχει μήκος περίπου 300 μ. ξεκινώντας από το δυτικό άκρο του συγκροτήματος έως τον δρόμο καταβίβασης στα νότια. Ένα στοιχείο ακόμα που συνηγορεί στο ότι αποτελεί κεντρικό δρόμο είναι και η επιμελημένη κατασκευή του, καθώς έχουν αξιοποιηθεί τμήματα από πλάκες και κατεστραμμένους κίονες, υλικά που στηρίζονται σε ένα παχύ στρώμα από χαλίκια και λατύπες (Εικ.48 - 49). Ο δρόμος περιβάλλεται από δύο λατομεία στα δυτικά και από πέντε στα ανατολικά του και κάθε λατομείο συνδέεται με αυτόν μέσω ενός περιφερειακού δρόμου. Η πορεία των περιφερειακών δρόμων μπορεί να ανιχνευτεί από τον προσανατολισμό των εξόδων των λατομείων και το υλικό (κυβόλιθοι και κίονες) που έχει εγκαταλειφθεί στα πέριξ τους, δείχνοντας την κατεύθυνση. Ο σχεδιασμός του οδικού δικτύου στη θέση *Πυργάρι* δείχνει ότι τα λατομεία άνοιγαν μόλις έβρισκαν την απαιτούμενη ποιότητα και ποσότητα ωφέλιμου υλικού. Σε αυτή την αναζήτηση ανέβαιναν όλο και πιο ψηλά στο βουνό μόλις η εκμετάλλευση των προηγούμενων λατομείων σταματούσε. Ένα από τα κύρια επιχειρήματα για αυτή τη θέση είναι ότι ο κύριος δρόμος διατρέχει περιοχές με λατύπες από τα λατομεία, οι οποίες συσσωρεύονταν σε κωνικούς σωρούς. Ο κύριος δρόμος συνεπώς κατασκευαζόταν κάθε φορά πριν ξεκινήσουν οι εργασίες²¹⁵. Τετράγωνες οπές

²¹³ Vanhove 1996, 23-24

²¹⁴ Ζάππας 1958, 73.

²¹⁵ Vanhove 1996, 29 - 31.

μεγάλων διαστάσεων πλησίον του δρόμου που προαναφέρθηκε, επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ανυψωτικών μηχανών για την φόρτωση των μαρμάρων στις κατασκευές μεταφοράς τους.

Ο δρόμος καταβίβασης στα νότια του συγκροτήματος έχει άξονα Βορρά - Νότο και σε ορισμένα σημεία, πιο κοντά προς την κορυφή, έντονη κλίση περίπου 45%. Οι διαστάσεις του είναι 1 χλμ. περίπου μήκος και πλάτος 2,60 μ. με τετράγωνες οπές ανάσχεσης ανοιγμένες στον φυσικό βράχο και αμαξοτροχιές σε σχήμα U ή V. Είναι λαξευμένος στον φυσικό βράχο και πλακόστρωτος στο ανατολικό άκρο με αναλημματικό τοίχο να στηρίζει την υπόβασή του. Κατά μήκος του δρόμου καταβίβασης κατεστραμμένοι κίονες ενισχύουν με το βάρος τους τον αναλημματικό τοίχο (Εικ.50 - 52).

Το μεγάλο εύρος εξόρυξης, καθώς και η ύπαρξη τεράστιων σωρών από λατύπες υποδεικνύουν ότι η διαδικασία λατόμησης συνεχιζόταν για χρόνια, χαρακτηρίζοντάς τα ως «μόνιμα λατομεία», με συγκεκριμένη υποδομή και οργάνωση. Η μέθοδος και η τεχνική που χρησιμοποιείται για την απόσπαση των μαρμάρινων κυβόλιθων μπορεί να εξαχθεί από τα ίχνη των εργαλείων που έχουν αποτυπωθεί πάνω στον βράχο. Μια ξεκάθαρη εικόνα για την διαδικασία εξόρυξης προκύπτει επίσης και από τους διάφορους μη αποσπασμένους κίονες και κυβόλιθους που παραμένουν *in situ*, με ορατά τα ίχνη που έχουν αφήσει τα εργαλεία λατόμησης, όπως ο τύκος, το βελόνι και η σμίλη (Εικ.53 - 55). Στα μέτωπα συχνά απαντάται η τεχνική της ιχθυάκανθας (Εικ.56) από την βουστροφηδόν κίνηση του λατόμου σκάβοντας με τον λατομικό τύκο την περιμετρική αύλακα (φάλκα) γύρω από τους προς απόσπαση όγκους (Εικ.55, 57). Παράλληλα αρκετά συχνά είναι και τα ίχνη του βελονιού με την τεχνική *pointillé* (Εικ.58) για την απόσπαση των όγκων, ενώ σπανίζουν τα ίχνη σφηνών. Μια φωλιά σφήνας που εντοπίστηκε σε λατομικό μέτωπο στην κορυφή του λόφου έχει διαστάσεις 27 εκ. μήκος, 9 εκ. πλάτος και βάθος 11 εκ. (Εικ.59). Αντίστοιχα τέτοιες μεγάλες οπές σφηνών έχουν εντοπιστεί σε λατομείο στη θέση *Μποσλιμέτι* και στην ομάδα λατομείων που βρίσκεται δυτικά και χαμηλότερα από το συγκρότημα αυτό, βόρεια της θέσης *Λιούτσα*. Σε αυτή τη λατομική ομάδα, όπως και στη θέση *Χώνι - Κούραινας* βρέθηκε κατεστραμένο τμήμα που μαρτυρά την λάξευση δίδυμων κίωνων (Εικ.60).

Οι κυβόλιθοι και οι μονολιθικοί κίονες²¹⁶ που έχουν αφηθεί *in situ* (Εικ.61) μαρτυρούν την τελευταία φάση της ενεργής δραστηριότητας του λατομείου, καθώς αυτοί έχουν εγκαταλειφθεί κοντά στο σημείο εξόρυξης ή στην έξοδο του λατομείου στο σωρό από λατύπες ή δίπλα στον δρόμο. Έχει παρατηρηθεί ότι αν κάποιος κίονας είχε κάποια ρωγμή ή

²¹⁶ Παπαγεωργάκης 1964, 270. Καταμετρά περισσότερους από τριάντα κίονες.

την παραμικρή ζημιά εγκαταλείπονταν και δεν προχωρούσε η μεταφορά του, προφανώς για οικονομικούς λόγους, καθώς αυτή είχε υψηλό κόστος. Ένας κατεστραμμένος κίονας με εντυπωσιακές διαστάσεις (Εικ.62 - 63) (σωζόμενο μήκος 4,65 μ. και διάμετρο βάσης 2,08 μ.) θυμίζει τους κίονες του λατομείου στη θέση *Claudiana*, στην ακτή του Νημποριού και στους *Κυλίνδρους* Καρύστου²¹⁷. Επίσης, μια σχηματισμένη στον βράχο σαρκοφάγος με διαστάσεις 2,15 x 1,10 μ. αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα κατασκευής σαρκοφάγων από αυτή τη θέση²¹⁸. Σε αυτό το σημείο, αξίζει να γίνει μνεία για την αποκάλυψη δύο κίωνων στην παραλία του Νημποριού το 2003. Οι κίονες (μήκους 6 μ., διαμέτρου 0,80 μ.), προερχόμενοι πιθανά από τα λατομεία αυτής της θέσης, φέρουν χαραγμένη επιγραφή με λατινικούς χαρακτήρες (1. : NXLIII CLDN 2.: NCXXIIX CLDN)²¹⁹.

Ένα από τα ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά του τοπίου σε αυτή την περιοχή είναι οι μεγάλοι σωροί από λατύπες και ψιλά χαλίκια. Σε όλη την έκταση του συγκροτήματος συναντώνται περισσότεροι από δέκα σωροί λατυπών. Για τη διευθέτησή τους, σε κάποιες περιπτώσεις, δημιουργείται αναλημματικός τοίχος με συνέπεια οι λατύπες να σχηματίζουν κωνικούς λοφίσκους ιδιαίτερου ύψους (Εικ.64 - 65). Τα υλικά αυτά έπρεπε να απομακρυνθούν από την περιοχή εργασίας, ώστε να μην εμποδίζουν τους λατόμους και παράλληλα να μην αποκόπτουν την πρόσβαση στους δρόμους μεταφοράς.

Σχετικά με τις βοηθητικές εγκαταστάσεις, στο χώρο των λατομείων σώζονται κατάλοιπα τοίχων μικρού τετράγωνου δωματίου με εστία, από λίθους και κονίαμα και δύο τμήματα μιας μαρμάρινης λεκάνης που από τον Παπαγεωργάκη είχε ταυτιστεί με σιδηρουργείο²²⁰. Επίσης, πλησίον του κεντρικού εσωτερικού δρόμου που προαναφέρθηκε, εντοπίζεται χτιστή με λατύπες και τμήμα από κίονα κατασκευή με διάμετρο 2,05 μ. πιθανά για τη συλλογή νερού (Εικ.66). Ακόμα, κτηριακά κατάλοιπα δύο δωματίων διακρίνονται σε κάτοψη, κάτω από λιθορροή, λίγα μέτρα χαμηλότερα από τα μέτωπα που βρίσκονται στα νοτιοδυτικά του συγκροτήματος. Πλησίον των κτηριακών καταλοίπων εντοπίστηκε μαρμάρινη λεκάνη με διαστάσεις 1,87 μ. x 2,05 μ. (Εικ.67) και η διαμορφωμένη στον βράχο σαρκοφάγος που προαναφέρθηκε (Εικ.68).

²¹⁷ Παπαγεωργάκης 1964, 270 υπολογίζει το βάρος του σε 40 τόνους και το ύψος του, πριν σπάσει, σε 16 μ. και 130 τόνους. Βρανόπουλος 1984, 188, αναφέρει ότι πρέπει να έχει βάρος περίπου 46 τόνους και με βάση τις διαστάσεις του θα πρέπει να είχε ύψος 11 μ. Παράλληλα, *Claudiana* ενεπίγραφος κίονας με διάμετρο βάσης 1 μ., Νημποριό δύο ενεπίγραφοι κίονες με διάμετρο βάσης 0,80 μ. έκαστος. *Κύλινδροι* Καρύστου κίονες με διάμετρο από 0,70 μ. έως 1,85 μ.

²¹⁸ Τέσσερις λαξευμένες στον βράχο σαρκοφάγοι εντοπίζονται στο Νημποριό στη θέση *Πύργος* και μια απολαξευμένη πλήρως στη *Λεύκα*.

²¹⁹ Chidiroglou 2009,76. Russell 2013, 135. Πουπάκη 2011, 222 υποσημ. 1766. Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2014, 266. Για αυτούς, θα γίνει λόγος στο κεφάλαιο 9.1, σχετικά με τη διοίκηση των λατομείων.

²²⁰ Παπαγεωργάκης 1964, 270. Lambraki 1980, 49. Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2014, 265.

Ανάμεσα στα ευρήματα εντοπίζονται λεκάνες λαξευμένες στον φυσικό βράχο ή σε κυβόλιθους, για τη συγκέντρωση βρόχινου νερού²²¹. Το νερό αξιοποιούνταν κατά τη διαδικασία της απόσπασης των λίθινων όγκων για την πλύση των λιθοξοϊκών εργαλείων. Ακόμα, σε μέτωπο εξόρυξης, 0,30 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, εντοπίστηκε από τη Lambraki επιγραφή με το όνομα ΔΙΟΚΛΗΣ (Εικ.69). Το ύψος των γραμμάτων είναι 5 εκ. και με βάση τη τυπολογία τους, χρονολογείται στα μέσα του 2^{ου} αιώνα μ.Χ.²²². Η επιγραφή δεν έχει εντοπιστεί από τον γράφοντα. Το ίδιο όνομα απαντάται στα λατομικά μέτωπα στη θέση *Πυργάκι*, αλλά με σαφή χρονολογική διαφορά, καθώς η επιγραφή αυτής της θέσης χρονολογείται τον 5^ο αιώνα π.Χ.²²³.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ύπαρξη μιας λαξευμένης εσοχής στο λατομικό μέτωπο ενός από τα λατομεία που βρίσκονται στη νότια ομάδα, κοντά στην κορυφή του λόφου (Εικ.70). Έχει σχήμα σχεδόν τετραγώνου με μια τραπεζιόσχημη εγκοπή στο άνω μέρος και είναι λαξευμένη σε όχι ιδιαίτερο βάθος. Πάνω από την κόγχη, ο βράχος έχει λαξευτεί για να σχηματιστεί μια οριζόντια στενή λωρίδα στην οποία έχει δημιουργηθεί μια μικρή κοίλη επιφάνεια και ένα κάθετο αυλάκι. Σύμφωνα με τη Vanhove, η κόγχη αυτή ήταν για την ένθεση λατρευτικού αναγλύφου, ενώ το κοίλο άνω μέρος και η αύλακα χρησίμευαν για προσφορές υγρών. Με την υιοθέτηση αυτής της εκδοχής το λατομικό μέτωπο στο οποίο διαμορφώνεται η κόγχη αποτελεί ένα μικρό υπαίθριο ιερό. Η κόγχη δεν φέρει επιγραφή ώστε να είναι δυνατό με ασφάλεια να ταυτιστεί η ανάθεσή της σε κάποιον θεό ή ήρωα, όπως αντίστοιχα και στη λατρευτική κόγχη στα λατομεία στη θέση *Claudiana*. Λαμβάνοντας υπόψη την κόγχη στα λατομεία των *Μύλων* Καρύστου, που είναι αφιερωμένη στον ήρωα προστάτη των λατόμων Ηρακλή, η Vanhove ταυτίζει και τις δύο αυτές κόγχες με τη λατρεία του²²⁴. Επιπροσθέτως στα λατομικά συγκροτήματα εντοπίζονται τέσσερα έγκοιλα – διαθλάσεις του βράχου, που απέκτησαν είσοδο με την απόσπαση του πετρώματος. Από την εξέτασή τους δεν προέκυψε κάποιο στοιχείο που να συνηγορεί στη χρήση τους κατά την περίοδο λειτουργίας των λατομείων (Εικ.71).

Τέλος, ένα δεύτερο μεγάλο λατομικό συγκρότημα νεότερων λατομείων εκτείνεται στα νότια των ρωμαϊκών σε απόσταση 200 μ. περίπου. Σε αυτή την περιοχή η Αγγλική εταιρεία

²²¹ Ζάππας 1980 – 81, 265. Vanhove 1996, 23 - 25. Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2014, 266 - 266.

²²² Lambraki 1980, 46 - 47 εικ. 10 - 11. Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2014, 266.

²²³ Βλ. Κεφάλαιο 6.2.5

²²⁴ Vanhove 1996, 24, 34 – 35. Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2014, 266.

Grecian Marbles (Marmor) ltd ξεκίνησε την εξόρυξη μαρμάρου το 1895²²⁵. Σύμφωνα με μαρτυρία λατόμου που μεταφέρει ο Γ. Ζάππας στα λατομεία αυτά υπήρχε στον βράχο η επιγραφή ΖΕΥΣ ΥΨΙΣΤΟΣ η οποία καταστράφηκε από τις εργασίες εξόρυξης²²⁶. Η εταιρεία κατέλαβε μια εκτεταμένη περιοχή στην κορυφή του όρους, πλησίον των ρωμαϊκών λατομείων. Μάλιστα, στο νότιο τμήμα των αρχαίων λατομείων που παρουσιάστηκαν παραπάνω, εντοπίζονται νεότερες εξορύξεις, καθώς και ένας δρόμος λιθόστρωτος που συνδέει τα νεότερα με τα αρχαία λατομεία (Εικ.72). Κατά μήκος αυτού του δρόμου εντοπίζονται οπές ανάσχεσης και μικρά λατομικά μέτωπα στα πέριξ του. Η ύπαρξη τμημάτων κιώνων και κυβολίθων συνηγορεί στην ύπαρξη ρωμαϊκής φάσης και στον χώρο που κατέλαβαν οι νεότερες εξορύξεις. Η καλυπτόμενη από τα νεότερα λατομεία θέση περιλαμβάνει τις περιοχές εξόρυξης, περιοχές συγκέντρωσης των αποσπασμένων όγκων, κτηριακές εγκαταστάσεις (βοηθητικούς χώρους, οικίες, βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, ένα ναύδριο και άλλα) (Εικ.73), δρόμους λιθόστρωτους εντός του συγκροτήματος και δρόμους καταβίβασης (γλίστρα) προς τον μώλο του Νημποριού και πολλά ακόμα που συνέβαλλαν στην οργάνωση της εξόρυξης έως το 1906, όπου και απέσυρε το εργοτάξιο από τη θέση, μεταφέροντάς το στο όρος Βρεθέλα, στο Πόρτο - Λάφια, πλησίον των αρχαίων λατομείων στις θέσεις *Κίονια, Καρατζά και Νταμάρια*.

Από την κορυφή του λόφου όπου βρίσκονται οι δύο μεγάλες ομάδες αρχαίων και νεότερων λατομείων και προς το νότο (προς τη θέση *Μπρέτιζες*), έως τον σημερινό οικισμό του Νημποριού, εντοπίζονται δεκάδες μεμονωμένα λατομικά μέτωπα σε μια περιοχή που λόγω της μορφολογίας σχηματίζει πέταλο που χωρίζεται από δύο ρέματα. Σε αυτή την περιοχή απλώνονται δεκατέσσερα λατομικά μέτωπα (Εικ.74) τα περισσότερα με νεότερες παρεμβάσεις²²⁷.

Αντίστοιχα, δυτικά και 300 μ. χαμηλότερα από το μεγάλο λατομικό συγκρότημα που βρίσκεται στην κορυφή του όρους Πυργάρι, στα ορεινά υψώματα της θέσης *Λιούτσα*, εντοπίστηκε άλλο ένα συγκρότημα λατομείων αποτελούμενο από τέσσερα μεγάλα λατομικά μέτωπα και άλλα τρία μικρότερα. Τα μέτωπα έχουν σχήμα «δωματίων» (Εικ.75) και ζιγκ – ζαγκ. Διακρίνονται τα ίχνη των εργαλείων, κατά κύριο λόγο του λατομικού τύκου και του βελονιού, ενώ σε μία κατεστραμένη πλάκα με διαστάσεις 2,55 μ. μήκος, 1,20 μ. πλάτος και

²²⁵ Ζάππας 1958, 74. Lambraki 1980, 36. Αναφέρει ότι η εταιρεία είχε εξορυκτική δραστηριότητα και σε Θεσσαλία και Τήνο. Ζάππας 1981 – 82, 269, 271. Βλ. κεφ. 6.3.

²²⁶ Ζάππας 1958, 73. Μεταφέρει τη μαρτυρία του καρπάθιου λατόμου Μηνά Πηλιάτη που εργάστηκε σε αυτά τα λατομεία. Ζάππας 1981 – 82, 261 υποσημ. 71.

²²⁷ Ζάππας 1981 – 82, 266.

ύψος 0,25 μ., διατηρούνται ίχνη από 8 φωλιές σφηνών μήκους από 10 – 12 εκ. και μεταξύ τους απόσταση από 14 έως 20 εκ. (Εικ.76). Μία φωλιά σφήνας με διαστάσεις 62 εκ. μήκος, 14 εκ. ύψος και 9 εκ. βάθος προκαλεί προβληματισμό εξαιτίας των διαστάσεων της (Εικ.77). Οι λατύπες μεταφέρονται στις πλαϊνές εξωτερικές όψεις των λατομείων και στην πλαγιά.

Στην περιοχή εξόρυξης εντοπίζονται διάφοροι κατεστραμμένοι κίονες και κυβόλιθοι, ενώ ένας δρόμος 615 μ. περίπου κατά μήκος του ρέματος, οδηγεί χαμηλά στη θέση *Λιούτσα*, όπου και ενώνεται πιθανά με τον δρόμο που εξυπηρετούσε την ανατολική ομάδα λατομείων της θέσης *Ντούκα*. Κατά μήκος του δρόμου, περιστασιακά, εντοπίζονται αμαξοτροχιές σε σχήμα U (Εικ.78), ενώ δεν εντοπίζονται οπές ανάσχεσης. Τα ίχνη του όμως χάνονται λόγω διαμόρφωσης της θέσης για καλλιέργειες. Οι αποσπασμένοι όγκοι πιθανά οδηγούνταν στη βραχώδη ακτή *Τσέπι – Καλύβ*, όπως και αυτοί από την ανατολική ομάδα στη θέση *Ντούκα*.

6.2.2. Λατομικά συγκροτήματα στη θέση *Ντούκα*

Στη θέση *Ντούκα*, σε βραχώδες έξαρμα δυτικά και χαμηλότερα του μεγάλου λατομικού συγκροτήματος της θέσης *Πυργάρι*, στο ομώνυμο όρος, εντοπίζεται μια ευρεία περιοχή εξόρυξης, 91,000 τμ., που περιλαμβάνει αρχαία και νεότερα λατομεία, τα οποία καταλαμβάνουν τις ανατολικές και τις δυτικές πλαγιές του εξάρματος. Η περιοχή έχει μέσο υψόμετρο 102 μ. Τα λατομεία που διαρθρώνονται εδώ έχουν δεχτεί εκτεταμένη παρέμβαση στους νεότερους χρόνους με αποτέλεσμα τα ίχνη των αρχαίων μετώπων να είναι ελάχιστα και αρκετά αποσπασματικά. Από τους νεότερους δρόμους καταβίβασης και από την επιτόπια έρευνα στη βόρεια βραχώδη πλευρά του όρους του Νημποριού (θέση *Τσέπι – Καλύβ*) και στον κολπίσκο στη θέση *Καλύβ* και *Τσέπι – Γκίρ* ή *Μάρμαρα*, προκύπτει ότι αυτά τα λατομεία είχαν δύο δρόμους καταβίβασης.

Τα επτά λατομεία που βρίσκονται στην ανατολική πλαγιά είναι διατεταγμένα σε έναν οριζόντιο άξονα με κατεύθυνση Βορρά – Νότο. Οι λατύπες και σε αυτή τη θέση απορρίπτονται στην πλαγιά χωρίς να διακρίνεται κάποια προσπάθεια διευθέτησής τους (Εικ.79). Μέσω ενός δρόμου που θα είχε μήκος περίπου 1 χλμ. με κατεύθυνση Βορρά – Νότο και που σήμερα σώζεται αποσπασματικά (καθώς έχει διαμορφωθεί από εκσκαφικό μηχάνημα για τη διάνοιξη δρόμου πρόσβασης σε αγροτεμάχια) μετέφεραν τους μαρμάρινους όγκους στη βραχώδη ακτή του Νημποριού (θέση *Τσέπι – Καλύβ*), όπου σώζεται γλίστρα και μια οπή ανάσχεσης στα βράχια (Εικ.80 - 81). Από την ίδια θέση, πιθανά, φορτώνονταν στα ειδικά

πλοίαρια και οι αποσπασμένοι όγκοι από το συγκρότημα λατομείων χαμηλότερα της θέσης *Πυργάρι*, που εξετάστηκε προηγουμένως.

Στη δυτική ομάδα λατομείων, εντοπίζονται τρία μικρά συγκροτήματα λατομείων σε μια διάταξη που έχει το σχήμα πετάλου και ένα μεμονωμένο λατομείο βορειότερα του δεύτερου συγκροτήματος. Τα συγκροτήματα αριθμούν από 4 έως 8 μέτωπα τα οποία διαρθρώνονται κλιμακωτά στην πλαγιά. Τα μέτωπα έχουν σχήμα ζιγκ – ζαγκ και έχουν δεχτεί αρκετές νεότερες παρεμβάσεις περί το 1895 – 1897 από τον λατόμο Α. Σακελιάδη. Οι λατύπες μεταφέρονταν στις εξωτερικές πλευρές των λατομείων, ενώ ένας δρόμος που πιθανά εξυπηρετούσε και τα αρχαία λατομεία έχει κατεύθυνση προς τη βραχώδη ακτή *Τσέπι - Γκίρ* ή *Μάρμαρα*, όπου και έχουν εγκαταλειφθεί 16 κυβόλιθοι από την εξόρυξη των νεότερων χρόνων (Εικ.82). Ανάμεσα στους κυβόλιθους ο Τ. Ζάππας εντοπίζει και έναν κίονα, ο οποίος δεν επανεντοπίστηκε από τον γράφοντα²²⁸.

6.2.3. Λατομεία στη θέση Χώνι - Ρότζε και Μπρέτιζες

Η θέση *Χώνι – Ρότζε*, εντοπίζεται στα βόρεια του σημερινού οικισμού, σε χαμηλό ύψωμα στους πρόποδες του όρους Πυργάρι, σε άμεση συνάφεια με τα λατομεία που εντοπίζονται χαμηλότερα των δύο συγκροτημάτων αρχαίων και νεότερων λατομείων. Η περιοχή εξόρυξης έχει έκταση 19,425 τμ. και υψόμετρο 114 μ. Σε αυτή τη θέση εντοπίζεται ένα λατομικό συγκρότημα με περισσότερα από 12 λατομικά μέτωπα, όμως τα στοιχεία που μπορούν να αντληθούν είναι ελάχιστα και αποσπασματικά, καθώς νεότερα λατομεία λειτούργησαν στη θέση στις αρχές του 20^{ού} αιώνα από τον λατόμο Α. Σακελιάδη²²⁹.

Στα ανώτερα σε ύψος τμήματα των κάθετων μετώπων σώζονται ίχνη εργαλείων, κυρίως λατομικού τύκου και βελονιού, ενώ σε όλη την έκταση εντοπίζονται αποσπασματικά τμήματα από κίονες και κυβόλιθους (Εικ.83). Ένας δρόμος των νεότερων λατομείων πρέπει να ήταν και αυτός που είχε χρησιμοποιηθεί στην αρχαιότητα. Σώζεται έως τους πρόποδες του εξάρματος και στη συνέχεια, στα όρια του οικισμού του Νημποριού χάνεται. Ένας νεότερος δρόμος, στρωμένος με σκυρόδεμα, που έχει κατεύθυνση προς την παραλία πρέπει να ακολουθεί την αρχαία χάραξη. Το συνολικό μήκος κατά προσέγγιση είναι 800 μ. και φαίνεται

²²⁸ Ζάππας 1981 – 82, 267, υποσημ. 93.

²²⁹ Ζάππας 1981 82, 268 – 269.

να οδηγούσε στη τοποθεσία *Τσέπι – Καλυβ*, όπου υπάρχει διαμορφωμένη επικλινή εξέδρα (γλίστρα) στα βράχια και μια οπή ανάσχεσης.

Η θέση *Μπρέτιζες*²³⁰, τοποθετείται στα νοτιοδυτικά της θέσης *Πυργάρι* 270 μ. χαμηλότερα από τα ρωμαϊκά λατομεία και στα βόρεια της θέσης *Χώνι – Ρότζε*. Σε αυτή τη θέση στέκουν δύο μεγάλα λατομεία από την Αγγλική εταιρεία *Marmor* και είναι δύσκολο να εξακριβωθεί αν υπήρξε αρχαιότερη φάση. Ένας δρόμος που τα συνδέει και οδηγεί χαμηλά στη βόρεια πλευρά του οικισμού του *Νημποριού* δεν εξετάστηκε πλήρως για να διαπιστωθεί η ύπαρξη ή μη αρχαίων καταλοίπων.

6.2.4. Λατομικό συγκρότημα στη θέση *Πύργος*²³¹

Η θέση *Πύργος* βρίσκεται σε βραχώδες έξαρμα του λόφου *Πυργάρι*, στα νότια της θέσης *Χώνι - Ρότζε* και στα ανατολικά του σημερινού οικισμού, σε άμεση συνάφεια με αυτόν. Η θέση πήρε το όνομά της από τον πύργο ελληνιστικών χρόνων (*Δρακόσπιτο Πύργος Νημποριού*²³²) που βρίσκεται λίγο χαμηλότερα από την κορυφή του και για αυτόν θα γίνει λόγος στο κεφάλαιο 9.3. Στις ανατολικές απότομες πλαγιές και μέχρι χαμηλά, εντός των ορίων του σημερινού οικισμού, εντοπίζονται λατομικά μέτωπα. Η επιφάνεια που καλύπτει τα ανώτερα υψώματα της πλαγιάς έχει υποστεί εκτεταμένη λατομία στις αρχές του 20^{ου} αιώνα από τον λατόμο Α. Σακελιάδη. Χαμηλότερα προς τον οικισμό εντοπίζονται 16 λατομικά μέτωπα και 4 διαμορφωμένες στον βράχο *σαρκοφάγοι*²³³. Μια εκ των *σαρκοφάγων* φέρει καλυπτήρια πλάκα χονδροειδώς λαξευμένη με αετωματικές απολήξεις στις στενές πλευρές, ενώ σε μια άλλη στην καλυπτήρια πλάκα έχει σε δεύτερη χρήση λαξευτεί λεκάνη (Εικ.84 - 86). Οι *σαρκοφάγοι* πιθανά αποτελούσαν προϊόν προς εμπορία και δεν κατασκευάστηκαν για να χρησιμοποιηθούν για επιτόπιες ταφές. Μάλιστα, από αναφορά του Τ. Ζάππα, από μαρτυρίες κατοίκων προς τον γράφοντα και από τον εντοπισμό της αποσπασματικής ενεπίγραφης με λατινικούς χαρακτήρες επιτύμβιας στήλης (Εικ.87α - β), νεκροταφείο πρέπει να βρισκόταν στα νοτιοδυτικά του σημερινού οικισμού στις θέσεις *Σαρσανά* και *Κάνταλι*²³⁴.

Τα μέτωπα συνδιαμορφώνουν δύο μικρά λατομικά συγκροτήματα, το πρώτο ανατολικά, σε υψόμετρο 97 μ. αριθμεί 9 λατομικά μέτωπα και έχει δεχθεί αρκετές αλλοιώσεις

²³⁰ Ζάππας 1981 – 82, 270.

²³¹ Ζάππας 1963, 14 Αναφέρει για το *Νημποριό* τα λατομεία, τον πύργο και τις *σαρκοφάγους*.

²³² ΦΕΚ 323/ΑΑΠ/24-10-2012. ΦΕΚ: 153/Δ/2022-03-23

²³³ Ζάππας 1958, 75. Ζάππας 1981-82, 262, 268.

²³⁴ Ζάππας 1984 – 85. 172. Αναφέρει τον εντοπισμό τάφου στη θέση *Κάνταλι*.

από τη νεότερη εξόρυξη. Το δεύτερο νότια (πιο κοντά στον οικισμό), σε υψόμετρο 50 μ. περιλαμβάνει 7 λατομικά μέτωπα, μικρού βάθους, που αναπτύσσονται σε έναν οριζόντιο άξονα. Και στα δύο αυτά μικρά συγκροτήματα οι λατύπες απορρίπτονται στην πλαγιά ή μεταφέρονται στις εξωτερικές πλευρές των λατομείων χωρίς κάποια ιδιαίτερη επιμέλεια (Εικ.88).

Ίχνη από τον δρόμο καταβίβασης που οδηγούσε στον όρμο του Νημποριού, εντοπίζονται στην περιοχή ανάμεσα στα λατομεία, η οποία όμως έχει καλυφθεί από ξερολιθιές καθιστώντας τον εντοπισμό του ακατόρθωτο. Αντίστοιχα, από το μεγαλύτερο μέρος του δεν σώζονται ίχνη, καθώς αποτελεί έναν από τους κύριους δρόμους του σημερινού οικισμού και έχει καλυφθεί με σκυρόδεμα. Ο δρόμος θα είχε μήκος 480 μ. περίπου και άξονα βορειοανατολικά – νοτιοδυτικά και απολήγει στον σημερινό μώλο όπου και ο αρχαίος²³⁵.

Ανατολικότερα του Δρακόσπιτου Πύργος Νημποριού, εντοπίστηκαν από τις αυτοψίες του γράφοντος κατάλοιπα κτηριακής εγκατάστασης. Νεότερες παρεμβάσεις το έχουν μετατρέψει σε ποιμνιοστάσιο και λιθορροή καλύπτει την επιφάνεια του. Το κτήριο τετράγωνης κάτοψης έχει τοιχοδομία από αργολιθοδομή και διαστάσεις 39 μ. μήκος και 22,50 μ. πλάτος. Από τη θέση που εποπτεύει τον όρμο του Νημποριού και τα λατομεία, καθώς και από το πάχος των τοίχων που ξεπερνά το 1 μ. θα μπορούσε το κτήριο να έχει εποπτική λειτουργία (Εικ.89).

6.2.5. Λατομεία στις θέσεις *Ομπόρι* και *Μποσλιμέτι*

Οι θέσεις *Ομπόρι*²³⁶ και *Μποσλιμέτι* (*Αλογόπετρα*), αποτελούν βραχώδη εξάρματα της κορυφής *Γκούρι – Κάλι*, του όρους Πυργάρι. Έχουν μέτωπο προς τον λόφο του Αγίου Νικολάου και βρίσκονται στις βόρειες - βορειοανατολικές υπώρειες του βουνού (Χαρτ.3). Καταλαμβάνουν τα ορεινά υψώματα του λόφου, πάνω από τον υφιστάμενο υποσταθμό της Δ.Ε.Η -θέση *Ομπόρι*- και με κατεύθυνση προς βορειοδυτικά, απέναντι από τον οικισμό των

²³⁵ Βλ. κεφ. 8.3

²³⁶ Ζάππας 1981 - 82, 264 Η θέση αναφέρεται από τον Ζάππα και δεν εντοπίζεται στα τοπογραφικά διαγράμματα Γ.Υ.Σ. Αναφέρει ότι είχε δει από μακριά ελάχιστους σωρούς λατύπης αλλά δεν κατάφερε να επισκεφτεί την περιοχή.

Καγκαδαίων -θέση *Μποσλιμέτι*²³⁷. Η περιοχή έχει έκταση 1 τχλμ. περίπου και εντοπίζονται τρία μικρά λατομικά συγκροτήματα και άλλα δεκαοκτώ μεμονωμένα μέτωπα.

Στη θέση *Ομπόρι* βρέθηκαν τέσσερα μικρά λατομικά μέτωπα μέσα σε πυκνή βλάστηση από κέδρους. Τα μέτωπα έχουν μεγάλες μεταξύ τους αποστάσεις και σχετικά καμία οργανική συνάφεια στον χώρο. Πρόκειται για λατομεία περιορισμένης εξόρυξης, με μέγιστο ύψος τα 2 μ. και χωρίς να έχει εντοπιστεί κάποια σύνδεση αυτών με δρόμους καταβίβασης. Παρόλα αυτά, η ύπαρξη λατομείων μαρμάρου σε αυτή τη θέση ενισχύεται και από τον εντοπισμό ασβεστοκαμίνου πλησίον του υποσταθμού και του υφιστάμενου επαρχιακού δρόμου Κάψαλα - Νημποριό.

Στη λίγα μέτρα προς βορειοδυτικά θέση *Μποσλιμέτη* εντοπίζεται χαμηλό βραχώδες έξαρμα στη βόρεια πλαγιά του βουνού, νοτιοανατολικά του οικισμού Καγκαδαίοι. Το βραχώδες αυτό έξαρμα καλύπτει μια έκταση περίπου 0,30 τχλμ., όπου στη κορυφή του και στη βόρεια πλαγιά του εντοπίζονται δύο λατομικά συγκροτήματα, ενώ αντίστοιχα άλλα μεμονωμένα λατομικά μέτωπα βρίσκονται διάσπαρτα στην πλαγιά προς την κορυφή του όρους Πυργάρι. Οι σωροί από τις λατύπες που διακρίνονται μέσα από την πυκνή βλάστηση υποδήλωναν τη θέση εξόρυξης κάνοντάς την ορατή από μακριά. Αντιθέτως, τα μεμονωμένα λατομικά μέτωπα αποκαλύφθηκαν ύστερα από μεγάλη πυρκαγιά που εκδηλώθηκε στην περιοχή τον Ιούλιο του 2021. Τα λατομεία σε αυτή τη θέση, όπως και στην θέση *Ομπόρι*, δεν έχουν ούτε την έκταση ούτε το βάθος των λατομείων του Αγίου Νικολάου ή της κορυφής *Πυργάρι*.

Τα λατομεία της θέσης αυτής εντοπίστηκαν κατά τις αυτοψίες του γράφοντος και δεν υπάρχουν σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές για αυτά. Όσον αφορά το λατομικό συγκρότημα στην κορυφή της θόλου, βρίσκεται σε ύψος 220 μ., καταλαμβάνει μια έκταση 17,160 τμ. και περιλαμβάνει έντεκα λατομικά μέτωπα (Εικ.90). Τα μέτωπα διαρθρώνονται οριζόντια και κλιμακωτά και εκτείνονται σε βάθος, ενώ και εδώ τα χαμηλότερα μέτωπα είναι αυτά από τα οποία ξεκίνησε η εξόρυξη, καθώς η εικόνα που παρουσιάζουν σήμερα δείχνει να είναι καλυμμένα από τις λατύπες των ανωτέρων τους μετώπων. Στα λατομεία που και εδώ σχηματίζουν «δωμάτια», Γ ή ζιγκ – ζαγκ, τα μέτωπα δεν ξεπερνούν σε βάθος τα 5 μ. (Εικ.91) και κατά συνέπεια η εξόρυξη και σε αυτή τη θέση δεν είχε την ίδια ένταση όπως στα λατομεία του Αγίου Νικολάου. Στις κάθετες επιφάνειες των μετώπων διακρίνονται αύλακες

²³⁷ Ζάππας 1984, 90 – 91. Αναφέρει ότι στο Ναό του Αγ. Ιωάννη του Χρυσόστομου, που βρίσκεται στα ριζά αυτών των θέσεων, έχουν εντοπιστεί αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, ενώ σε καλύβι αναφέρει ενεπίγραφη πλάκα «ΔΙΟΣ ΥΨΙΣΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ».

για την απόσπαση όγκων, το αποτύπωμα των όγκων που έχουν ήδη αποσπαστεί (Εικ.92), όπως και ίχνη από τα αρχαία εργαλεία εξόρυξης. Σε αυτά, κύριο εργαλείο είναι ο λατομικός τύκος και το χοντρό βελόνι, ενώ ίχνη από τρεις πλατιές σφήνες εντοπίστηκαν σε ένα μέτωπο (Εικ.93). Το μέγεθος τους θυμίζει αυτές από το *Πυργάρι* και από τη θέση *Κίονια*. Στα πλευρικά τοιχώματα των μετώπων είναι διακριτές οι συνεχείς διαθλάσεις του πετρώματος που εκμεταλλεύτηκαν οι λατόμοι και οι οποίες καθόρισαν το μέγεθος των αποσπασμένων όγκων.

Οι λατύπες που δημιουργούν χαμηλούς σωρούς και διατρέχουν την πλαγιά επικαλύπτοντας τα κατώτερα λατομικά μέτωπα, φαίνεται να είναι έτσι διευθετημένες ώστε να μη καταλαμβάνουν ελεύθερο χώρο που θα μπορούσε δυνητικά να αξιοποιηθεί. Ενώ παράλληλα φαίνεται μια προσπάθεια απομάκρυνσής τους από το λατομικό μέτωπο, το ανακαθαίρειν, μια διαδικασία που αναφέρεται από τους αρχαίους συγγραφείς²³⁸. Μεγάλο μέρος αυτών έχει στα νεότερα χρόνια αξιοποιηθεί από τους κτηνοτρόφους του τόπου για την διαμόρφωση ξερολιθιών.

Τόσο στους σωρούς από τις λατύπες όσο και εντός των λατομικών χώρων εντοπίζονται κίονες και λιθόπλινθοι κατεστραμμένοι που απορρίφθηκαν ή εγκαταλείφθηκαν εκεί, ενώ μόνο δύο τμήματα από κορμούς κίωνων έχουν βρεθεί στον δρόμο καταβίβασης που εντοπίστηκε στη δυτική πλαγιά του εξάρματος με κατεύθυνση προς την πεδιάδα και τη θέση *Λεύκα*. Ο δρόμος πλάτους 2 μ. περίπου και σωζόμενου μήκους 320 μ., έχει ελαφριά κλίση και είναι λαξευμένος στον φυσικό βράχο, από τη μεριά του βουνού και λιθόστρωτος από τη μεριά της πλαγιάς. Αντίστοιχα, ίχνη ενός αναλημματικού τοίχου εντοπίζονται διάσπαρτα κατά μήκος του. Επιχώσεις έχουν καλύψει τα ίχνη από αμαξοτροχιές και τις οπές ανάσχεσης, με συνέπεια να απαντώνται σποραδικά (Εικ.94 – 95α,β). Λίγο πιο πάνω, προς βορρά, ένας άλλος δεύτερος δρόμος ξεκινά από τα μέτωπα στην κορυφή του εξάρματος και μετά από 170 μ. ενώνεται με τον προηγούμενο δρόμο.

Βόρεια της κορυφής της θόλου, στα 130 μ. και λίγο χαμηλότερα από τα λατομεία για τα οποία έγινε λόγος, βρίσκεται μια ακόμα μικρή ομάδα λατομείων που αριθμεί έξι λατομικά μέτωπα. Η μικρή αυτή ομάδα βρίσκεται σε υψόμετρο 196 μ. και καταλαμβάνει έκταση 8,500 τμ. Η διάνοιξη δρόμου για την τοποθέτηση πυλώνα της Δ.Ε.Η., λίγο χαμηλότερα από την ομάδα αυτή και η βλάστηση, δεν επέτρεψαν τον εντοπισμό κάποιου δρόμου καταβίβασης των μαρμάρων. Αντίστοιχα και σε αυτή τη μικρή λατομική ομάδα τα μέτωπα δεν εκτείνονται σε

²³⁸ Κοκκορού - Αλευρά 2010, 42 - 43.

μεγάλο βάθος (Εικ.96), ενώ οι λατύπες απορρίπτονταν στην πλαγιά, χωρίς να φαίνεται κάποια ιδιαίτερη φροντίδα σχετικά με τη διευθέτησή τους.

Νότια των δύο αυτών συγκροτημάτων, προς την κορυφή του όρους Πυργάρι και την ομώνυμη θέση, αλλά και δυτικά προς τη θέση *Λεύκα*, σε μια μεγάλη έκταση 0,44 τχλμ. που σχηματίζει πέταλο στην πλαγιά, αποκαλύφθηκαν από την πυρκαγιά δεκατέσσερα μεμονωμένα λατομικά μέτωπα. Αυτά τα λατομεία δεν ξεπερνούν σε ύψος τα 3μ. (Εικ.97) και η διάταξη τους έχει μια σχετικά οριζόντια διάρθρωση σε έναν άξονα Ανατολή - Δύση και σε ένα υψόμετρο από 190 έως 250 μ. Παρόλα αυτά και τα οικεία μεμονωμένα λατομεία έχουν σχετικά μεγάλες αποστάσεις μεταξύ τους, ενώ τη μεταφορά των μαρμάρων εξυπηρετούσαν τρεις δρόμοι καταβίβασης με κατεύθυνση προς Βορρά, στην πεδιάδα και από κει στο εγγύτερο λιμάνι στη θέση *Λεύκα*. Οι δρόμοι αυτοί, κυμαίνονται σε μήκος από 140 έως 360 μ. και με μέσο πλάτος τα 2,50 μ. Στα μέτωπα αυτά οι λατύπες δε σχηματίζουν σωρούς, αλλά χωρίς ιδιαίτερη μέριμνα, απορρίπτονται στην πλαγιά μπροστά στο άνοιγμα τους. Τα ίχνη των εργαλείων είναι ελάχιστα, ενώ σε ένα μέτωπο η εγχάραξη σταυρού εγγεγραμμένου σε κύκλο που η άνω απόληξη της κεραίας σχηματίζει R και δύο γράμματα (M, A) στο κάτω ήμισυ του κύκλου, θεωρήθηκε από τον γράφοντα νεότερη (Εικ.98).

Στο δυτικό όριο της θέσης *Μποσλιμέτι*, σε δεύτερο χαμηλό έξαρμα, δυτικά του πρώτου προς τη *Λεύκα*, εντοπίστηκε μια τρίτη μικρή λατομική ομάδα αποτελούμενη από τέσσερα λατομικά μέτωπα. Αυτή η μικρή ομάδα εντοπίζεται χαμηλά στις βορειοανατολικές πλαγιές του εξάρματος σε υψόμετρο 125 μ. κατά προσέγγιση. Σε αυτή τη θέση δεν εντοπίζεται μεγάλη ποσότητα από λατύπες, καθώς τις έχουν αξιοποιήσει γεωργοί και κτηνοτρόφοι, της περιοχής. Τα λατομικά μέτωπα δεν ξεπερνούν τα 3 μ. και δεν έχουν σωθεί κάποια ίχνη των οδών καταβίβασης.

6.2.6. Λατομικό συγκρότημα στη θέση *Πυργάκι* και *Κουκούλα*

Η θέση *Πυργάκι* τοποθετείται στις δυτικές απότομες πλαγιές του όρους Πυργάρι και νότια από τη θέση *Λεύκα* (Χαρτ.3). Και αυτή η θέση εντοπίζεται σε βραχώδες ύψωμα του όρους όπου τόσο στις βορειοανατολικές όσο και στις βορειοδυτικές υπώρειες (Θέση *Κουκούλα*) εντοπίζονται λατομικά μέτωπα. Το έξαρμα έχει υψόμετρο 270 μ. και από τη νότια - νοτιοδυτική πλαγιά του δεν απέχει πολύ από τη θάλασσα.

Τα λατομεία αυτής της θέσης, επίσης άγνωστα στη μέχρι σήμερα έρευνα, δεν παρουσιάζουν κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Πρόκειται για έξι μεμονωμένα μέτωπα σχετικά μικρών διαστάσεων στη βορειοανατολική πλευρά και δύο μικρά συγκροτήματα στη νότια. Τα λατομικά μέτωπα της βορειοανατολικής πλαγιάς, βρίσκονται περίπου στον ίδιο άξονα βορειοανατολικά - νοτιοδυτικά, σε μια νοητή ευθεία που ξεκινά από την κορυφή μέχρι τα ριζά του λόφου (323 μ.) . Το μεγαλύτερο λατομείο έχει σχήμα «δωματίου» και διαστάσεις 19 μ. μήκος, 9,70 μ. μέγιστο πλάτος και ύψος 6 μ. κατά προσέγγιση (Εικ.99). Ευδιάκριτα είναι τα ίχνη τύκου και με τις δύο τεχνικές (ιχθυάκανθας και απλή) όπως και του βελονιού. Αντιθέτως, στα υπόλοιπα μικρότερα μέτωπα τα ίχνη των λιθοξοϊκών εργαλείων είναι ελάχιστα και κατά συνέπεια αυτά αναγνωρίζονται από τους σωρούς λατυπών και τους κατεστραμμένους κίονες και κυβόλιθους που εντοπίζονται στη θέση. Σε ένα λατομείο, εντοπίστηκε κυβόλιθος που φέρει στη μια πλευρά του μια οριζόντια σειρά από οκτώ μικρές κοίλες εσοχές, πιθανά ίχνη τρυπανιού, αντίστοιχα ίχνη εντοπίστηκαν στη θέση Τράβα Αγίου Νικολάου. Ο μεγαλύτερος κυβόλιθος που εντοπίστηκε σε αυτή τη θέση έχει διαστάσεις 1,85 μ. x 1,25 μ. (Εικ.100). Λόγω της πυκνής βλάστησης και της διαμόρφωσης σε άνδηρα του παρακείμενου χώρου δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί κάποιος δρόμος καταβίβασης, παρά ελάχιστα ίχνη από αμαξοτροχίες (Εικ.101). Από την φορά που έχουν οι εξορυγμένοι όγκοι και από τα ίχνη που εντοπίστηκαν μπορεί να υποθεθεί η κατεύθυνσή τους προς τα ριζά της πλαγιάς και από κει η μεταφορά τους στη γειτονική *Λεύκα*.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει το διάσελο, ακριβώς πάνω από το πρώτο λατομικό μέτωπο, στο οποίο εντοπίστηκε μια εγχάρακτη στον βράχο επιγραφή και 3 μ. ανατολικά αυτής, εγχάρακτο μοτίβο μετρολογικού ποδιού (πους). Η εγχάραξη γραμμιδίων ως σήματα για τον υπολογισμό των μέτρων δεν αποτελεί σπάνια αποτύπωση σε λατομεία²³⁹. Εντούτοις, η απεικόνιση μετρολογικού ποδιού σε αυτά δεν είναι συνηθισμένη. Το πόδι είναι σχηματισμένο με τη χρήση λεπτού βελονιού σε απλή εγχάραξη και έχει διαστάσεις: μήκος 0,30 μ. και μέγιστο πλάτος 0,10 μ. (Εικ.102 – 103. Σχ.3). Παράλληλα αυτού μπορούμε να βρούμε στο μετρολογικό ανάγλυφο της Σαλαμίνας στο Αρχαιολογικό Μουσείου του Πειραιά, στο ανάγλυφο της Οξφόρδης στο Ashmolean Museum και αλλού. Στην Ελλάδα ο πόδας ήταν το κύριο μετρικό σύστημα σε αντίθεση με την Ανατολή που ήταν ο πήχης. Ως μονάδες μέτρησης στην Ελλάδα και στην Αίγυπτο χρησιμοποιούσαν τα μέλη του ανθρωπίνου

²³⁹ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2006b, 111. Σε λατομικό μέτωπο στη θέση *Γυναίκα Ταϊγέτου*, εντοπίζονται εγχάραξεις (III+), πιθανόν σημείο μέτρησης. Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2019, 12, στα λατομεία *Υμηττού* στη θέση *Καράβι*, εντοπίζεται σειρά από 8 εγχάρακτα γραμμίδια. Πιθανόν για την αρίθμηση των εξορυγμένων όγκων.

σώματος όπως τον πήχη, την οργιά, τη σπιθαμή, το πόδι. Ανάλογα με το μήκος των ποδιών έχει γίνει η εξής κατηγοριοποίηση: 0,32648 μ. το δωρικό πόδι, 0,3204 μ. το πελοποννησιακό πόδι, το αττικό έχει μήκος 0,326μ. και άλλα.

Στο μετρολογικό ανάγλυφο της Σαλαμίνας ο πόδας έχει μήκος 0,301 μ., όπου ο Broneer το χαρακτηρίζει ως ελληνιστικό πόδι και χρονολογείται την περίοδο του Μ. Αλεξάνδρου. Στο ανάγλυφο της Οξφόρδης το πόδι έχει μήκος 0,296 μ. το οποίο έχει ταυτιστεί ως Αττικό. Το εγχάρακτο μετρολογικό πόδι που παρουσιάστηκε, έχει παράλληλο αυτό του αναγλύφου της Σαλαμίνας. Οι διαφοροποιήσεις στα χιλιοστά που παρατηρούνται σε διάφορα παραδείγματα πιθανά αποδίδονται σε τεχνικούς λόγους, όπως την έλλειψη απόλυτης ακρίβειας του χαρακτή όσο σχεδίαζε το ανάγλυφο. Απεικονίσεις πελμάτων εντοπίζονται και σε αναθηματικά ανάγλυφα σε ιερά όπως στο Σαράπειο στη Θεσσαλονίκη, στη Δήλο και αλλού, ενώ ζευγάρια πελμάτων έχουν συνδεθεί με τη λατρεία Αιγυπτιακών θεοτήτων, όπως της Ίσιδας αλλά και τη Νέμεση. Ανάγλυφα πέλαμα έχουν εντοπιστεί στο κτήμα Μοντοφόλι, στην *Παλαιοχώρα* Καρύστου σε λιθόπλινθο. Απαντάται επίσης σε ανάγλυφα και ψηφιδωτά σε λουτρά και κατώφλια από την ρωμαϊκή εποχή έως και τους βυζαντινούς χρόνους²⁴⁰.

Η επιγραφή που με χοντρό βελόνι έχει σχηματιστεί στον φυσικό βράχο, φέρει το όνομα ΔΙΟΚΛΕΕΣ²⁴¹. Έχει διαστάσεις 0,44 μ. μήκος και ύψος γραμμάτων από 6 έως 8 εκ. (Εικ.104. Σχ.4). Αυτή η επιγραφή, σε σύγκριση με την επιγραφή που είχε εντοπίσει και αναφέρει η Lambraki στα μεγάλα λατομικά συγκροτήματα στη θέση *Πυργάρι* (Εικ.69) και για την οποία έγινε λόγος προηγουμένως²⁴², έχουν μια σαφή χρονική διαφορά. Από την τυπολογία των γραμμάτων (τρισκελές σίγμα, Ευβοϊκό λάμδα) και το διπλό έψιλον (μακρύ) με οριζόντιες κεραίες, συνάγεται το συμπέρασμα ότι ανάγεται στον 5^ο αιώνα π.Χ.²⁴³. Το όνομα Διοκλῆς είναι συνηθισμένο σε αρκετές αρχαίες ελληνικές πόλεις στην Εύβοια, στην Αττική, στο νησιωτικό Αιγαίο²⁴⁴ αλλά και στην Κύπρο και την Κυρηναϊκή²⁴⁵.

²⁴⁰ Dekoulakou - Sideris 1990, 445 - 451. Dunbabin 1990, 85 - 106. Δεκουλάκου 1992, 24 - 27. Σταϊνχάουερ 1998, 31. Jones 2000, 73 - 93. Guarducci 2008, 288 - 289. Για τα πέλαμα στην Κάρυστο: Χιδίρογλου 2012, 77 υποσημ. 356, 280, 3 Εικ. II.25.

²⁴¹ WGS84, 38° 8'59.66" 24°12'49.63"

²⁴² Lambraki 1980, 46 - 47 εικ. 10 - 11. Η επιγραφή σε λατομικό μέτωπο στη θέση *Πυργάρι* χρονολογείται τον 2^ο αιώνα μ.Χ.

²⁴³ Jefferey 1963, 79 - 84, pl. 5 - 6. Χατζηδημητρίου 2004 - 09, 521 - 533 Για τη χρονολόγηση των γραμμάτων.

²⁴⁴ Χιδίρογλου 2012, 432, 452.

²⁴⁵ Lexicon of Personal Greek Names I 1987, 135. Igpn.ox.ac.uk, Το όνομα Διοκλῆς εμφανίζεται σε 688 καταχωρήσεις.

Ο εντοπισμός της επιγραφής στο άνω μέρος του λατομικού μετώπου, στο διάσελο του λόφου και πλησίον του εγχάρακτου μετρολογικού ποδιού, ίσως και να επιτρέπει την χρονολόγηση του συγκεκριμένου μεμονωμένου λατομικού μετώπου στους κλασικούς χρόνους. Μια άλλη υπόθεση όσον αφορά το τοπωνύμιο *Πυργάκι* κάνει ο Ζάππας σχετικά με την πιθανή ύπαρξη πύργου - φρυκτωρίας σε αυτή τη θέση, κάτι που όμως δεν είναι εφικτό να υποστηριχτεί, καθώς δεν έχουν εντοπιστεί κτηριακά κατάλοιπα. Νότια και αμέσως κάτω από το διάσελο εντοπίστηκαν δύο αποσπασματικές οπές ανάσχεσης και ελάχιστα ίχνη λατομικής δραστηριότητας.

Αντίστοιχα, χαμηλότερα στη νότια υπώρεια του εξάρματος -θέση Κουκούλα-, δύο μικρά σύνολα βρίσκονται σκαρφαλωμένα στο μέσο της απότομης πλαγιάς, λίγα μέτρα χαμηλότερα από το διάσελο που ενώνει το έξαρμα της θέσης *Πυργάκι* με το κύριο μέρος του όρους Πυργάρι. Οι λατομικές αυτές ομάδες εντοπίστηκαν από τις λατύπες που διακρίνονται μέσα από την πυκνή βλάστηση κέδρων και η προσέγγισή τους γίνεται με μεγάλη δυσκολία. Έχουν μεταξύ τους απόσταση 75 μ. και τα χωρίζει ρεματιά. Η πρώτη ομάδα στα βόρεια (ομάδα Α) καταλαμβάνει μια έκταση 19,740 τμ. και περιλαμβάνει έξι μέτωπα με το ανώτερο να βρίσκεται σε υψόμετρο 165 μ. Η διάταξη των λατομικών μετώπων γίνεται κλιμακωτά χωρίς όμως τη σύμπτυξη που εμφανίζουν τα λατομεία στις θέσεις του Αγίου Νικολάου ή αυτά στη θέση *Πυργάρι*, του ομώνυμου όρους στο Νημποριό. Έτσι οι αποστάσεις των μετώπων μεταξύ τους ποικίλουν από 20 μ. έως 140 μ. περίπου. Τα μέτωπα έχουν ύψος έως 7,5 μ. Το λατομείο που βρίσκεται πιο ψηλά σε αυτή την ομάδα έχει μήκος 4,80 μ. και πλάτος 4,20 μ. (Εικ.105). Στα μέτωπα διακρίνονται ίχνη τύκου και βελονιού, ενώ οι λατύπες απορρίπτονται ελεύθερα στην πλαγιά (Εικ.106). Η δεύτερη νότια ομάδα (ομάδα Β) αριθμεί οκτώ μέτωπα και έχει τα ίδια χαρακτηριστικά με την ομάδα Α.

Εξαιτίας της πυκνής βλάστησης και των καλλιεργειών που αναπτύσσονται λίγο χαμηλότερα των λατομείων δεν γίνονται εύκολα διακριτά τα ίχνη δρόμων καταβίβασης, παρόλα αυτά η υπόθεση ότι τα λατομικά αυτά προϊόντα κατευθύνονταν προς τον όρμο *Κουκούλα* ή τον όρμο *Μαντράκι* θεωρείται βάσιμη. Ο όρμος *Κουκούλα* απέχει από τα λατομικά συγκροτήματα 360 μ. περίπου και βρίσκεται στο παράκτιο μέτωπο δυτικά του λατομικού μετώπου, δεν έχουν όμως εντοπιστεί εκεί κατάλοιπα λιμενικών εγκαταστάσεων. Αντίστοιχα, ο όρμος *Μαντράκι* -στον οποίο έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα μώλου- απέχει 1,20 χλμ. περίπου βορειοδυτικά του συγκροτήματος. Επιπροσθέτως στον γειτονικό προς Βορρά όρμο έχει εντοπιστεί μια ασβεστοκάμιнос νεότερων χρόνων. Μια άλλη υπόθεση για τη φόρτωση των μαρμάρων θα ήταν ο βορειοανατολικός όρμος στη θέση *Στρογγυλό* όπου και σε

αυτή τη θέση έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα μώλου και κεραμική υστερορωμαϊκών χρόνων (Χαρτ.3).

6.3. Όρος Βρεθέλα - Πόρτο Λάφια, όρος Διακόφτης και όρος Ντελίβια

Στο όρος Βρεθέλα (Χαρτ.4), στα ανατολικά του παράκτιου οικισμού Πόρτο - Λάφια εντοπίζονται λατομεία στις θέσεις *Κίονια*, *Καρατζά*²⁴⁶, *Νταμάρια*²⁴⁷ και *Μπίγια*²⁴⁸. Ορισμένες από τις θέσεις έχουν υποστεί αλλοίωση από την δραστηριότητα λατομείων που λειτούργησαν από τις αρχές του 20^{ού} αι. έως και το 1941²⁴⁹, τη διάνοιξη της επαρχιακής οδού Λέπουρα - Κάρυστος και την εγκατάσταση του αιολικού σταθμού «Ηλιόλουστη 2» το 2007 στο διάσελο του όρους.

Οι τέσσερις θέσεις που αναφέρθηκαν ουσιαστικά αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο αρχαίων και νεότερων λατομείων. Ο διαχωρισμός τους σε θέσεις συμβαίνει αφενός διότι έτσι εμφανίζονται στα τοπογραφικά διαγράμματα της Γ.Υ.Σ., στη βιβλιογραφία και αφετέρου διότι οι νεότερες και σύγχρονες παρεμβάσεις στην περιοχή έχουν διασπάσει τον χώρο σε τρεις οριζόντιες επάλληλες ζώνες. Ο διαχωρισμός των ζωνών - περιοχών με κατεύθυνση δυτικά - ανατολικά γίνεται ως εξής: Η πρώτη ζώνη καταλαμβάνει την περιοχή από την κορυφή του όρους, όπου και ο αιολικός σταθμός, προς τα ανατολικά. Η δεύτερη ζώνη από την κορυφή έως τα μέσα της δυτικής πλαγιάς, όπου και ο επαρχιακός δρόμος, ενώ η τρίτη ζώνη από τον επαρχιακό δρόμο έως το παράκτιο μέτωπο του οικισμού Πόρτο - Λάφια (Χαρτ.4).

Στην προσπάθεια ανασύστασης του αρχαίου τοπίου φαίνεται, ότι οι τρεις αυτές περιοχές επί της ουσίας φιλοξενούσαν ένα εκτεταμένο, ενιαίο και συνεκτικό λατομικό συγκρότημα. Παρά την έντονη διατάραξη του χώρου η περιοχή δεν παύει να έχει έντονο αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Η συνύπαρξη αρχαίων και νεότερων λατομείων δίνει με γλαφυρότητα στον μελετητή και στον επισκέπτη τη διαχρονία της εξόρυξης του πράσινου φλεβωτού μαρμάρου της Καρυστίας. Παρόλα αυτά, το έργο του σημερινού αρχαιολόγου, σχετικά με τη χρονολογική ακολουθία και τον σαφή εντοπισμό των αρχαίων ιχνών,

²⁴⁶ Ζάππας 1981 - 82, 252 - 253, 257, 271. Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2014, 265. Η περιοχή υπάγεται στο Δ.Δ. Μαρμαρίου, εξετάζεται στην παρούσα Μ.Δ.Ε., καθώς το νότιο όριο της Ερετριάδας ήταν σε αυτή τη θέση.

²⁴⁷ Η θέση εμφανίζεται στους χάρτες Γ.Υ.Σ. με το όνομα *Νταμάρια*. Ζάππας 198 - 82, 257, 271. Μουτσόπουλος 1982, 274 την αναφέρουν ως *Φηγιόντας*.

²⁴⁸ Το τοπωνύμιο *Μπίγια* ή *Μπήγια* αναφέρετε στους χάρτες Γ.Υ.Σ. και από τον Ζάππα.

²⁴⁹ Ζάππας 1981 - 82, 271.

δυσχεραίνει η σημερινή εικόνα μετά από την έντονη εξορυκτική δραστηριότητα των νεότερων λατομείων της περιοχής, τις σύγχρονες παρεμβάσεις και τη βλάστηση που δυσκολεύει την πρόσβαση και τη φωτογράφιση των λατομείων.

Με βάση τα παραπάνω και αρχίζοντας από την πρώτη και τη δεύτερη ζώνη στα ανατολικά και στα δυτικά της κορυφής του όρους Βρεθέλα στις θέσεις *Κιόνια* και *Καρατζά* βρίσκονται τρία συγκροτήματα λατομείων τα οποία ορίζονται από το διάσελο του όρους, όπου και ο αιολικός σταθμός «Ηλιόλουστη 2» και από ρεματιά η οποία χωρίζει τη θέση *Κιόνια* σε δύο ομάδες. Η διατάραξη της θέσης αυτής από νεότερες και σύγχρονες παρεμβάσεις δεν έχει συντελεστεί σε τόσο εκτεταμένη μορφή όσο στην τρίτη ζώνη, με αποτέλεσμα η διατήρηση των αρχαίων λατομείων να επιτρέπει την ολόπλευρη έρευνά τους. Σε μια έκταση 0,25 τχλμ. εντοπίζονται τρία λατομικά συγκροτήματα με περισσότερα από τριάντα λατομεία στο σύνολο.

Στην ανατολική πλαγιά του όρους, στη θέση *Κιόνια* (Χαρτ.4), βρίσκονται δύο λατομικές ομάδες που η διάταξή τους έχει σχήμα πετάλου. Η πρώτη ομάδα, κάτω από τον αιολικό σταθμό αποτελείται από επτά λατομεία (Εικ.107). Τα λατομικά μέτωπα σε αυτή την ομάδα δημιουργούν κάθετες συστοιχίες, διαρθρωμένα κλιμακωτά και σχηματίζουν ορθογώνια στενά «δωμάτια» (Εικ.108) μήκους έως 120 μ. και πλάτους από 7 έως 16 μ. περίπου, ενώ το μέγιστο βάθος των ανώτερων προς την κορυφή μετώπων ξεπερνά τα 10 μ. κατά προσέγγιση. Τα μέτωπα έχουν κατεύθυνση Δύση - Ανατολή με άνοιγμα στην ανατολική πλαγιά. Οι παρεμβάσεις των νεότερων λατομείων σε αυτή την ομάδα έχουν καταλάβει τη νοτιοδυτική πλευρά των μετώπων χωρίς ωστόσο να προκληθούν εκτεταμένες αλλοιώσεις, ενώ αντίθετα, δύο λατομεία έχουν εξ ολοκλήρου καταστραφεί από την εγκατάσταση του αιολικού σταθμού και σε άλλα δύο έχουν πέσει μπάζα.

Η δεύτερη ομάδα αυτής της θέσης εντοπίζεται αμέσως ανατολικά της πρώτης, σε βραχώδη θόλο του όρους. Σε αυτή τη θέση βρίσκονται περισσότερα από δεκαέξι λατομεία τα οποία διαρθρώνονται κλιμακωτά. Η πλειοψηφία των λατομείων έχει μορφή στενόμακρων «δωματίων» που σε ύψος -κυρίως αυτά που είναι στην κορυφή της θόλου- ξεπερνούν τα 10μ. Το μεγαλύτερο λατομικό μέτωπο σε μήκος ξεπερνά τα 130 μ. και σχηματίζει διάδρομο με άνοιγμα στις δύο στενές πλευρές του. Η νότια παρειά του διαδρόμου έχει εξορυχθεί κάθετα σε βάθος, ενώ στη βόρεια η εξόρυξη έχει γίνει σε βάθος αλλά και βαθμιδωτά (Εικ.109 - 110).

Στις δύο αυτές ομάδες λατομείων είναι διακριτά τα ίχνη των λιθοξοϊκών εργαλείων στα μέτωπα, από τα οποία κυριαρχούν τα ίχνη τύκου τόσο με την τεχνική της ιχθυάκανθας

όσο και την απλή. Παράλληλα, ίχνη από βελόνι απαντώνται σε μεγάλο βαθμό και με την τεχνική pointillé. Από την άλλη, είναι σπάνια η εμφάνιση φωλιών σφηνών. Εντοπίστηκαν ίχνη τους σε ελάχιστα σημεία σε τρία μέτωπα και οι διαστάσεις είναι από 8 εκ. έως 13 εκ., με ενδιάμεσες αποστάσεις μεταξύ τους από 5 έως 10 εκ.

Στους ελευθέρους χώρους εργασίας, καθώς και στις λατύπες εντοπίζονται διάσπαρτοι κίονες και κυβόλιθοι. Ένας κίονας στην ανατολική ομάδα λατομείων έχει διαστάσεις 2,07 μ. και διάμετρο 0,38 μ. και είναι στημένος όρθιος, πιθανά από νεότερη ή σύγχρονη παρέμβαση (Εικ.111). Σε τρία από τα κάθετα λατομικά μέτωπα εντοπίστηκαν τρεις εγκάρσιες σχεδόν τετράγωνες τομές (εσοχές) (Εικ.112-113), ενώ μια τέταρτη, σε άλλο λατομείο, είναι διανοιγμένη από την άνω όψη του μετώπου, κάθετα, σχηματίζοντας ανεστραμμένο Π (Εικ.114-115). Και οι τέσσερις τομές διατηρούν ίχνη από χοντρό βελόνι δουλεμένο οριζόντια προς το κάθετο μέτωπο, ενώ από τα υπολείμματα βράχου στο εσωτερικό της τομής φαίνεται πως ύστερα από την περιμετρική λάξευση του τετραγώνου για να επιτευχθεί η αποκόλληση του πετρώματος αξιοποιήθηκε λοστός. Στην τέταρτη εγκοπή, για την απόσπαση του πετρώματος, αφού λαξεύτηκαν με βελόνι οι κάτω και οι δύο πλαϊνές πλευρές, τοποθετήθηκαν πέντε σφήνες, κάθετα, στην πίσω όψη της εγκοπής²⁵⁰. Αυτές οι τομές διανοίχτηκαν πιθανά για την απόσπαση δείγματος, το οποίο θα στέλνονταν στον παραγγελιοδότη προς αξιολόγηση της ποιότητας του πετρώματος και την τελική έγκριση της παραγγελίας. Αντίστοιχη τομή έχει εντοπιστεί στα λατομεία στο χωριό Βατήσι Μαρμαρίου όπου και ερμηνεύτηκε ως τέτοια από L. Lazzarini²⁵¹.

Οι λατύπες μεταφέρονται στους εξωτερικούς χώρους των λατομείων και σχηματίζουν λοφίσκους στις εξωτερικές πλευρές των μετώπων, ώστε να μην παρεμποδίζεται η εργασία των λατόμων (Εικ.116). Κατ' αυτόν τον τρόπο το άνοιγμά τους παραμένει καθαρό για τη μεταφορά των εξορυγμένων όγκων. Τμήματα από αναλημματικούς τοίχους αποδεικνύουν μια προσπάθεια διευθέτησης των μάζων. Τρεις λιθόκτιστοι δρόμοι που σώζονται αποσπασματικά, έχουν κατεύθυνση προς τη Δύση, ενώ δεν εντοπίστηκαν οπές ανάσχεσης.

Διαθλάσεις του βράχου δημιουργούν σπηλαιώδη ανοίγματα τα οποία απέκτησαν είσοδο με την απόσπαση των μαρμάρινων όγκων. Από την εξέτασή τους όμως, δεν προέκυψε

²⁵⁰ Οι τομές αυτές έχουν διαστάσεις 1. Μήκος: 0,65 μ., ύψος: 0,47 μ., βάθος: 0,25 μ. 2. Μήκος: 0,57 μ., ύψος: 0,50 μ. βάθος: 0,27 μ. 3. Μήκος: 0,50 μ. ύψος: 0,47 μ. βάθος: 0,11 μ., η τρίτη είναι σπασμένη. Βρίσκονται σε ύψος περίπου 1,50 μ. από την υφιστάμενη επιφάνεια του εδάφους. Η τέταρτη έχει διαστάσεις μήκος: 0,67 μ., ύψος: 0,84 μ. και βάθος: 0,30 μ. Οι φωλιές σφηνών έχουν διαστάσεις 8 εκ. και απόσταση μεταξύ τους από 5 εκ. έως 8 εκ. Η τομή έχει απόσταση από την υφιστάμενη επιφάνεια του εδάφους 0,35 μ.

²⁵¹ Lazzarini 2007, 36

η διαμόρφωσή τους κατά την περίοδο λειτουργίας των λατομείων. Ένα εκ των οποίων έχει μεγάλες διαστάσεις (2,5 μ. μήκος, 3,60 μ. πλάτος και μέγιστο ύψος 3 μ. περίπου) και φαίνεται ότι στη σύγχρονη εποχή έχει αξιοποιηθεί από τους κτηνοτρόφους της περιοχής.

Σε αυτή την πρώτη ζώνη μόνο τα λατομικά μέτωπα που βρίσκονται κοντά στην κορυφή έχουν υποστεί εκτεταμένες βλάβες από την εγκατάσταση του αιολικού σταθμού, αναγνωρίζονται σήμερα τα ίχνη από τουλάχιστον τρία λατομικά μέτωπα.

Αντιθέτως στη δεύτερη ζώνη, στη δυτική πλαγιά του όρους στη θέση *Καρατζά* (Χαρτ.4) και μέχρι τον επαρχιακό δρόμο, η εγκατάσταση του αιολικού σταθμού, η διάνοιξη του δρόμου, αλλά και η δραστηριότητα νεότερων και σύγχρονων λατομείων επέφεραν την μεγαλύτερη αλλοίωση του χώρου με μόνο επτά λατομικά μέτωπα να σώζονται σήμερα ακέραια (Εικ.117), ενώ ίχνη διαπιστώνονται από άλλα έξι²⁵². Από αυτή την πλαγιά τα λατομεία είναι πιο άναρχα διατεταγμένα στον χώρο, με σχετικά μεγάλες αποστάσεις μεταξύ τους και δεν δημιουργούν συστοιχίες όπως στην προηγούμενη ζώνη. Η μορφή ορισμένων διατηρεί τα ορθογώνια «δωμάτια» με κατεύθυνση ανατολικά - δυτικά και οι διαστάσεις τους ενδεικτικά κυμαίνονται από 12 έως 75 μ. μήκος και πλάτος από 8 έως 13 μ. περίπου. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο διαδοχικά λατομικά μέτωπα που σχηματίζουν δωμάτια και τα χωρίζει αλάξευτος μαρμάρινος όγκος «τοιχος» (Εικ.118), όπως και στα λατομεία στη θέση *Χώνι - Κούρυνας*.

Τόσο στα ανατολικά μέτωπα όσο και στα δυτικά προβληματισμό προξενεί το γεγονός ότι δεν εντοπίστηκε έστω και αποσπασματικά κάποιος αρχαίος δρόμος καταβίβασης. Τέτοια ίχνη γίνονται αντιληπτά στην τρίτη ζώνη που καθώς αναφέρθηκε ότι αυτά τα λατομικά μέτωπα επί της ουσίας αποτελούν μια ενιαία θέση, είναι δυνατό να γίνει λόγος για την μεταφορά των μαρμάρινων όγκων στον κόλπο στη θέση *Μπίγια*.

Αντίστοιχα στην τρίτη ζώνη στις θέσεις *Νταμάρια* και *Μπίγια* (Χαρτ.4), στα ανατολικά - νοτιοανατολικά του οικισμού Πόρτο - Λάφια και ακριβώς κάτω από τα πρηνή του επαρχιακού δρόμου, έως και το παράκτιο μέτωπο, σε μια μεγάλη έκταση 1 τχλμ. και σε υψόμετρο από 179 έως 375 μ., βρίσκονται τα λατομεία και τα κτηριακά κατάλοιπα της Αγγλικής εταιρείας Grecian Marbles (Marmor) Ltd. Η εταιρεία ξεκίνησε την εξορυκτική της δραστηριότητα στην περιοχή το 1906 και είχε το δικαίωμα εξόρυξης cipollino για εκατό χρόνια. Το 1937 η Marmor αποχώρησε και την εξόρυξη συνέχισαν μικρότερες τοπικές

²⁵² Χιδίρογλου 2008 - 09, 48.

εταιρείες έως το 1941²⁵³. Παρά την έντονη παρέμβαση των νεότερων λατομείων διάσπαρτα στον χώρο και στους σωρούς από τις λατύπες συναντά κανείς κίονες (Εικ.119), κυβόλιθους και λεκάνες (Εικ.120) που βρίσκονται *in situ* και σκωρίες. Επίσης, καθώς τα μέτωπα αναπτύσσονται σε βάθος, στα ανώτερα σημεία των μετώπων έχουν διατηρηθεί τα αρχαία ίχνη από τα λατομικά εργαλεία. Για παράδειγμα εντοπίστηκαν σποραδικά ελάχιστες φωλιές σφηνών, οι οποίες σε διαστάσεις και σχήμα παραπέμπουν σε αυτές από τις θέσεις *Πυργάρι* και *Μποσλιμέτι* (Εικ.121).

Η εξαιρετική διατήρηση των νεότερων λατομείων, ύστερα από την προσεκτική τους εξέταση, επιτρέπει, ως ένα βαθμό, την αξιοποίηση τους ως παράλληλο και την εξαγωγή πολύτιμων πληροφοριών για τη διαδικασία της εξόρυξης κατά τους αρχαίους χρόνους. Από τα ίχνη που έχουν σωθεί γίνεται δυνατή η ανάκτηση πληροφοριών σχετικά με τις οδούς καταβίβασης και τον τόπο ελλιμενισμού των πλοίων.

Λαμβάνοντας υπόψη την επανάχρηση των αρχαίων λατομείων και ακολουθώντας σε δύο περιπτώσεις την κυλίστρα της εταιρείας *Marpor* η πιθανή κατεύθυνση των αρχαίων δρόμων καταβίβασης είναι σε βαθύ ορμίσκο στα νότια του σημερινού οικισμού Πόρτο - Λάφια, στη θέση *Μπίγια*²⁵⁴. Όπως προαναφέρθηκε, ο Τ. Ζάππας στη σχετική του μονογραφία μεταφέρει τη μαρτυρία λατόμου που εργάστηκε στα νεότερα λατομεία σχετικά με την ανανέωση και επανάχρηση του αρχαίου δρόμου καταβίβασης ο οποίος είχε πλάτος 3 μ. Από τις μετρήσεις του γράφοντα προέκυψε ότι οι δύο αυτοί δρόμοι με κατεύθυνση Βορρά - Νότο, από τα ανώτερα σε υψόμετρο λατομεία που βρίσκονται πλησίον των πρανών της επαρχιακής οδού, έχουν μήκος, ο πρώτος (ανατολικό λατομείο) 1,20 χλμ. και ο δεύτερος (δυτικό λατομείο) 1,30 χλμ. Και οι δύο αυτοί κατηφορικοί δρόμοι με έντονη κλίση διασώζουν ίχνη από τις οπές ανάσχεσης, ενώ τμήματα απορριφθέντων κίωνων και κυβολίθων εντοπίζονται σποραδικά κατά μήκος τους δρόμου.

Στη βορειοδυτική κορυφή του όρους Βρεθέλα, λίγα μέτρα από την ανεμογεννήτρια Νο. 1 του αιολικού σταθμού «Ηλιόλουστη 1» και πλησίον της επαρχιακής οδού Λέπουρα – Κάρυστος εντοπίστηκε άνοιγμα στον βράχο με στενή λοξότιμη είσοδο και σκωρίες στον περιβάλλοντα χώρο (Χαρτ.1). Πιθανά πρόκειται για ορυχείο εξόρυξης σιδήρου. Αντίστοιχα

²⁵³ Ζάππας 1981 - 82, 251, υποσημ. 31, 271.

²⁵⁴ Εκκρεμεί αυτοψία κλιμακίου από την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων.

τέτοια ανοίγματα έχουν εντοπιστεί στον οικισμό Αλέξι του Δ.Δ. Μαρμαρίου περίπου 9 χλμ. από αυτή τη θέση, στην Φιλάγρα και στη χαράδρα της Αρχάμπολης²⁵⁵.

Στο όρος Διακόφτης στη θέση *Γλοζες*²⁵⁶ εντοπίστηκαν τρία μεμονωμένα μέτωπα (Χαρτ.1). Τα δύο μεγάλα μέτωπα βρίσκονται σε βραχώδες έξαρμα στις νότιες υπώρειες του λόφου, λίγα μέτρα χαμηλότερα από την ανεμογεννήτρια Νο 12. του αιολικού σταθμού «Διακόφτης» και απέχουν περίπου 1 χλμ. από το Δρακόσπιτο *Γλκιζες*²⁵⁷ και 1,50 χλμ. από την ακρόπολη των Στύρων στα βορειοδυτικά τους. Πρόκειται για δύο εκτεταμένα μέτωπα 35 μ. x 16 μ. το πρώτο και 16 μ. x 12 μ. το δεύτερο. Προβληματισμό προκαλεί η έλλειψη λατυπών στη θέση και η μη ανεύρεση κάποιας οδού μεταφοράς των αποσπασμένων όγκων (Εικ.122). Αντίστοιχα, αξίζει να αναφερθεί ότι στον ίδιο λόφο, 800 μ. νοτιότερα των λατομείων και 300 μ. νοτιοανατολικά του Δρακόσπιτου *Γλκιζες* εντοπίστηκαν από τον γράφοντα δύο σπήλαια. Το πρώτο είναι σχετικά αβαθές με λαξευμένη στον φυσικό βράχο είσοδο και κλίμακα αποτελούμενη από τρία σκαλοπάτια και ελάχιστη κεραμική υστερορωμαϊκών χρόνων (Εικ.123), ενώ το δεύτερο, με κάθετη στο βράχο είσοδο, δεν φαίνεται να έχει κάποια διαμόρφωση, αλλά ξεχωρίζει για το βάθος του. Αντίστοιχο έγκοιλο εντοπίστηκε στην κορυφή του Αγίου Νικολάου (Εικ.15)²⁵⁸. Λίγα μέτρα δυτικά από αυτά τα σπήλαια εντοπίστηκαν περιμετρικές αύλακες (φάλκες) για την απόσπαση όγκων (Εικ.124). Τόσο τα δύο αυτά λατομεία, όσο και το Δρακόσπιτο και το σπήλαιο δίνουν μια εικόνα για τη δραστηριότητα στην περιοχή κατά την αρχαιότητα. Τέλος, το τρίτο μέτωπο βρίσκεται στη νοτιοδυτική πλαγιά, με θέα προς τα Στύρα και λίγο χαμηλότερα από την ανεμογεννήτρια Νο. 8. Αυτό το μέτωπο είναι αρκετά μικρό, δεν ξεπερνά σε μήκος το 1,50 μ. και πλάτος τα 2 μ. ενώ δύο κυβόλιθοι έχουν εγκαταλειφθεί in situ ακριβώς μπροστά από το λατομικό μέτωπο (Εικ.125).

Τέλος, στο όρος Ντελίβια σε περιοχή νοτιοδυτικά της κορυφής *Βράχος* και βόρεια της θέσης *Μασιώτη* (Χαρτ.1), διακρίνονται από τη θάλασσα και από το Google Earth τρεις σωροί από λατύπες μέσα στην πυκνή βλάστηση κέδρων²⁵⁹. Η εν λόγω περιοχή βρίσκεται κοντά στην θάλασσα (420 μ.), νότια του όρμου του Νημποριού και δυτικά του Πόρτο - Λάφια.

²⁵⁵ Χιδίρογλου 2012, για τα ρωμαϊκά λατομεία στο χωριό Αλέξι, 267, 270 – 271. Για τα ορυχεία στην Αρχάμπολη 11, 28, 248 – 252, 299, 303, 640.

²⁵⁶ Τα λατομεία εντοπίστηκαν από την αρχαιολόγο Ναταλία Χατζάρα, κατά την αρχαιολογική παρακολούθηση των εκσκαφικών εργασιών για την εγκατάσταση του αιολικού σταθμού «Διακόφτης» τον Μάιο του 2018. Η θέση εμφανίζεται *Γλοζες* στους χάρτες Γ.Υ.Σ. έχει όμως επικρατήσει ως *Γλκιζες*.

²⁵⁷ ΦΕΚ: 323/ΑΑΠ/2012-10-24.

²⁵⁸ Τα σπήλαια δηλώθηκαν στην Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας Ελλάδας, στον αρχαιολόγο επιμελητή της περιοχής Δρ. Φ. Μαυρίδη τον Μάιο του 2019. Για το σπήλαιο του Αγ. Νικολάου Βλ. κεφ. 6.1.1.

²⁵⁹ Λόγω περιορισμένου χρόνου δεν κατέστη δυνατή η πραγματοποίηση αυτοψίας σε αυτή τη θέση.

7. Τεχνικές και εργαλεία λατόμησης

Οι πρώτες απόπειρες λατόμησης χρονολογούνται ήδη από τη Μέση Νεολιθική Περίοδο (5000 π.Χ.) όταν οι λίθοι ξεκίνησαν να αξιοποιούνται ως οικοδομικό υλικό για τις θεμελιώσεις κτηρίων²⁶⁰. Η εκτεταμένη εξόρυξη για αρχιτεκτονικούς σκοπούς έχει ως αφετηρία της τον 7^ο αι. π.Χ., όταν η επιλογή τους ως το βασικό κατασκευαστικό υλικό οδήγησε στην αναζήτηση και τη λατόμηση των πρώτων υλών σε τοπικό επίπεδο²⁶¹. Οι λατομικές τεχνικές υπαγορεύονταν από τις φυσικές ιδιότητες του υλικού και των τόπων εξόρυξης και δεν άλλαξαν ριζικά από την αρχαιότητα έως και τη νεότερη εποχή, μέχρι και την ανακάλυψη των μηχανικών τρόπων εξόρυξης ή τη χρήση εκρηκτικών²⁶².

7.1. Η εξόρυξη των λίθων

Η μελέτη σχετικά με τα λιθοξοϊκά εργαλεία που χρησιμοποιούσαν οι λατόμοι κατά την αρχαιότητα, έχει σε μεγάλο βαθμό αναπτυχθεί, ύστερα από την συστηματική μελέτη όχι μόνο των μνημείων της αρχαίας τεχνολογίας αλλά και των γραπτών πηγών²⁶³. Παράλληλα στην εικονογραφία, κυρίως των αναγλύφων, εντοπίζεται έστω και σποραδικά η απεικόνιση εργαλείων²⁶⁴, που παρότι ελάχιστα, δίνουν πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τη μορφή και τη χρήση τους. Καθοριστικός είναι ο ρόλος των μελετών του Α. Ορλάνδου και του Μ. Κορρέ που έχουν προχωρήσει στην κατάταξη των εργαλείων απαντώντας σε προβληματισμούς που θέτει η μέχρι τώρα έρευνα.

Η λατόμηση φαίνεται να συνέβαινε με δύο τρόπους είτε επιφανειακά, κάθετα (σε βάθος) και κλιμακωτά στην περίπτωση των υπαίθριων λατομείων, είτε υπόγεια και οριζόντια όσον αφορά τα υπόγεια λατομεία. Ο τρόπος λατόμησης μαζί με τη διάρκεια λειτουργίας αποτελούν τα βασικά κριτήρια της ταξινόμησης των λατομείων. Στην περίπτωση των λατομείων *cirrollino* τόσο των Στύρων όσο και στη περιοχή της Καρύστου και του

²⁶⁰ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 9.

²⁶¹ Λαμπράκη 1983a, 28.

²⁶² Λαμπράκη 1983a, 28. Κουκουβού 2010, 176. Για τα λατομεία της Βέροιας.

²⁶³ Ορλάνδος 2004, 116-133.

²⁶⁴ Ορλάνδος 2004, 117 εικ. 52 - 4 (παραστάσεις λατόμων και γλυπτών στην αγγειογραφία), 118 εικ.55 (παράσταση τυπίδας και λατόμου σε αγγείο), 119 εικ.57 (ανάγλυφο Μητροπολιτικού Μουσείου Νέας Υόρκης), 121 εικ.60 (ανάγλυφο τύκου, επικοπάνου και άλλων εργαλείων από ανάγλυφο στο Escuroles N. Γαλλίας), 132 εικ. 72 (επιτύμβιες στήλες της Νεμαυσού, του Στρασβούργου, της Βερόνας και του Ρέτζο - Εμίλια), 133 εικ. 73 (ανάγλυφο βωμού με παράσταση εργαλείων στο Μουσείο του Καπιτωλίου, Ρώμη). Wootton et al. 2013,20, εικ.14 Στήλη Τραϊανού, αναπαράσταση λατόμου.

Μαρμαρίου, η διάρθρωση των λατομείων στα συγκροτήματα ήταν βαθμιδωτή, ξεκινώντας την εξόρυξη από τα χαμηλά σημεία της πλαγιάς προς τα ανώτερα. Η λατόμηση ήταν επιφανειακή και βαθμιδωτή προς το εσωτερικό του βράχου, δηλαδή κατακόρυφη και σε μεγάλο βάθος²⁶⁵ και σχετίζεται με το υλικό και τη μορφολογία του πετρώματος.

Η εξόρυξη και η λατόμηση των μαρμάρων από τα λατομεία της Νότιας Εύβοιας δεν φαίνεται να διαφέρει από τα υπόλοιπα λατομεία των ιστορικών χρόνων. Οι τεχνικές και τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται είναι κοινά στα λατομεία της επικράτειας και μπορούν να αναγνωριστούν μέσα από τα ίχνη κοπής και λάξευσης στον φυσικό βράχο και στους αποσπασμένους όγκους (Σχ.5).

Το πρώτο βήμα πριν την εξόρυξη ήταν ο καθαρισμός του πεδίου λατόμησης. Η απομάκρυνση της βλάστησης και ο καθαρισμός επιτυγχανόταν δια μέσου της καύσης που είχε διττή λειτουργία. Παράλληλα με τον επιφανειακό καθαρισμό της βλάστησης, η παραγόμενη θερμότητα επέφερε την πρόκληση ρωγμών²⁶⁶. Οι ρωγμές που προκαλούνταν σε συνδυασμό με τις φυσικές διαθλάσεις του βράχου από τη μια διευκόλυναν την απόσπαση των μαρμάρων, από την άλλη οριοθετούσαν το μέγεθος των προς λατόμηση όγκων²⁶⁷. Στα λατομεία μάρμαρου πριν την εξόρυξη απαιτούνταν η αφαίρεση των επιφανειακών διαβρωμένων στρωμάτων έως την αποκάλυψη «καθαρού» πετρώματος²⁶⁸. Οι μαρμάρيني όγκοι που αποκόβονταν, αρχικά σχεδιάζονταν και έπειτα λαξεύονταν κατακόρυφα πάνω στο βράχο και στη συνέχεια με τη βοήθεια εργαλείων λάμβανε χώρα η αποκόλλησή τους από τον κύριο φυσικό όγκο²⁶⁹.

Ένα από τα κύρια επιτεύγματα στην εξόρυξη των πετρωμάτων ήταν η μεταλλουργία των λιθοξοϊκών εργαλείων²⁷⁰. Ως κύρια εργαλεία λατόμησης, όπως αποτυπώνονται από τα ίχνη στα λατομεία των Στύρων και στα προϊόντα εξόρυξης – κίονες και κυβόλιθους που εντοπίζονται στον χώρο των λατομείων, χρησιμοποιούνταν ο λατομικός τύκος, το πικούνι ή τύπιδα και το βελόνι που εισάγονται στην ελληνική λατομική τέχνη ήδη από τον 7^ο αιώνα π.Χ. Με τη χρήση του τύκου, που αποτελεί το κυριότερο λατομικό εργαλείο και η μορφολογία του θυμίζει αξίνα ή κασμά με μία οξεία και μια κυρτή απόληξη και ξύλινη λαβή, διαμορφωνόταν η επιφάνεια του πετρώματος σε επίπεδη. Στη συνέχεια, με τη χρήση του ίδιου

²⁶⁵ Ορλάνδος 2004, 84,85. Λαμπράκη 1983a, 28. Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 34.

²⁶⁶ Αλευρά - Κοκκορού κ.ά. 2010, 38.

²⁶⁷ Κορρές 1994, 12. Σχετικά με τα λατομεία της Πεντέλης

²⁶⁸ Κορρές 1994, 12. Muller - Wiener 1995, 46.

²⁶⁹ Ορλάνδος 2004, 86. Κορρές 1994, 12. Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 38 - 39.

²⁷⁰ Κορρές 1994, 7. Σχετικά με τα λατομεία της Πεντέλης.

εργαλείου ανοίγονταν οι περιμετρικές αύλακες (φάλκες) για την απόσπαση των μαρμάρινων όγκων. Τα σημάδια του τύκου στα λατομικά μέτωπα ανιχνεύονται ως κάθετες μακριές κυρτές γραμμές όπου οι λατόμοι χτυπούσαν το ίδιο σημείο επανειλημμένα πριν προχωρήσουν κατά μήκος της επιφάνειας του βράχου. Όταν ο λατόμος εργαζόταν με βουστροφηδόν κίνηση τα ίχνη αυτά σχηματίζουν ιχθυάκανθα (τεχνική *a festoni*). Παράλληλα, με το ίδιο εργαλείο γινόταν το ξεχόντρισμα των κυβολίθων και των κιώνων, καθώς και η διαμόρφωση των σαρκοφάγων²⁷¹.

Η τύπιδα ή πικούνι έχει παρόμοια λειτουργία και μορφολογία με τον τύκο, μόνο που άνοιγε λεπτότερες αυλακώσεις, καθώς είναι λεπτότερο εργαλείο. Ανάγλυφο στη Βάρη μας πληροφορεί για τη χρήση της τύπιδας στη λατομική τέχνη ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ., όπου απεικονίζεται ο λατόμος Αρχέδημος με τα βασικά εργαλεία (τύπιδα, γωνία)²⁷².

Το βελόνι ή καλάμι αποτελεί ένα από τα βασικά εργαλεία εργασίας τόσο για τους λατόμους και τους λιθοξόους όσο και για τους γλύπτες. Πρόκειται για αιχμηρό εργαλείο με λεία απόληξη και κυλινδρικό άκρο που η χρήση του συνοδευόταν από χτυπήματα στη λαβή με κάποιο κρουστικό εργαλείο. Τα ίχνη τους στην επιφάνεια των λίθων ή του βράχου είναι κυρίως επιμήκεις αυλακώσεις και βαθύνσεις. Για πιο λεπτή λάξευση, κρατούσαν το εργαλείο με κλίση περίπου 70^ο ή και λιγότερο, ώστε να μη σπάει η επιφάνεια του μαρμάρου. Σε λατομικό μέτωπο στη θέση *Κρύο - Νερό* έχει εντοπιστεί η μύτη λεπτού σιδερένιου βελονιού σφηνωμένη στο κάθετο λατομικό μέτωπο²⁷³.

Από τα πιο αξιόλογα σημάδια που διατηρούνται στα λατομεία των Στύρων είναι τα κανάλια λατόμευσης (φάλκες) γύρω από τους προς αποκόλληση όγκους, καθώς και η σειρά των αιχμών βελονιού (τεχνική *pointillé*) που φαίνεται ότι στην περιοχή αντικατέστησαν τη χρήση σφηνών²⁷⁴. Μετά τη χρήση του βελονιού ακολουθούσε η εργασία με τις σμίλες, για τη διαμόρφωση γωνιών και άκρων²⁷⁵. Η χρήση τους μπορεί να ομαδοποιηθεί στην κατηγορία

²⁷¹ Vanhove 1989, 227. Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 46 - 47. Wootton et al. 2013, 2. Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2019, 8, 11. Παράλληλα από τα αρχαία λατομεία του Υμηττού.

²⁷² Ορλάνδος 1958, 82 εικ. 26. Wootton et al. 2013, 2. Κοκκορού - Αλευρά 2010, 46 - 47.

²⁷³ Νικολάου 2019, υπό δημοσίευση. Wootton et al. 2013, 3.

²⁷⁴ Roupaki & Chidiroglou 2017, 443 Η χρήση σφηνών παρέμεινε συνήθης πρακτική για μεγάλο χρονικό διάστημα στα λατομεία των Μύλων Καρύστου, όπως μαρτυρεί ο αριθμός και ο τύπος των σωζόμενων ορθογώνιων, τραπεζοειδών ή σφηνοειδών οπών. Ενώ στα ίδια λατομεία εντοπίζουν λίγα ίχνη τύκου, εν αντιθέσει με τα λατομεία των Στύρων.

²⁷⁵ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 46 - 49.

των κρουστικών και των κρουόμενων εργαλείων, που διαμόρφωναν το φυσικό βράχο και δημιουργούσαν αύλακες που λειτουργούσαν βοηθητικά στην αποκοπή των όγκων²⁷⁶.

Η διάνοιξη των αυλακώσεων επιτυγχάνονταν με τη χρήση εργαλείων με λεία άκρα, χωρίς οδοντώσεις, για να μην αφήνουν ανομοιόμορφα ίχνη και η λειτουργία τους ήταν σαν το πριόνι²⁷⁷. Οι διαστάσεις των αυλακώσεων επηρεάζονταν από τον όγκο αποκοπής, για μικρά τμήματα έφταναν έως και τα 60 εκ., ενώ για τα μεγαλύτερα επιλεγόταν η διαμόρφωση αυλακώσεων που προσομοιάζουν σε τάφρους²⁷⁸.

Οι τεχνικές, τα εργαλεία και η αποτελεσματικότητά τους καθορίζονται από το είδος και τα χαρακτηριστικά του μαρμάρου, όπως είναι για παράδειγμα ο βαθμός σκληρότητας που κάθε είδος εμφανίζει. Στη περίπτωση του cipollino την απόσπαση των τμημάτων μαρμάρου ευνοούσε η σχιστότητα που χαρακτηρίζει το συγκεκριμένο πέτρωμα. Ωστόσο η μορφολογία του ίσως επέφερε σχετικούς περιορισμούς στη χρήση συγκεκριμένων εργαλείων, όπως για παράδειγμα η ελλειπής παρουσία από τα ίχνη φωλιών σφηνών, οι οποίες αφήνουν οπές κατά τη χρήση τους.

Οι σφήνες πιθανολογείται πως πρωτοεμφανίζονται στην Αίγυπτο τον 8^ο ή 7^ο αιώνα π.Χ., χωρίς όμως να μπορούμε να αποκλείσουμε το δεδομένο της ελληνικής προέλευσης με την παράλληλη εύρεσή τους την περίοδο αυτή στη Νάξο²⁷⁹, αλλά και την εμφάνιση εγκοπών σφηνών πολύ νωρίτερα στο Βαφειό Λακωνίας, ήδη από τους Μυκηναϊκούς χρόνους. Όποια και να ήταν η καταγωγή τους, η χρήση τους είναι συνδεδεμένη με το στάδιο της απόσχισης. Φαίνεται πως οι λατόμοι διευκολύνθηκαν με την εμφάνισή τους για τη διαχείριση των σκληρών λίθων, όπως τα μάρμαρα, καθώς μπορούσαν να ελέγξουν την επιφάνεια και τη διαδικασία αποκοπής, ενώ ακόμα η χρήση τους ως βασικού εργαλείου οδήγησε στην απόσχιση μεγαλύτερων όγκων. Πληροφορίες για τη χρήση των σφηνών μας παρέχουν κυρίως ο Πλίνιος και ο Ήρων ο Αλεξανδρεύς²⁸⁰.

Οι σφήνες ήταν κυρίως μεταλλικές και κατά το πλείστον κατασκευασμένες από σίδηρο, ενώ πιθανά υπήρχαν και οι ξύλινες οι οποίες χρησιμοποιούνταν πιο σπάνια. Στον πυθμένα των περιμετρικών αυλακώσεων μπήγονταν οι σφήνες κάτω από τους όγκους που σκόπευαν να αποσπάσουν και με κάποιο κρουστικό εργαλείο που χτυπούσε το εξωτερικό

²⁷⁶ Χιώτης και Χιώτη 2010, 232 - 233.

²⁷⁷ Ορλάνδος 2004, 85, 127 - 129. Παπαγεωργάκης 1964, 276.

²⁷⁸ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 38, 46.

²⁷⁹ Ορλάνδος 1958, 86. Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 39 - 41. Χιώτης και Χιώτη 2010, 234.

²⁸⁰ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 41.

άκρο της σφήνας επιτυγχανόταν η αποκοπή²⁸¹. Αναφορικά με τις ξύλινες σφήνες χρησιμοποιούσαν κατάβρεξη με νερό, ώστε αυτές σταδιακά να διογκωθούν, ενώ αντίστοιχα για τις μεταλλικές έχει προταθεί η χρήση της φωτιάς για τον αντίστοιχο σκοπό. Τα ίχνη των οπών των σφηνών που συναντάμε γενικά στα λατομεία σήμερα έχουν ποικίλα σχήματα και εμφανίζονται σε σειρά και σε ίσες αποστάσεις²⁸². Αντίστοιχα στα λατομεία των Στύρων, όπου αυτές εμφανίζονται, διατηρούν τη διάταξη που προαναφέρθηκε δηλαδή, οριζόντια σε ίσες αποστάσεις. Το σύνηθες κρουστικό εργαλείο που χρησιμοποιούνταν ήταν το σφυρί ή πιο σπάνια το ξερό ξύλο, συνήθως από ελιά²⁸³.

Η περιορισμένη παρουσία σφηνών στα λατομεία των Στύρων, οδηγεί τους σύγχρονους ερευνητές στην αναζήτηση άλλων τεχνικών απόσχισης, ίσως πιο διαδεδομένων στην περιοχή. Μια τεχνική που γνωρίζουμε από παράλληλα άλλων λατομείων και εντοπίζεται στα λατομεία της περιοχής, είναι η τεχνική *pointillé* η οποία όμως, με βάση τα ίχνη που έχουν εντοπιστεί, είχε και αυτή περιορισμένη χρήση. Παρά τη σχετικά ελάχιστη εμφάνιση ιχνών των δύο τεχνικών, δε μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο του συνδυασμού τους την ίδια χρονική περίοδο στα λατομεία, καθώς τα ίχνη δεν απουσιάζουν εντελώς. Επιπροσθέτως δεν έχει αποσαφηνιστεί για ποιους λόγους οι λατόμοι προτιμούσαν τη μια ή την άλλη τεχνική²⁸⁴. Στην περίπτωση της τεχνικής *pointillé*, το βελόνι αποτελούσε το κύριο μέσο εργασίας για το στάδιο της αποκοπής. Με τη χρήση της μυτερής απόληξης του ανοίγονταν οπές περιμετρικά του όγκου.

Όσον αφορά την αποκοπή κίωνων, αυτή γινόταν ενώ ο προς απόσπαση κίονας έπαιρνε την τελική του μορφή, πριν ακόμα αποσπαστεί από το μητρικό πέτρωμα. Κατά συνέπεια λαξεύοντας το σώμα και τις άκρες του κίονα κυρτά οδηγούνταν στη λέπτυνση του σημείου ένωσης του προς απόσπαση όγκου με το μητρικό πέτρωμα, διευκολύνοντας έτσι τον τελικό αποχωρισμό (Σχ.6). Μετά την εξόρυξη του λαξευόταν και σμιλευόταν, σε ένα πρωταρχικό στάδιο, στην περιοχή του λατομείου, όπως ακριβώς συνέβαινε και με τους κυβόλιθους. Η διαδικασία αυτή είναι γνωστή ως *ξεχόντρισμα*²⁸⁵. Οι κατεστραμμένοι δίδυμοι κίονες που έχουν εντοπιστεί στα λατομεία των Στύρων οδηγούν σε έναν διαφορετικό τρόπο εξόριξής τους. Αφότου διαμορφωνόταν το αρχικό κοίλο σχήμα στην πάνω όψη, ακολουθούσε η

²⁸¹ Χιώτης και Χιώτη 2010, 234. Wootton et al. 2013,3.

²⁸² Κοκκορού - Αλευρά 2010, 39 - 41. Wootton et al. 2013,3. Ορλάνδος 2004, 86.

²⁸³ Ζάππας 1981 - 82, 253. Ορλάνδος 2004, 86. Wootton et al. 2013,6

²⁸⁴ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 42.

²⁸⁵ Παπαγεωργάκης 1964, 276 - 277. Λαμπράκη 1983a, 28-29. Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 42.

απόσπαση από το μητρικό πέτρωμα και των δύο κίωνων σε ένα σώμα. Ο διαχωρισμός τους πρέπει να συνέβαινε εκ των υστέρων, εντός του λατομικού χώρου (Σχ.7).

Στους κυβόλιθους, μια εγκοπή στη στενή πλευρά που δημιουργούσε βαθμίδα, πρέπει να γινόταν για τη διευκόλυνση στη μεταφορά τους, αλλά και για την απόσχιση των διακοσμητικών πλακών (Εικ.126). Αυτοί δεν αξιοποιούνταν στον τελικό προορισμό ως λιθόπλινθοι για την οικοδόμηση, όπως για παράδειγμα στην ακρόπολη των Στύρων. Εξορύσσονταν με τη μορφή μεγάλων τετράγωνων ή ορθογώνιων κυβολίθων και στα μνημεία όπου θα χρησιμοποιούνταν γινόταν η απόσχισή τους σε πλάκες για τη διακόσμηση τοίχων και δαπέδων. Η τελική επεξεργασία συνέβαινε στον τόπο τελικού προορισμού του υλικού, καθώς αφενός δεν έχουν εντοπιστεί πλάκες στα λατομεία και αφετέρου θα ήταν πιο ευαίσθητες στη μεταφορά τους. Η απόσχιση γινόταν με τη χρήση του λιθοπρίονου (λιθοπρίστης πρίων), ενός εργαλείου με λάμα χωρίς δόντια, που με τη συνεχή κίνηση του πριονιού και με την ταυτόχρονη προσθήκη άμμου ή λεπτής σμύριδας και νερού για την αποφυγή υπερθέρμανσης του εργαλείου γινόταν η απόσχιση του μαρμάρινου κυβολίθου σε λεπτές πλάκες²⁸⁶.

Επιπρόσθετα, γινόταν χρήσης σιδερένιων μοχλών ή λοστών ως βοηθητικών εργαλείων για την αποκοπή και την ώθηση των όγκων που ενώ δεν εντοπίζεται στα ίχνη που αφήνουν τα εργαλεία στα λατομικά μέτωπα, δε μπορεί να αποκλειστεί η χρήση τους.²⁸⁷ Στις λατομικές θέσεις των Στύρων, ανάμεσα στα ευρήματα, απαντώνται λαξευμένες λεκάνες είτε σε αποσπασμένους όγκους είτε στον φυσικό βράχο. Η χρήση τους ήταν η συλλογή νερού με σκοπό το πλύσιμο (σβήσιμο) των εργαλείων²⁸⁸.

Η διαδικασία της εξόρυξης μεγάλων όγκων ήταν κοπιαστική και χρονοβόρα. Πείραμα εξόρυξης που έγινε με αρχαία εργαλεία απέδειξε ότι χρειάστηκαν περισσότερες από 24 ώρες για την αποκοπή ενός μόνου όγκου²⁸⁹. Σχετικά με τα πειράματα, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι τα αποτελέσματα δίνουν συνήθως μια γενική εικόνα και κατά συνέπεια χρειάζεται να αντιμετωπίζονται με επιφυλακτικότητα για πολλούς λόγους. Για παράδειγμα πρέπει να συνυπολογιστεί ο σχεδιασμός τους: το είδος του λίθου που αποπειράθηκαν να αποσπάσουν, πόσοι άνθρωποι εργάστηκαν στο πείραμα για την εξαγωγή του ογκολίθου, ο βαθμός εξοικείωσης των ανθρώπων που εκτέλεσαν το σχετικό πείραμα σε αντιδιαστολή με τους λατόμους που είχαν τη μυϊκή δύναμη και εξοικείωση με τα λατομικά εργαλεία και άλλα.

²⁸⁶ Λαμπράκη 1983b, 73. Ορλάνδος 2004, 127 - 129. Wootton et al. 2013, 6 - 7, 9.

²⁸⁷ Κορρές 1994, 18. Σχετικά με τα λατομεία της Πεντέλης.

²⁸⁸ Lambraki 1980, 44, 57.

²⁸⁹ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 38.

Τέλος, την απόσχιση του μαρμάρινου όγκου ακολουθούσε ο εκ νέου καθαρισμός του χώρου απόσπασης και εργασίας. Οι πλάκες και τα αξιοποιήσιμα κομμάτια που είχαν αποκολληθεί αποθηκεύονταν για μεταγενέστερη χρήση, όπως για παράδειγμα την κατασκευή ή την επιδιόρθωση των δρόμων των λατομείων, ενώ λατύπες και χαλίκια είτε συλλέγονταν σε χώρους πλησίον των λατομικών μετώπων και δημιουργούσαν τους γνωστούς λόφους λατύπης είτε αξιοποιούνταν για την κατάχωση παλαιότερων ανενεργών μετώπων. Με αυτό τον τρόπο αφενός απέφευγαν την κατάληψη ωφέλιμου χώρου και αφετέρου έδειχναν πρόνοια για την όποια αποκατάσταση του φυσικού περιβάλλοντος. Η διαδικασία του καθαρισμού της επιφάνειας και της προετοιμασίας για την επόμενη απόσπαση, το ανακαθαίρειν, μαρτυρείται σε αρχαία κείμενα. Σε αυτό το στάδιο χρησιμοποιούσαν τα σκαφεία (φτυάρια) και καλάθια - που μοιάζουν με ζεμπίλια- για την απομάκρυνση των μάζων²⁹⁰.

7.2. Η λάξευση των αποσπασμένων όγκων

Οι αποσπασμένοι όγκοι μεταφέρονταν σε ειδικά διαμορφωμένους επίπεδους χώρους που συνήθως βρίσκονταν στο άνοιγμα μπροστά από τα λατομικά μέτωπα (Εικ.21), προκειμένου οι λατόμοι να τους επεξεργαστούν και να τους αποθηκεύσουν πριν το στάδιο της μεταφοράς²⁹¹. Πρόκειται για εξέδρες ή άνδηρα, σαν πλατείες, κατασκευασμένες από λατύπες, που συνήθως δημιουργούνται σε περιπτώσεις που τα μέτωπα βρίσκονταν σε απόκρημνες πλαγιές και υπήρχε στενότητα χώρου. Τέτοιοι χώροι εντοπίζονται στα μεγάλα λατομικά συγκροτήματα του Αγίου Νικολάου (θέσεις: *Τράβα, Πάλλη - Λάκκα, Claudiana, Κρύο - Νερό, Χώνι - Κούρενας*) και στο Πυργάρι Νημποριού (θέσεις: *Πυργάρι, Αλογόπετρα*). Αυτές οι θέσεις είναι συνδεδεμένες με τους δρόμους καταβίβασης, ώστε να διευκολύνεται η μετακίνηση των αποσπασμένων όγκων προς τις οδούς λιθαγωγίας και από κει στα λιμάνια της περιοχής.

Από τα ευρήματα αποσπασμένων όγκων και κίωνων, που μπορούμε να παρατηρήσουμε σήμερα *in situ* στη περιοχή των λατομείων των Στύρων, η λάξευση των μορφολογικών στοιχείων που ακολουθούσε την αποκοπή τους, ήταν πρόχειρη²⁹² αν και πολλές φορές εμφανίζει ιδιαίτερη επιμέλεια, κυρίως στους κίονες. Τα ευρήματα λοιπόν ημίεργων κίωνων, κυβόλιθων και οι ελάχιστες σαρκοφάγοι που έχουν εντοπιστεί στα

²⁹⁰ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 42 - 43, 51.

²⁹¹ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 54.

²⁹² Ορλάνδος 2004, 87.

λατομεία, καθώς και στις παράκτιες θέσεις, αποδεικνύουν ότι το ξεχόντρισμα των αποκομμένων ογκόλιθων προχωρούσε σε σχετικά καλό στάδιο. Στους κίονες μεγάλων διαστάσεων αφηνόταν στις δύο άκρες μια αλάξευτη ταινία για την προστασία τους κατά τη μεταφορά.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατασκευή σαρκοφάγων. Στις θέσεις Πύργος και Πυργάρι έχουν εντοπιστεί συνολικά πέντε λαξεμένες ορθογώνιες κοιλότητες στο μητρικό πέτρωμα. Μία εκ των οποίων φέρει την ημίεργη καλυπτήρια πλάκα. Σύμφωνα με τον T. Kozelj, αναφορικά με τις σαρκοφάγους από τη Θάσο, η κατασκευή τους πραγματοποιούνταν σε ήδη αποσπασμένους κυβόλιθους (Σχ.8). Η εσωτερική λάξευση της επιφάνειάς τους ακολουθούσε την απόσπαση του κυβόλιθου από το μητρικό πέτρωμα²⁹³. Αυτός ο τρόπος παραγωγής και επεξεργασίας σαρκοφάγων μειώνει τον κίνδυνο θραύσης των πλευρικών τοιχωμάτων από την κρούση των λιθοξοϊκών εργαλείων (τύκος, βελόνι και σφήνες). Κατά συνέπεια, η εσωτερική λάξευση των σαρκοφάγων του Νημποριού, που παραμένουν στο μητρικό πέτρωμα, αφήνει ανοιχτή τη συζήτηση σχετικά με το αν αυτές προορίζονταν για εμπορική χρήση ή για πρωτογενείς ταφές.

Το εργαλείο που χρησιμοποιούσαν για τη λάξευση και απαντάται κατά κόρον στην επεξεργασία των αποσπασμένων όγκων στα λατομεία της περιοχής, αλλά και στη σαρκοφάγο που εντοπίστηκε στη θέση *Λεύκα*, είναι το βελόνι και σπανιότερα η οδοντωτή σμίλη. Ενώ αντίστοιχα βελόνι και τύκος χρησιμοποιήθηκε για το ξεχόντρισμα των κυβόλιθων. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε και μια σειρά άλλα εργαλεία, κυρίως κρουστικά όπως ο πέλεκυς,²⁹⁴ με μεταλλική κεφαλή, κυρίως σιδερένια και με ξύλινη λαβή, πολλών τύπων, μεγεθών και σχημάτων. Γενικά στην κατεργασία του λίθου ευρεία χρήση είχαν τα σφυριά, οι αξίνες, οι σμίλες και τα πριόνια. Τα διάφορα είδη σμιλών επιλέγονταν ανάλογα με την σκληρότητα του πετρώματος. Ακόμη οι αξίνες διάφορων σχημάτων αποτελούσαν βοηθητικά εργαλεία για τη πραγμάτωση της σμίλευσης των όγκων²⁹⁵. Επίσης, χρησιμοποιούσαν για τις μετρήσεις διαβήτες, γωνίες, εργαλεία χάραξης και νήματα στάθμης.

Η Muller - Wiener στο βιβλίο της «*Η Αρχιτεκτονική στην Αρχαία Ελλάδα*» διαχωρίζει τα εργαλεία χρήσης των λατόμων και των λιθοξόνων, επισημαίνει όμως την έλλειψη πηγών και μαρτυριών που θα στήριζαν τον παραπάνω συλλογισμό. Προχωρώντας περιγράφει την

²⁹³ Wurch – Kozelj & Kozelj 2009, 292, 304 εικ. 6-7.

²⁹⁴ Ορλάνδος 2004, 88. Wootton et al. 2013, 4.

²⁹⁵ Muller - Wiener 1995, 64 - 65. Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 47 - 49. Wootton et al. 2013, 6.

υπόθεση της χρήσης της διπλής σφύρας στα λατομεία αποκλειστικά, εξαιτίας της αδρής προετοιμασίας των αποκομμένων τμημάτων λίθου.²⁹⁶

Αξίζει να σημειωθεί πως η επιμέλεια των κίωνων και των κυβόλιθων στο χώρο του λατομείου, έπειτα από την απόσπασή τους, όντας απαλλαγμένοι από το περιττό βάρος, συνέβαλλε στην ευκολότερη μεταφορά στους χώρους αποθήκευσης στα λιμάνια, στη φόρτωση στα πλοία και κατά συνέπεια στην εκφόρτωση και αποθήκευση στον τόπο προορισμού τους. Επιπρόσθετα συνέβαλλε στην εύρεση τυχόν ελαττωμάτων του μαρμάρου. Οι Castagnino - Berlinghieri και Paribeni διατυπώνουν την άποψη ότι αντίθετα με τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο, όπου συνήθως τα μάρμαρα φορτώνονταν σε ακατέργαστα ή ημίεργα τμήματα, τη βυζαντινή περίοδο φαίνεται να ταξιδεύουν έτοιμα²⁹⁷. Αυτή η θέση, πέραν ότι δίνει πληροφορίες για τις εξελίξεις σχετικά με την προετοιμασία των προς εμπορία μαρμάρινων όγκων, ενισχύει και την άποψη αναφορικά με το ότι οι λατόμοι φαίνεται πως ήταν εξοπλισμένοι με τις βασικές γνώσεις και τα εργαλεία των λιθοξόων από τη ρωμαϊκή εποχή μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα.

²⁹⁶ Muller - Wiener 1995, 64 – 65.

²⁹⁷ Castagnino - Berlinghieri and Paribeni 2011, 65.

8. Μεταφορά λίθων

Ανάμεσα στα πιο αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά της οργάνωσης των λατομείων και του υπεραστικού εμπορίου μαρμάρων στη ρωμαϊκή και την πρώιμη βυζαντινή εποχή, η μεταφορά και διακίνηση του αναμφίβολα τεράστιου όγκου υλικών κατέχουν μια σημαντική θέση. Ο τρόπος λατόμησης όπως και οι τρόποι μεταφοράς των λίθων, έχουν απασχολήσει ιδιαίτερα τους ερευνητές. Η καταβίβαση των όγκων από τις ορεινές περιοχές και τις περιοχές σε λόφους και υψώματα που βρίσκονταν τα λατομεία, γινόταν συνήθως μέσω σχετικά στενών και απόκρημνων δρόμων και δεν ήταν εύκολη διαδικασία²⁹⁸. Όπως μας πληροφορεί ο Α. Ορλάνδος η μεταφορά των λίθων από το λατομείο στο εργοτάξιο ονομαζόταν κατά τους αρχαίους χρόνους λιθαγωγία, λιθηγία, αγωγή ή κομιδή, ενώ επιφορτισμένοι με αυτό το καθήκον ήταν οι λιθαγωγοί ή λιθηγοί, οι οποίοι αμείβονταν για αυτό το σκοπό²⁹⁹.

Αντίστοιχα η μεταφορά τους από λατομεία που βρίσκονταν σε ορεινούς όγκους, μέσω επικλινών δρόμων (γλίστρες) ονομαζόταν καταγωγή ή καταβίβαση. Η μεταφορά των μεγάλων σε βάρος ογκολίθων μαρμάρου και των τεράστιων σε μήκος και βάρος μονολιθικών κίωνων από τους ορεινούς δρόμους καταβίβασης μοιάζει χρονοβόρα, κοστοβόρα και επίπονη θέτοντας αρκετά ερωτήματα σχετικά με τους τρόπους μεταφοράς³⁰⁰. Σχετικά με αυτό ο Βιτρούβιος στο έργο του *Περί Αρχιτεκτονικής*, σε μια συμβουλή του προς τους αρχιτέκτονες και τους παραγγελιοδότες τονίζει ότι το κόστος ενός έργου μπορεί να παραμείνει χαμηλό μόνο αν οι αρχιτέκτονες λαμβάνουν υπόψη τους τον τόπο προέλευσης των υλικών, καθώς η μεταφορά μπορεί να είναι δύσκολη και ακριβή³⁰¹. Αυτό το κόστος της μεταφοράς των μαρμάρων, από το λατομείο μέχρι την περιοχή ανέγερσης του όποιου έργου, πιθανότατα επιβάρυνε τον παραγγελιοδότη ή τον δωρητή³⁰².

Το γεγονός ότι τόσο οι Ρωμαίοι, όσο και οι Βυζαντινοί προτιμούσαν τους μονολιθικούς κίονες - παρά τον αυξημένο κίνδυνο θραύσης - αποδεικνύει όχι μόνο την ικανότητά τους στην εξόρυξη των υλικών, αλλά και την τεχνογνωσία τους στη μεταφορά τέτοιων βαρέων εμπορευμάτων³⁰³. Ο σημερινός επισκέπτης στα λατομεία της περιοχής των

²⁹⁸ Ορλάνδος 2004, 89. Castagnino - Berlinghieri and Paribeni 2011, 64.

²⁹⁹ Ορλάνδος 2004, 89.

³⁰⁰ Παπαγεωργάκης 1964, 265, 277. Ορλάνδος 2004, 89. Castagnino - Berlinghieri and Paribeni 2011, 67.

³⁰¹ Russell 2018a, 240.

³⁰² Lazzarini 2007, 34.

³⁰³ Ορλάνδος 1994, 274. Οι παλαιοχριστιανικοί κίονες ακολουθώντας την παράδοση των υστερορωμαϊκών χρόνων ήταν αράβδωτοι και μονολιθικοί. Castagnino - Berlinghieri and Paribeni 2011, 67.

Στύρων μπορεί εύκολα να αναγνωρίσει πως είναι αρκετά δύσβατα και απόκρημνα κατά τη κατάβαση³⁰⁴. Ένα ακόμα ζήτημα που φανερώνει τις δυσκολίες της μεταφοράς ήταν η σχετική ευκολία θραύσης των εξωτερικών τμημάτων των όγκων του cipollino. Συγκεκριμένα, οι φυσικές ιδιότητες της στυρίας/καρυστίας λίθου είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τη σχιστότητα, που την καθιστά εύθραυστη. Η παρουσία πληθώρας κατεστραμμένων κίωνων και κυβόλιθων που βρίσκονται στα λατομεία και πλευρικά των υφιστάμενων δρόμων καταβίβασης το επιβεβαιώνουν, γεγονός που απαιτούσε τη σχεδίαση της μεταφοράς τους³⁰⁵. Αξίζει να σημειωθεί ότι στα λατομεία στο Κλαύδιο όρος παραγόταν μια παραπανίσια ποσότητα μαρμάρων για να καλύψει τυχόν ζημιές κατά τη μεταφορά των όγκων³⁰⁶.

Η ανθρώπινη μυϊκή δύναμη θα πρέπει να θεωρηθεί το βασικό εργαλείο για την οργάνωση και την επίτευξη της διαδικασίας της μεταφοράς, ενώ κατασκευές, ανυψωτικά μηχανήματα και δρόμοι αποτελούν τα βοηθητικά εργαλεία των λιθαγωγών, που θα ήταν αδύνατο χωρίς αυτά να μετακινήσουν τη μεγάλη παραγόμενη ποσότητα μαρμάρων των λατομείων των Στύρων. Οι αρχαίες γραπτές μαρτυρίες μας πληροφορούν για τη χρήση των ανυψωτικών μηχανημάτων και των κατασκευών ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους. Επιπλέον, παρότι δεν συναντάται στα λατομεία των Στύρων, γνωρίζουμε πως οι λατόμοι κατά τη διαδικασία λάξευσης των ογκόλιθων διαμόρφωναν ειδικές προεξοχές (αγκώνες και τόρμους) που συντελούσαν στη διαδικασία πρόσδεσης και μεταφοράς των προϊόντων³⁰⁷.

Η επιμέλεια για την οποία έγινε λόγος στο κεφάλαιο 7.2., υποδεικνύει επίσης την πιθανή συσκευασία τους για την αποφυγή χτυπημάτων³⁰⁸. Έχει προταθεί από τον I. Παπαγεωργάκη ότι ύστερα από το ξεχόντρισμα ακολουθούσε η συσκευασία. Η υπόθεση για την ύπαρξη αυτού του σταδίου επεξεργασίας οφείλεται στη σχιστότητα του λίθου που τον καθιστά εύθραυστο. Η διαδικασία θα λειτουργούσε βοηθητικά για να προστατευθούν οι όγκοι από τα χτυπήματα στην εξωτερική επιφάνεια και τη θραύση ή την πρόκληση ρωγμών κατά τη μεταφορά τους μέσω των απότομων, κατηφορικών σε πολλές, περιπτώσεις δρόμων καταβίβασης³⁰⁹. Έχει υποστηριχτεί πως για την συσκευασία ως βοηθητικό υλικό χρησιμοποιούνταν το ξύλο, η χρήση όμως άλλων οργανικών υλικών όπως κλαδιά δέντρων, άχυρα κ.α. φαίνεται πιο λογική ιδιαίτερα για τους κίονες λόγω του σχήματός τους.

³⁰⁴ Ζάππας 1981 - 82, 258.

³⁰⁵ Lambraki 1980, 39.

³⁰⁶ Russell 2018b, 736

³⁰⁷ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 54.

³⁰⁸ Παπαγεωργάκης 1964, 276 - 277. Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 42.

³⁰⁹ Παπαγεωργάκης 1964, 276 - 277.

8.1. Κατηφορικοί οδοί και τροχήλατες ξύλινες κατασκευές

Τα λατομεία χρησιμοποιούσαν ένα δίκτυο κατηφορικών οδών, οι οποίες ήταν λιθόστρωτες ή λαξευμένες στον φυσικό βράχο, ενώ πολλές φορές συνδύαζαν και τις δύο τεχνικές κατασκευής. Αυτοί οι γνωστοί στη βιβλιογραφία ως δρόμοι καταβίβασης, εξυπηρετούσαν τη μεταφορά των μαρμάρων από τους χώρους των λατομείων μέχρι την κοντινότερη πεδιάδα απ' όπου πλέον φορτώνονταν σε ζωήλατες άμαξες για να καταλήξουν στα κοντινότερα λιμάνια. Πλευρικά των δρόμων και ανά τακτά διαστήματα ανοίγονταν τετράγωνες οπές για τη στήριξη πασσάλων. Στους πασσάλους αυτούς δένονταν σκοινιά (οι καλωστροφοί³¹⁰) που συγκρατούσαν την ορμή των ξύλινων ελκίθρων³¹¹. Για αυτή την διαδικασία αντλούνται πληροφορίες από επιγραφή που βρέθηκε στα Δίδυμα της Μιλήτου και από κείμενα του Ήρωνα του Αλεξανδρέως.

Κατά τη μεταφορά τους σε κεκλιμένα επίπεδα οι ογκόλιθοι δένονταν με σχοινιά πάνω σε ξύλινες κατασκευές που ονομάζονταν εσχάρες (έσχαρίς επί τον λίθων) ή χελώνες και που προσομοίαζαν με έλκηθρα (Σχ.9). Η σταθερότητα και η αντοχή τους ήταν πολύ σημαντική γιατί μεταφέρουν το σύνολο του βάρους των αποσπασμένων όγκων και κατά συνέπεια μια καταστροφή τους θα οδηγούσε σε καταστροφή του εμπορεύματος. Αυτές με τη σειρά τους δένονταν στους σταθερούς πασσάλους, στερεωμένους κάθετα στις οπές ανάσχεσης ή σε κορμούς δέντρων. Με αυτό τον τρόπο επιτυγχανόταν η ελεγχόμενη ολίσθηση των όγκων³¹². Παραδείγματα από τετράγωνες οπές ανάσχεσης αναγνωρίζουμε στα λατομεία του λόφου Πυργάρι³¹³, στα λατομεία στο όρος Βρεθέλα και σε ορισμένα λατομεία στον λόφο του Αγίου Νικολάου.

Στους δρόμους καταβίβασης των Στύρων οι αποστάσεις μεταξύ των οπών ανάσχεσης είναι εντελώς ακανόνιστες καθιστώντας αδύνατη την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Ωστόσο, αυτή δεν πρέπει να ήταν η πραγματική εικόνα. Πολλές οπές έχουν πλέον καλυφθεί από λατύπες ή πυκνή βλάστηση και δεν είναι πλέον δυνατό να εντοπιστούν με ακρίβεια³¹⁴.

Τέτοιοι δρόμοι απαντώνται κατά κόρον στα λατομεία των Στύρων. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία συνδυάζουν και τις δύο τεχνικές κατασκευής, δηλαδή τη λάξευση στον

³¹⁰ Κορρές 1994, 32. Σχετικά με τα λατομεία της Πεντέλης.

³¹¹ Vanhove 1996, 33. Bruno & Vitti 2012, 606.

³¹² Λαμπράκη 1983a, 29. Vanhove 1987, 286 - 288. Ορλάνδος 2004, 90 - 91, 94 - 95.

³¹³ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 56.

³¹⁴ Vanhove 1996, 33.

φυσικό βράχο από τη μεριά του βουνού και την επένδυση με πλάκες που τις στηρίζει αναλημματικός τοίχος από την μεριά της πλαγιάς. Απ' όλες τις περιοχές που εξετάστηκαν - στο σχετικό με τις θέσεις των λατομείων κεφάλαιο 6.- συνάγεται ότι οι δρόμοι καταβίβασης έχουν ένα μέσο πλάτος τα 3 μ. και το μέγιστο μήκος ήταν αυτό στη θέση *Πυργάρι* Νημποριού περίπου 1 χλμ. Σε αυτούς του δρόμους δεν σπανίζουν οι αύλακες - αμαξοτροχιές κατά μήκος του άξονα των δρόμων, οι οποίες έχουν σχήμα U, V ή ανεστραμμένο Π με μεταξύ τους απόσταση περίπου 1 μ.

Εξαίρεση στα παραπάνω αποτελούν οι δρόμοι λιθαγωγίας που εντοπίζονται στα λατομικά συγκροτήματα στις βόρειες και βορειοδυτικές πλαγιές του Αγίου Νικολάου. Αρχικά πρέπει να σημειωθεί ότι αυτές οι θέσεις απέχουν περίπου 4,50 χλμ. από τη θάλασσα. Στις θέσεις *Claudiana* και *Κρύο - Νερό* δεν έχουν εντοπιστεί δρόμοι καταβίβασης αλλά οδοί λιθαγωγίας, με σημαντικότερη την *via Claudiana*. Η εν λόγω οδός έχει, όπως αναφέρθηκε και στο σχετικό κεφάλαιο, σωζόμενο μήκος 850 μ. και μέγιστο πλάτος, στη συμβολή της με άλλη οδό, τα 8μ. ενώ λείπουν οι οπές ανάσχεσης. Παράλληλα και σε αυτόν τον δρόμο συναντάμε αύλακες σχήματος V, U ή ανεστραμμένου Π. Η μεταφορά των αποσπασμένων όγκων από αυτόν τον δρόμο πιθανά γινόταν με την αξιοποίηση αμαξών που έσερναν ζώα (βόδια ή γαϊδούρια), καθώς η κλίση του εδάφους είναι σχετικά ομαλή³¹⁵. Υπάρχει πιθανότητα η μορφή της *via Claudiana* να μεταβαλλόταν από οδός λιθαγωγίας σε δρόμο καταβίβασης στο σημείο από τον λόφο Μυτερή και για 600 μ. έως την πεδιάδα, εκεί όπου σήμερα είναι ο οικισμός Κάψαλα. Το σημείο αυτό χαρακτηρίζεται από έντονη κλίση που ξεπερνά το 15%. Δυστυχώς αυτή η υπόθεση μέχρι σήμερα δεν έχει επιβεβαιωθεί, διότι σε αυτό το σημείο χάνονται τα ίχνη της λόγω βλάστησης.

Όποιος και αν ήταν ο τρόπος μεταφοράς των μονολιθικών κίωνων μήκους 6 μ. και μεγαλύτερους, είτε μέσω δρόμων καταβίβασης σε ορεινά υψώματα είτε μέσω οδών λιθαγωγίας σε περιοχές με μικρότερη κλίση, συνεχίζει να αποτελεί θέμα προς συζήτηση. Ένας τρόπος μεταφοράς των μονολιθικών κίωνων στις οδούς λιθαγωγίας ήταν η προσαρμογή σε αυτά τροχών³¹⁶. Αν και στους χώρους των λατομείων είναι ορατά μέχρι και σήμερα ίχνη σχετικά με την μεταφορά (οδοί καταβίβασης, οδοί λιθαγωγίας, αυλακώσεις για τροχήλατες κατασκευές, οπές ανάσχεσης και άλλα) δεν μπορούμε με βεβαιότητα να γνωρίζουμε τις τεχνικές που ακολουθούνταν για τη μεταφορά των μονολιθικών κίωνων³¹⁷. Από κίονες

³¹⁵ Vanhove 1996, 35

³¹⁶ Λαμπράκη 1983a, 29.

³¹⁷ Lambraki 1980, 38.

μεγάλων διαστάσεων που έχουν εντοπιστεί στα Στύρα και στην Κάρυστο, έχει διαπιστωθεί ότι στα άκρα τους, κατά τη διαδικασία του ξεχοντρίσματος, αφήνεται μια ταινία - που ποικίλλει σε πλάτος από 0,27 έως 0,29 μ. - ώστε να αποφευχθούν ζημιές κατά τη μεταφορά³¹⁸.

Σε μικρές αποστάσεις, ιδιαίτερα εντός των λατομείων και των εργοταξίων, μικρά αντικείμενα μπορούσαν να μεταφερθούν από αχθοφόρους. Τα ζώα ήταν μια άλλη επιλογή και ήταν κατάλληλα για ανώμαλο έδαφος. Τα ζώα, φυσικά, μπορούσαν να εξυπηρετήσουν μικρά φορτία και η χρήση καλαθιών θα περιόριζε τον τύπο αντικειμένων που μπορούσαν να μεταφερθούν. Για το λόγο αυτό, οι διαστάσεις των πέτρινων αντικειμένων έπρεπε να προσαρμοστούν στα διαθέσιμα μέσα μεταφοράς³¹⁹.

Συχνά, εκτός από τις οδούς που αναφέρθηκαν χρησιμοποιούσαν τους ήδη διαμορφωμένους δρόμους, οι οποίοι μπορεί να χρειάζονταν αναδιαμόρφωση για την εξυπηρέτηση των αναγκών μεταφοράς. Ο τρόπος αυτός είχε οικονομικά οφέλη γιατί δε χρειαζόταν η εξαρχής κατασκευή τους, ενώ παράλληλα συντελούσε και στην εξοικονόμηση χρόνου. Ακόμα, συνήθως το ήδη διαμορφωμένο οδικό δίκτυο οδηγούσε στα πλησιέστερα λιμάνια³²⁰, χώροι τελικού προορισμού των ογκόλιθων στην περιοχή από τα λατομεία. Σχετικά με τους τόπους ελλιμενισμού των πλοίων, γίνεται εκτενής αναφορά στο κεφάλαιο 8.3. Για χρήση των μαρμάρων κοντά στην περιοχή εξόρυξης προτιμούσαν τη χερσαία μεταφορά³²¹. Μάλιστα, ο Ζάππας κάνει μνεία για τον τρόπο μεταφοράς των κίωνων, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, από τα λατομεία στις θέσεις Παλιοκαλύβεζα και Κάψαλα στους ναούς της Παναγίας Στύρων και των Ταξιαρχών Καψάλων, δια μέσου του χωριού Καγκαδαίοι, συρόμενους από βόδια σε κατρακύλια. Η παράκαμψη μέσω των Καγκαδαίων πρέπει να ακολουθούσε την αρχαία λιθαγωγία³²². Τέλος, έχει υποστηριχτεί πως η θέση και ο προσανατολισμός του οδικού δικτύου, καθώς και η εγγύτητα με τη θάλασσα διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στην επιλογή της θέσης εξόρυξης³²³.

³¹⁸ Κίονες μεγάλων διαστάσεων με ταινίες έχουν εντοπιστεί, ένας στα λατομεία *Claudiana*, ένας στη θέση *Ποργάρι*, δύο στο παράκτιο μέτωπο στο Νημποριό και πέντε στα λατομεία στη θέση *Κύλινδροι* στην Κάρυστο.

³¹⁹ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά.2010, 64. Russell 2013, 97

³²⁰ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 59.

³²¹ Lazzarini 2007, 34.

³²² Ζάππας 1984, 80 - 83

³²³ Lambraki 1980, 38. Russel 2013, 104 - 105. Hirt 2015, 290.

8.2. Ανυψωτικά μηχανήματα

Η χρήση των ανυψωτικών μηχανημάτων δεν μαρτυρείται στις αρχαίες πηγές πριν τον 5^ο αιώνα π.Χ. Η εφεύρεση και η αξιοποίησή τους, όμως, επιβεβαιώνεται από τα κατάλοιπα αγκώνων, τórμων κ.α. ήδη από την αρχαϊκή εποχή³²⁴. Από την άλλη η αξιοποίηση του γερανού βεβαιώνεται ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ. για διάφορες χρήσεις (για παράδειγμα στην εμφάνιση του από μηχανής θεού στο αρχαίο θέατρο)³²⁵. Δεδομένο που οδηγεί στην υπόθεση της χρήσης τροχαλίας και άλλων κατασκευών, ήδη από εκείνη την περίοδο κατά την μεταφορά των λίθων³²⁶. Η προοδευτική εξέλιξη των μηχανημάτων από τους κλασικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο, συνέβαλε στην εκτόξευση της λατομικής παραγωγής συνολικά στον ελλαδικό χώρο, και κατά συνέπεια και στα λατομεία των Στύρων.

Σημαντικές και συγκεντρωτικές πληροφορίες για τη χρήση, τη λειτουργία και τη δομή των διάφορων τύπων ανυψωτικών μηχανημάτων συναντάμε στο βιβλίο του Α. Ορλάνδου, «*Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και ο τρόπος εφαρμογής αυτών*», ο οποίος παραθέτει πληροφορίες από αρχαίες πηγές, όπως το έργο του Βιτρούβιου. Αρχικά περιγράφεται ένα είδος ανυψωτικής μηχανής που λειτουργούσε σαν το σημερινό γεράνο και ονομάζεται μηχανή λιθαγωγός³²⁷. Η περιγραφή της τροχιλείας επίσης, θυμίζει τη γνωστή σε εμάς τροχαλία³²⁸. Ακόμα, πληροφορίες αντλούμε από το έργο *Μηχανικά* του Ήρωνα του Αλεξανδρέως, όπου το έργο του σχετίζεται με ζητήματα τεχνολογίας και μηχανικής της ελληνιστικής περιόδου και στο οποίο συναντάμε την περιγραφή των ανυψωτικών μηχανημάτων. Με βάση το έργο του Ήρωνα του Αλεξανδρέως οι μηχανές διακρίνονται σε μονόκωλους, δίκωλους, τρίκωλους ή τρίςπαστους³²⁹ και τετράκωλους³³⁰.

Στα λατομεία της προς εξέταση περιοχής, σε αρκετές περιπτώσεις, διακρίνονται στο φρύδι των λατομικών μετώπων τετράγωνες οπές μεγαλύτερες σε διαστάσεις από τις οπές ανάσχεσης (Εικ.127). Σύμφωνα με τη D. Vanhove αυτές διανοίχτηκαν για τη στήριξη των ανυψωτικών μηχανών³³¹.

³²⁴ Ορλάνδος 2004, 101.

³²⁵ Ορλάνδος 2004, 103. Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 54.

³²⁶ Λαμπράκη 1983a, 29. Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 54.

³²⁷ Ορλάνδος 2004, 95 - 97.

³²⁸ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 54.

³²⁹ Λαμπράκη 1983a, 29 – 30. Rockwell 1993, 171 – 172. Ορλάνδος 2004, 91.

³³⁰ Ορλάνδος 2004, 106. Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 56.

³³¹ Vanhove 1996, 33.

8.3. Οι θαλάσσιες μεταφορές

Η μεταφορά των μαρμάρων μέσω πλοίων ήταν ο πιο εύκολος και γι' αυτό ο πιο διαδεδομένος τρόπος, ειδικά όταν τα λατομεία και τα *marmorata* βρίσκονταν κοντά στη θάλασσα. Στοιχεία για αυτό το είδος μεταφοράς προσφέρονται αρχικά από τις γραπτές πηγές, όπως η αφήγηση για το χτίσιμο του Καθεδρικού Ναού της Γάζας (402 - 407 μ.Χ.), που περιλαμβάνεται στο *Vita Porphyrii* του Μάρκου Διακόνου, περιγράφει το ενθουσιώδες πλήθος που έτρεξε στην ακτή για να δει το φορτίο των τριάντα δύο κιόνων από μάρμαρο Καρύστου που εστάλη ως δώρο από την αυτοκράτειρα Ευδοξία από τα μακρινά λατομεία της Εύβοιας³³².

Η δύναμη της Ρώμης, ως μεγαλύτερης αγοράς εισαγόμενου λίθου στη Μεσόγειο, όπως και η επικράτηση των θαλάσσιων μέσων μεταφοράς φαίνεται ξεκάθαρα και στην κατανομή των ναυαγίων από *naves lapidariae*. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση αυτών βρίσκεται στα ανοιχτά της Νότιας Ιταλίας με το *capollino* να εντοπίζεται στο φορτίο σε αρκετά από αυτά τα ναυάγια³³³.

Ο Rougé ήταν ο πρώτος που περιέγραψε πλοία με τον χαρακτηρισμό *naves lapidariae*, ή εξειδικευμένα λιθοφόρα. Έκτοτε, αυτός ο όρος έχει καθιερωθεί, όπως και η υπόθεση ότι αυτά τα πλοία ήταν ειδικά κατασκευασμένα για τη μεταφορά βαρέων φορτίων³³⁴. Υπάρχουν ελάχιστα στοιχεία στις φιλολογικές πηγές, που να δείχνουν ότι οι *naves lapidariae* αποτελούσαν μια ξεχωριστή μορφή πλοίου και αυτό υποστηρίζεται από τα αρχαιολογικά στοιχεία που δίνουν τα εντοπισμένα ναυάγια. Παράλληλα, έχει υποστηριχθεί ότι αυτά τα πλοία είχαν ενισχυθεί για αυτόν τον σκοπό ή είχαν διαφορετική μορφή, όπως μεταφέρει ο Casson, «ήταν πιο κοντά και πιο ανθεκτικά» από τα συνηθισμένα εμπορικά πλοία³³⁵. Η μεταφορά γινόταν από δύο τέτοια πλοία που στο κήτος τους φορτώνονταν οι κυβόλιθοι και οι μικροί σε βάρος κίονες. Αντίστοιχα, δεμένοι σε οριζόντια δοκό, ανάμεσα σε δύο πλοία και βυθισμένοι στη θάλασσα ήταν οι μεγάλοι όγκοι, ώστε με τη βοήθεια της άνωσης, να ελαφρύνεται το βάρος τους³³⁶ (Σχ.10).

³³² Castagnino - Berlinghieri and Paribeni 2011, 64. Βλ. κεφ. 10.2.

³³³ Russell 2013, 118-119. Chidiroglou 2009, 82. Ναυάγιο στη Χάιφα, σχετιζόμενο με την Εύβοια λόγω του καρφωτού έρματος από σχιστόλιθο.

³³⁴ Russell 2013, 113.

³³⁵ Russell 2013 130.

³³⁶ Ζάππας 1981 – 82, 267. Ορλάνδος 2004, 98. Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 59.

Η μεταφορά δια θαλάσσης σε μεγάλες αποστάσεις ήταν εξαιρετικά ακριβή, μερικές φορές κόστιζε ακόμη περισσότερο και από το ίδιο το προς εμπορία υλικό. Η ανακάλυψη ναυαγίων με φορτία από έτοιμα ή ημιτελή αρχιτεκτονικά μέλη, σαρκοφάγους και αγάλματα, δείχνει ότι η πρακτική ήταν ευρέως διαδεδομένη στη ρωμαϊκή περίοδο και συνεχίστηκε και στα πρώιμα βυζαντινά χρόνια³³⁷. Από τα λατομεία cipollino της Νότιας Εύβοιας, όπως έχει τονιστεί, εξορύσσονταν μονολιθικοί κίονες, που πολλές φορές ξεπερνούν σε ύψος τα 6 μ. Η πολυπλοκότητα της μεταφοράς τους και τα κατάλοιπα που αυτά τα δίκτυα έχουν αφήσει στην περιοχή, αποδεικνύουν ότι μπορούσαν να υποστηρίξουν οικονομικά όχι μόνο το μάρμαρο, αλλά και το περίπλοκο σύστημα εμπορίου και μεταφοράς³³⁸.

Η μεταφορά των μαρμάρινων όγκων από τα λατομεία της Καρυστίας γινόταν από τα πλησιέστερα λιμάνια στα λατομεία. Αυτά είναι η Γεραιστός όπου έχουν εντοπιστεί ίχνη πλακόστρωτου δρόμου και αρχαίες λιμενικές εγκαταστάσεις, τα Στύρα και το Νημποριό, όπου σώζονται ακόμη αμαξωτοί δρόμοι και αρχαίοι μώλοι και πιθανά τα λιμάνια της Καρύστου και του Μαρμαρίου³³⁹. Οι δρόμοι καταβίβασης που έχουν εντοπιστεί, σε όλες σχεδόν τις θέσεις που αναφέρθηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο, οδηγούσαν έστω και αποσπασματικά σε όρμους του Νότιου Ευβοϊκού κόλπου. Ύστερα από αυτοψία του γράφοντα στο παράκτιο μέτωπο από τον όρμο του Νημποριού και προς Δυτικά, έως τη θέση *Λεύκα* Νέων Στύρων, εντοπίστηκαν επτά θέσεις αρχαιολογικού ενδιαφέροντος³⁴⁰.

Ύστερα από αυτοψίες της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων στο παράκτιο μέτωπο, από τη θέση *Λεύκα* και με κατεύθυνση νότια στον όρμο του Νημποριού, κατάλοιπα μώλων εντοπίστηκαν στις θέσεις *Νημποριό*, *Τολίλα*, *Στρογγυλό*³⁴¹ και *Παλιό Μαντράκι*³⁴².

³³⁷ Castagnino - Berlinghieri and Paribeni 2011, 67.

³³⁸ Castagnino - Berlinghieri and Paribeni 2011, 67.

³³⁹ Chidioglou 2009, 82. Russell 2013, 135.

³⁴⁰ Της αυτοψίας ακολούθησε έγγραφη ειδοποίηση της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων και κατόπιν αυτής, στο διάστημα 8 - 10/11/2021, μετέβη στην περιοχή κλιμάκιο της υπηρεσίας με επικεφαλής την επιμελήτρια αρχαιοτήτων της περιοχής, καταδύομενη αρχαιολόγο Δέσποινα Κουτσούμπα και τους καταδύομενους εργατοτεχνίτες Αθηνά Πατσούρου και Θέμη Τρουπάκη. Τα αποτελέσματα της αυτοψίας συνέβαλαν στην αρχαιολογική οριοθέτηση του παράκτιου μετώπου στον όρμο του Νημποριού στη συνεδρίαση 022/4 στις 02.02.2022 του Κ.Α.Σ., θέμα 4^ο «Έγκριση ή μη αναοριοθέτησης - διεύρυνσης των ορίων του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου «Δρακόσπιτο», Πύργος Νημποριού Στυρέων Ευβοίας».

³⁴¹ Ζάππας 1984 - 85, 175 - 176 αναφέρει «*Η μορφή του ολοστρογγύλου παράκτιου και δασωμένου λόφου, στα νότια των Ν. Στύρων, έχει καθιερώσει το ακτωνύμιο τούτο. Στο εσωτερικό του χώρου, στα ΒΑ του, σχηματίζεται ευλίμενο αραξοβόλι, ασφαλές με όλους τους καιρούς, για τα μεγάλα κυρίως σκάφη. Εδώ ασφάλιζαν οι Στουραϊτες καραβοκυραίοι πάντοτε τα ιστιοφόρα τους[...]* Το Στρογγυλό αναφέρεται στους παλιούς αγγλικούς ναυτικούς χάρτες, χαρακτηριζόμενο σαν σίγουρο αραξοβόλι».

³⁴² Ζάππας 1971, 292 - 293 Αναφέρει: *Στο Μαντράκι, πιθανόν τα πλοία του Γάλλου Φιλέλληνα Φαβιέρου να αποβιβάστηκαν εκεί κατά την εκστρατεία του στην Εύβοια. Ζάππας 1984-85:176. Αναφέρει «Μικρός αμώδεις ορμίσκος. Εδώ πιστεύεται ότι ήταν το αρχαίο λιμάνι των Στύρων. Διακρίνονται ίχνη μώλου. Σώζεται παλιό ερειπωμένο κτίσμα με παραδοσιακή νταμαρόπλακη στέγη. Αγνοούμε τον προορισμό του. Κατά μια, μάλλον*

Διαμορφωμένες στα βράχια, επικλινείς επιφάνειες (γλίστρες), εντοπίστηκαν στις θέσεις *Τσέπι – Καλύβ* και *Σπηλιά*, ενώ στις θέσεις *Τσέπι – Γκίρ/Μάρμαρα* (Εικ.82) και *Λεύκα* βρέθηκαν κίονες, κυβόλιθοι και μια σαρκοφάγος³⁴³ (Χαρτ.3).

Πιο συγκεκριμένα, στον όρμο του Νημποριού στον υφιστάμενο μώλο διακρίνονται τρεις επάλληλες λιμενικές κατασκευές και παράλληλα χρονολογικές φάσεις. Η αρχαιότερη φάση συμπίπτει με τη λειτουργία των λατομείων στις θέσεις *Πυργάρι*, *Ντούκα*, *Μπρέτιζες* και *Πύργος*, διακρίνεται στα βορειοδυτικά του σημερινού μώλου και ένα τμήμα αυτού εκμεταλλεύεται την αρχαία λιμενική εγκατάσταση (Εικ.128). Σε άμεση επαφή με τα κατάλοιπα του μώλου έχουν εντοπιστεί έξι βυθισμένοι ημίεργοι κίονες και κυβόλιθοι. Στα βόρεια του ίδιου όρμου, στη βραχώδη ακτογραμμή του Νημποριού στη θέση *Τσέπι – Καλύβ*, εντοπίστηκαν επικλινής εξέδρα (γλίστρα) διαμορφωμένη στον φυσικό βράχο και μια οπή ανάσχεσης (Εικ.80 – 81) για την πρόσδεση των πλοίων και τη φόρτωση των μαρμάρινων όγκων³⁴⁴. Από αυτή τη θέση, το 2003 η ΙΑ' ΕΠΚΑ είχε αποκαλύψει και ανασύρει από την άμμο δύο ημίεργους ενεπίγραφους κίονες μήκους 6 μ.³⁴⁵ (Εικ.129).

Αντίστοιχα, δυτικά στη βραχώδη ακτή στη θέση *Καλύβι*³⁴⁶, *Τσέπι – Γκίρ* ή *Μάρμαρα* (εικ.82) εντοπίστηκαν δεκαέξι κυβόλιθοι που όμως το μέγεθος και το σχήμα τους υποδεικνύει ότι προέρχονται από τα νεότερα λατομεία της θέσης *Ντούκα*. Σε αυτή τη θέση ο Τ. Ζάππας μαρτυρά την ύπαρξη και ενός ακόμα κίονα³⁴⁷, ο οποίος όμως δεν έχει εντοπιστεί. Στον αμέσως επόμενο δυτικό ορμίσκο, εντοπίστηκαν ίχνη μώλου χωρίς κάποια συνευρήματα, ενώ στο παράκτιο μέτωπο της θέσης *Καστρέζα* (*Σπηλιά*³⁴⁸), στο νότιο άκρο του όρους Πυργάρι, βρίσκονται παράκτια λατομεία και γλίστρα για την απευθείας φόρτωση των μαρμάρων. Τα λατομεία αυτά δεν αναφέρονται στο σχετικό κεφάλαιο, καθώς στην αυτοψία διαπιστώθηκε ότι είναι νεότερα. Δυτικότερα στη θέση *Στρογγυλό* εντοπίστηκαν κατάλοιπα μώλου και κεραμική υστερορωμαϊκών χρόνων, όπως αντίστοιχα και στη θέση *Μαντράκι*.

απίθανη, τοπική παράδοση είχε κτιστεί στα χρόνια της τουρκοκρατίας και χρησίμευε στον Ομέρ Μπέη της Καρύστου, άγνωστο για ποιο λόγο.[...]»

³⁴³ Ζάππας 1984 – 85, 169 – 177. Για τα ακτωνύμια.

³⁴⁴ Κοκκορού – Αλευρά κ.ά. 2019, 9 για τα παράκτια λατομεία στα *Δικαστικά* του Μαραθώνα.

³⁴⁵ Χιδίρογλου 2012, 365. Οι κίονες μεταφέρθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καρύστου και κοσμούν τον προαύλιο χώρο του.

³⁴⁶ Η θέση ως Καλύβι αναφέρεται μόνο στους χάρτες Γ.Υ.Σ., ο Τ. Ζάππας την αναφέρει με το αρβανίτικο τοπωνύμιο ή Μάρμαρα από τους μαρμάρινους κυβόλιθους που έχουν αποτεθεί στον χώρο.

³⁴⁷ Ζάππας 1981-82, 267 - 268, 268 υποσημ. 93.

³⁴⁸ Ζάππας 1984 – 85, 174 Σπηλιά ή Σπέλα, αναφέρει πλακοντάμαρα του Α. Τόλια 1910 – 1920. Η θέση ονομάστηκε έτσι λόγω της ύπαρξης μικρού έγκοιλου στη θάλασσα. Στους Χάρτες Γ.Υ.Σ. δεν περιλαμβάνεται κάποιο τοπωνύμιο της θέσης.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η θέση *Λεύκα*, όπου στην παραλία της Ξενοδοχειακής Μονάδας Venus Beach, βρέθηκαν τμήματα από πέντε ημίεργους κίονες, ένας ακέραιος και μια σαρκοφάγος (Εικ.130 – 131). Ο ακέραιος κίονας έχει διαστάσεις 1,97 μ. ορατό ύψος και 0,45 μ. διάμετρο βάσης, ενώ η σαρκοφάγος έχει διαστάσεις 2,04 μ. μήκος, 0,74 μ. πλάτος και ύψος 0,58 μ.³⁴⁹. Τα εν λόγω ευρήματα τα οποία είχαν ανασυρθεί από την θάλασσα σήμερα κοσμούν την ξενοδοχειακή εγκατάσταση. Οι κίονες που αναφέρθηκαν, τα τμήματα βυθισμένων κατεστραμμένων κίωνων, καθώς και άλλο ένα τμήμα από βάση μικρού κίονα που εντοπίστηκε σε λιθосωρό από εκβραχισμό, εκτός του δυτικού άκρου της οριοθετημένης παραλίας από την ξενοδοχειακή μονάδα, αποδεικνύουν ότι αυτή η θέση μαζί με τον όρμο του Νημποριού αποτέλεσαν τους δύο βασικούς τόπους ελλιμενισμού των φορτηγίδων πλοίων.

Σχετικά με τα λατομεία του όρους Βρεθέλα, κατάλοιπα δρόμων καταβίβασης και εγκαταλελειμμένοι μαρμάρيني όγκοι, υποδεικνύουν ως τόπο ελλιμενισμού των πλοίων τον κολπίσκο στη θέση *Μπίγα*, Νότια του οικισμού Πόρτο – Λάφια (Χαρτ.4). Από αυτό το σημείο γινόταν και η φόρτωση των προϊόντων εξόρυξης κατά τους νεότερους χρόνους από την εταιρεία *Marmor*³⁵⁰. Αντίστοιχα, τα λατομεία στη θέση *Βράχος/Ντελίβια* του όρους Ντελίβια, πιθανά εξυπηρετούνταν από τον ορμίσκο με το ακτωνύμιο *Σκατολιμιώνα*, που εντοπίζεται στο παράκτιο μέτωπο αυτής της θέσης. Στο βυθό της ευρύτερης περιοχής έχουν εντοπιστεί ναυάγιο και διάσπαρτη κεραμική από τους αρχαϊκούς έως τους βυζαντινούς χρόνους³⁵¹.

Από τα παραπάνω μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι ο Νότιος Ευβοϊκός κόλπος αποτέλεσε κομβικό θαλάσσιο δρόμο για τη διακίνηση εμπορευμάτων ήδη από την αρχαιότητα. Οι εξαγωγίμοι όγκοι *cipollino* από τα λατομεία των Στύρων προορίζονταν για οικοδομική χρήση σε απομακρυσμένες περιοχές, σε σχέση με τη θέση λατόμησης. Καθώς η Εύβοια αποτελεί νησί και λαμβάνοντας υπόψη τη γεωγραφική της θέση εύκολα μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα πως η μεταφορά των μαρμάρων πραγματοποιούνταν μέσω των θαλάσσιων εμπορικών δρόμων. Ευρήματα κίωνων από τα λιμάνια της περιοχής που αναφέρθηκαν ενισχύουν αυτό το συμπέρασμα. Γενικά, οι Ρωμαίοι μετέφεραν μαρμάρινους

³⁴⁹ Ζάππας 1984 – 85, 176 - 177 αναφέρει [...] -εκεί που χτίστηκαν το 1970 τα *Bungalowns "Vennus"*- σύρριζα στη θάλασσα. Βρίσκοντας δύο λεκάνες, που μοιάζανε με σαρκοφάγες. Κατά μια εκδοχή είχαν εκφορτωθεί από καϊκι, τον περασμένο αιώνα - σε ανεξ ακρίβωτη χρονολογία - και προορίζονταν για κάποιο λιοτρίβι της περιφέρειας Στύρων και εγκαταλείφθηκαν εκεί. Τη μια από αυτές σε κάποια φουρτούνα, την πήρε το κύμα και την κομμάτιασε. Η άλλη σώζεται σα γλάστρα με λουλούδια στα *Bunga-lowns*.

³⁵⁰ Ζάππας 1984 – 85, 169.

³⁵¹ Ζάππας 1984 – 85, 169, 171. Για τα ακτωνύμια. Κουτσοφλάκης & Κουρκουμέλης 2006, 84 – 85.

όγκους από διάφορα μέρη της επικράτειας (Πελοπόννησος, Εύβοια, Μακεδονία, Αφρική κ.α.) και για το σκοπό αυτό γνωρίζουμε πως χρησιμοποιούσαν έναν τύπο ιστιοφόρων πλοίων τα *naves lapidariae*. Τα μικρότερα αποσπασμένα μαρμάρινα μέρη τοποθετούνταν στο κύτος του πλοίου, ενώ τα ογκώδη μέρη όπως οι μονολιθικοί κίονες, βυθίζονταν στις εξωτερικές πλευρές του πλοίου εκατέρωθεν, εφόσον πρώτα δένονταν με σχοινιά σε ξύλινες δοκούς. Η μέθοδος αυτή χρησιμοποιούσε την άνωση για τη μείωση του βάρους του φορτίου³⁵².

Η *Ōstia* και το *Portus*, αποτελούσαν τα βασικά λιμάνια απόθεσης των σημαντικότερων μαρμάρων. Στη συνέχεια το εμπόρευμα μαρμάρου φορτωνόταν σε μικρότερα πλοία και μεταφέρονταν στο *Emporium*, περιοχή στη νότια Ρώμη η οποία χαρακτηρίζεται ως η αγορά μαρμάρου της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, ενώ η λειτουργία της διαπιστώνεται και στο Μεσαίωνα³⁵³. Οι αποθήκες συγκέντρωσης των μαρμάρων, όπως αυτή του *Emporium* ονομάστηκαν *marmorata*. Το *Emporium*, βρισκόταν στις όχθες του Τίβερη, στους πρόποδες του Αβεντίνου Λόφου. Σε αυτή τη θέση εντοπίστηκαν περισσότερα από 340 τεμάχια μαρμάρων επιβεβαιώνοντας ότι πρόκειται για τον κύριο αποθηκευτικό χώρο των εισαγόμενων μαρμάρων τουλάχιστον από την εποχή του Νέρωνα. Η διοίκηση αυτών των χώρων αποθήκευσης στα λιμάνια και στη Ρώμη υπέκειτο στο *statio marmorum* το οποίο αποτέλεσε το μέσο άσκησης της οργάνωσης και των χώρων απόθεσης των μαρμάρινων όγκων³⁵⁴.

³⁵² Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 59.

³⁵³ Ζάππας 1981 – 82, 266 – 267.

³⁵⁴ Lazzarini 2007, 28. Hirt 2010, 311, 344. Russell 2013, 45 - 46, 50, 61, 136, 219, 225, 236 – 237, 317. Pensabene 2014, 42.

9. Οργάνωση λατομείων

Ο Α. Ορλάνδος στο έργο του *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και ο τρόπος εφαρμογής αυτών* μας πληροφορεί για τον τρόπο οργάνωσης των λατομείων στον ελλαδικό χώρο κατά τους αρχαίους χρόνους. Η εντατική και εκτεταμένη χρήση των λατομείων κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό και τον τρόπο οργάνωσής τους. Η οργάνωση των λατομείων, όπως θα γίνει αντιληπτό παρακάτω ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τον τρόπο λειτουργίας της αυτοκρατορικής ρωμαϊκής εξουσίας. Είναι γνωστό ότι το κράτος συμμετείχε σε μεγάλο βαθμό στην εκμετάλλευση των φυσικών πόρων, όπως τα ορυχεία και λατομεία. Μέρος αυτής της εκμετάλλευσης, σε κάποιες περιπτώσεις για τη διευκόλυνση της οργάνωσης της παραγωγής παραχωρήθηκε σε ιδιώτες εργολάβους. Αυτό έχει επιβεβαιωθεί σε επιγραφές κίωνων και κυβολίθων που εντοπίστηκαν στα *mariorata* της Ρώμης³⁵⁵. Στα υποκεφάλαια που ακολουθούν θα εξεταστεί ο τρόπος διοίκησης, η ιεραρχία, το ανθρώπινο δυναμικό και οι κτηριακές και άλλες εγκαταστάσεις που γειτνιάζουν με τα λατομεία και σχετίζονται με τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας τους.

9.1. Η διοίκηση των λατομείων

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την οργάνωση των λατομείων εν γένει στους κλασικούς και ελληνοιστικούς χρόνους είναι ελάχιστες και δύσκολα μπορεί να ανασυνθέσει κάποιος το διοικητικό καθεστώς της περιόδου. Πιθανά η εκμετάλλευση τους ήταν αποκλειστικά σχεδιασμένη και ελεγχόμενη από την πόλη - κράτος ή από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα των ευγενών και των αριστοκρατών³⁵⁶, ενώ δεν αποκλείεται η ύπαρξη ορισμένων λατομείων που θα λειτουργούσαν κάτω από τον έλεγχο ενός ιερού³⁵⁷.

Αντίστοιχα, στους ρωμαϊκούς - αυτοκρατορικούς χρόνους, αν και έχουμε ελάχιστα απτά δεδομένα σχετικά με το πώς λειτουργούσαν τα λατομεία, είναι σαφές ότι η συντριπτική πλειοψηφία τους παρέμεινε ιδιωτική ή στα χέρια της τοπικής διοίκησης, σε όλη την περίοδο. Τα λατομεία λίθων που παρουσίαζαν αυξημένη ζήτηση, ανήκαν στο αυτοκρατορικό ταμείο. Η παρουσία ιδιωτών εργολάβων και άλλων εργατών ακόμα και στα αυτοκρατορικά λατομεία,

³⁵⁵ Hirt 2010, 261. Zuiderhoek 2015, 8.

³⁵⁶ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 62.

³⁵⁷ Κοκκορού - Αλευρά 2013, 117. Σχετικά με το αρχαίο λατομείο στον Απόλλωνα της Νάξου.

μερικοί από τους οποίους μπορεί κάλλιστα να παρήγαγαν υλικό για δικό τους κέρδος, δείχνει ότι η χάραξη μιας διαχωριστικής γραμμής μεταξύ αυτοκρατορικής και μη αυτοκρατορικής δραστηριότητας είναι συχνά δύσκολη. Μάλιστα, σε ορισμένα λατομεία υπάρχουν στοιχεία που υποδηλώνουν ότι η αυτοκρατορική και η ιδιωτική δραστηριότητα συνυπήρχαν. Όπως σημείωσε ο Ward-Perkins, *δεν υπάρχει λόγος για τον οποίο και τα δύο συστήματα δεν θα έπρεπε να λειτουργούν ταυτόχρονα*. Η μίσθωση χώρων για την εξόρυξη από ιδιώτες επιβεβαιώνεται από πηγές στα λατομεία του Κλαυδίου όρους και αλλού³⁵⁸.

Αυτή η μονοπώληση της χρήσης από τον αυτοκράτορα, ίσως δεν επισημοποιήθηκε ποτέ με νομικούς όρους, όμως ήταν απόρροια της πολιτικής του θέσης και της εξουσίας του επί των μελών της ρωμαϊκής και επαρχιακής ελίτ, δίνοντάς του τελικά το δικαίωμα να αρνείται ή να επιτρέπει την πρόσβαση στα πιο πολύτιμα μάρμαρα³⁵⁹.

Ο τρόπος διοίκησης θα πρέπει να σχεδιάστηκε και να αναδιαμορφώθηκε με βάση τις διευρυμένες ανάγκες σε δομικά υλικά κατά το 1^ο αιώνα μ.Χ., που οδήγησε και στη παράλληλη εκτεταμένη εξόρυξη cipollino. Η οικοδομική ανάπτυξη που σημειώνεται αυτή τη περίοδο οδήγησε στον αυτοκρατορικό έλεγχο της διαδικασίας εξόρυξης όλων των πρώτων υλών των πλουτοπαραγωγικών πηγών όπως είναι τα μέταλλα και τα πετρώματα στα εδάφη της ρωμαϊκής επικράτειας³⁶⁰. Ο κύριος όγκος των στοιχείων μας για την οργάνωση και τη διοίκηση των λατομικών δραστηριοτήτων προέρχεται από λατομεία στα οποία εμπλέκεται η αυτοκρατορία, ακόμα κι αν αυτά αποτελούν μόνο μια μικρή μειοψηφία των γνωστών λατομείων του ρωμαϊκού κόσμου³⁶¹.

Η διοίκηση των σημαντικών λατομείων λοιπόν, βρίσκεται κάτω από τον αυτοκρατορικό έλεγχο, μέσω των αξιωματούχων που ήταν υπεύθυνοι για όλα τα στάδια της εξόρυξης και του εμπορίου του μαρμάρου. Οι αξιωματούχοι από τη σκοπιά της διοίκησης ήταν υπεύθυνοι για πολλούς διαφορετικούς τομείς, από την επίβλεψη του μεγάλου αριθμού εργαζομένων σε διάφορα λατομικά συγκροτήματα, μέχρι τη συστηματοποίηση του τύπου εξαγωγής, του μεγέθους και τη συσσώρευση αποθεμάτων προϊόντων που απαιτούσε η εντατικοποιημένη παραγωγή. Ακόμα, ήταν υπεύθυνοι για το σχεδιασμό και την οργάνωση δικτύων μέσω των θαλάσσιων εμπορικών δρόμων τόσο εντός του ελλαδικού χώρου και των κοντινών περιοχών όσο και των πιο απομακρυσμένων.

³⁵⁸ Hirt 2010, 318 – 319. Russell 2013, 57.

³⁵⁹ Hirt 2015, 312.

³⁶⁰ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 62 - 63.

³⁶¹ Russell 2013, 39.

Ο Ward - Perkins και αργότερα ο Fant πρότειναν την ύπαρξη ενός ενιαίου κέντρου διαχείρισης του μαρμάρου, το *ratio marmorum*, καθώς και ότι οι διάφοροι αξιωματούχοι που μαρτυρούνται στη Ρώμη και στα λατομεία των επαρχιών υπάγονται σε αυτό³⁶². Το *ratio marmorum* ήταν ένας αυτοκρατορικός θεσμός διαχείρισης λατομείων που από τον 2^ο αιώνα μ.Χ., είχε στην κατοχή του τη διαχείριση και εκμετάλλευση ενός αριθμού από πηγές χρωματιστών λίθων των ρωμαϊκών επαρχιών, συμπεριλαμβανομένου και του μαρμάρου της Νότιας Ευβοίας³⁶³. Οι Christol και Drew - Bear πίστευαν ότι το κλειδί ήταν οι τοπικοί προκουράτορες των λατομείων, οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με τη λήψη των αποφάσεων σχετικά με τον τρόπο οργάνωσής τους. Ωστόσο, παρόλο που οι καθημερινές αποφάσεις σχετικά με τον καλύτερο τρόπο διαχείρισης των πόρων και την εξαγωγή επαρκούς υλικού λαμβάνονταν από τους υπαλλήλους στα λατομεία, αυτό που ουσιαστικά καθόριζε την ποσότητα, την ποιότητα του υλικού που απαιτούνταν, τις μορφές που το υλικό αυτό θα έπαιρνε, καθώς και την τιμή του ήταν η ζήτηση από τη Ρώμη. Αυτοί οι διαφορετικοί κλάδοι της διοίκησης, τοπική και κεντρική, φαίνεται να ήταν σε συνεχή επαφή³⁶⁴.

Μια σειρά αυτοκρατορικών αξιωματούχων επέβλεπαν την εξόρυξη και την επεξεργασία του υλικού στα λατομεία που η αυτοκρατορική διοίκηση διαχειριζόταν. Περιφερειακά φαίνεται ότι η εποπτεία συντονίστηκε μέσω επιτρόπων (*procuratores*³⁶⁵) οι οποίοι επίσης διηύθυναν το προσωπικό των λατομείων. Αυτοί οι επίτροποι ήταν υπεύθυνοι για τα αρχικά στάδια της διαδικασίας: την εξασφάλιση των απαραίτητων υλικών, της απαιτούμενης ποιότητας, καθώς και της ποσότητάς τους. Παράλληλα έχουμε σκόρπιες αναφορές για μια άλλη σειρά αξιωματούχων, με έδρα τη Ρώμη. Σε αυτή την περίπτωση αυτοί ήταν επιφορτισμένοι με το χειρισμό της παράδοσης του υλικού που παράχθηκε. Αυτές οι δύο ομάδες αξιωματούχων ήταν πιθανώς κρίκος της ίδιας διοικητικής αλυσίδας. Ο ένας εξασφάλιζε την ασφαλή αποστολή του υλικού, ενώ ο άλλος την παραλαβή του³⁶⁶. Μεταξύ των αξιωματούχων που καταγράφονται στη Ρώμη υπάρχει και μια σειρά από άλλους με

³⁶² Russell 2013, 52.

³⁶³ Hirt 2010, 344, 351. Κοκκορού - Αλευρά 2010, 62 αναφέρει το *ratio marmorum* ως μονοπώλιο. Chidiroglou 2015, 63.

³⁶⁴ Russell 2013, 5. Σχετικά με την τιμή του μαρμάρου βλ. κεφ. 10.

³⁶⁵ Alfoldy 2006, 185 [...] Από την εποχή του Αυγούστου ιδιαίτερα ικανοί ιππείς που είχαν περατώσει τη σταδιοδρομία του αξιωματικού άρχισαν να προσλαμβάνονται ως επίτροποι Σεβαστού (*procuratores Augusti*) για τη διαχείριση της περιουσίας του Αυτοκράτορα και γενικά για την οικονομική και δημοσιονομική διοίκηση της αυτοκρατορίας [...]. Rostovtzeff 1984, 202 Οι *procuratores* ήταν οι επίτροποι των επαρχιών, 260, Είχαν τη διαχείριση των κτημάτων, των δασών, των ορυχείων και των βιοτεχνιών που ανήκαν στον αυτοκράτορα.

³⁶⁶ Russell 2013, 51.

επικουρικές αρμοδιότητες, όπως για παράδειγμα οι *tabularii*, που είχαν λογιστικού τύπου καθήκοντα, ο οικονόμος (*dispensator*), ο γραμματεύς, ο *tesserarius*, ο *laccarius* και άλλοι³⁶⁷.

Σχετικά με τα λατομεία της Νότιας Εύβοιας, είναι πιθανό να ασκήθηκε εποπτική λειτουργία από τους επιτρόπους (*procuratores*) της Αχαΐας. Σε ενεπίγραφες στήλες από *cirollino* στη Ρώμη ή στην Όστια επιβεβαιώνεται η ύπαρξη των *procurators Augusti* στην Κάρυστο όπου η επίβλεψη των λατομείων φαίνεται ότι ήταν υπό την ευθύνη των υπέων πατρογονικών πληρεξουσίων της Αχαΐας, *Minic(i)us Sanctus* (132 μ. Χ.) και *C. Cerialis* (ύστερη Αδριανική περίοδο)³⁶⁸.

Επιπλέον στη θέση *Ξάνεμο* στην Παλαιοχώρα Καρύστου ανακαλύφθηκε μια μεγάλη λευκή μαρμάρινη στήλη, καλυμμένη με επιγραφές και στις δύο όψεις³⁶⁹, αντίστοιχη στήλη έχει εντοπιστεί στο *Castello Rosso*. Οι στήλες χρονολογούνται πιθανότατα στα μέσα του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. Σε αυτές τις στήλες ένας *Hymenaeus Thamyrianus*, που υπήρξε *libertus Augusti*³⁷⁰, τίμησε τον *Thamyus Alexandrianus*, καθώς και μέλη της δικής του οικογένειας και οικείους του. Μια ακόμα, παρόμοια με αυτές τις δύο στήλες, έχει εντοπιστεί στη Ρώμη. Οι επιγραφές ταυτοποιούν τον *Hymenaeus* ως *Caesaris servus* και *a lapicidinibus Carystiis* επιβεβαιώνοντας έτσι τη διοικητική του θέση στα λατομεία της περιοχής³⁷¹. Η επιγραφή στη Ρώμη προηγείται αυτών στην Κάρυστο, καθώς ο *Hymenaeus* φαίνεται ότι δεν έχει ακόμη χειραφετηθεί.

Στην περίπτωση του *Hymenaeus* δεν είναι αρκετά σαφές σε ποια ενδιάμεση ή ανώτερη βαθμίδα αντιστοιχούσε το *a lapicidinibus Carystiis*. Η επιγραφή από τη Ρώμη τον προσδιορίζει ως αυτοκρατορικό σκλάβο (*Caesaris servus*) όταν κατείχε τη θέση του *a lapicidinibus Carystiis*. Σύμφωνα με την ανακατασκευασμένη ακολουθία, που προτείνει ο Weaver, αυτή η θέση ισοδυναμούσε με τη λειτουργική κατάταξη ενός *dispensator* (διευθυντή). Υπό αυτή την έννοια, ο πρώην *vicarius* ως προς τον *Thamyus*, που ήταν *dispensator Augusti*, μπορεί να ακολούθησε τα βήματα του κυρίου του. Σε αυτό το συγκεκριμένο πλαίσιο της αυτοκρατορικής διοίκησης το *vicarius* δεν υποδηλώνει μόνο τον

³⁶⁷ Hirt 2010, 155, 202. Russell 2013, 51.

³⁶⁸ Hirt 2010, 114 - 115, 146. Ο *Minic(i)us Sanctus* ή ο γιος του εμφανίζεται στην Αίγυπτο ως *praefectus Aegypti* (έπαρχος της Αιγύπτου) το 149/50 μ.Χ., αντίστοιχα ο *C. Cerialis* ίσως διετέλεσε *procurator provinciae Achaiae* υπό τον Αδριανό. Σχετικά με τον έπαρχο Αιγύπτου βλ. Alföldy 2006, 223.

³⁶⁹ Chidiroglou 2009, 82. Χιδίογλου 2012, 283 Η στήλη έχει μεταφερθεί στο Μουσείο Καρύστου, 355 - 356, 482, 656.

³⁷⁰ Alföldy 2006, 185[...] μια νέα ιεραρχική δομή δημιουργήθηκε ακόμη και στις τάξεις των δούλων και των απελευθέρων, η οποία οφειλόταν στην ύπαρξη μια ηγετικής ομάδας με μεγάλη επιρροή, που την αποτελούσαν οι *servi* και οι *liberti* του αυτοκράτορα [...].

³⁷¹ Chidiroglou 2010b, 51.

«σκλάβο ενός δούλου», αλλά μπορεί επίσης να σημαίνει «βοηθός του διευθυντή». Ίσως και ο *Thamyrgus* να είχε εμπλακεί στη διαχείριση των λατομείων της Καρύστου, καθώς όπως δείχνει η ερμηνεία της επιγραφής από τον Dubois τα ονόματα τόσο του *Hymenaeus* όσο και του *Thamyrgus* εμφανίζονται σε μια σειρά από μάρμαρα Καρύστου που ανακτώνται από το *Emporium* στη Ρώμη³⁷².

Ο Rostovtzeff υποστήριξε ότι ο *a lapicidinis Carystiis* οργάνωνε την εισαγωγή του *cipollino* στην πόλη της Ρώμης και επομένως είχε την βάση εκεί. Όμως η επιγραφή στη Ρώμη, δεν του δίνει τον τίτλο του *a(b) marmoribus*, αλλά δείχνει ότι ήταν υπεύθυνος για τα λατομεία στην Κάρυστο και όχι για το ίδιο το μάρμαρο. Επιπλέον οι επιγραφές της Καρύστου υποδηλώνουν ότι ο *Hymenaeus* ήταν παρών στα λατομεία *cipollino*, για αρκετό χρονικό διάστημα, ώστε να αναθέσει την κατασκευή δύο μνημείων³⁷³.

Μια άλλη επιγραφή, επίσης στην Κάρυστο, εντοπίζεται στα λατομεία των Μύλων, στη θέση *Κύλινδροι*, όπου ο εκατόνταρχος του *legio XV Apollinaris T. Sergius Longus*, ανέθεσε στον Ηρακλή μια λαξευμένη σε λατομικό μέτωπο λατρευτική κόγχη³⁷⁴. Υπάρχει μεγάλη πιθανότητα να πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο που εμφανίζεται σε επιγραφές κίωνων καρυστίου μαρμάρου στη Ρώμη, παρά το γεγονός ότι αναφέρονται σε διαφορετικές λεγεώνες. Σε αυτή την υπόθεση οδηγεί αφενός η σπανιότητα του ονόματος *Sergius Longus* και αφετέρου η προέλευση του υλικού. Καμία από τις δύο λεγεώνες δεν είχε έδρα την Ελλάδα και δεν υπάρχουν μέχρι στιγμής στοιχεία που να υποδηλώνουν ότι ο *Sergius Longus* έφτασε στην Εύβοια με λόγο βοηθητικών στρατευμάτων ή αποσπασμένων λεγεωνάριων.

Όπως δείχνουν πολυάριθμες επιγραφές από τα λατομεία της Βόννης στη Γερμανία, ένας αξιωματούχος ή στρατιώτης μπορούσε εύκολα να αποκτήσει εμπειρία στις διαδικασίες εξόρυξης λίθων. Καθώς ο *Sergius Longus* υπηρέτησε σε αυτή την περιοχή, είναι πιθανό ότι η τεχνική εμπειρία που απέκτησε κατά τη διάρκεια της εκεί παραμονής του να τον οδήγησε στα λατομεία της Καρυστίας γύρω στο 132 μ.Χ., επί Αδριανού³⁷⁵. Το στρατιωτικό προσωπικό πέρα από την ασφάλεια που παρείχε θα μπορούσε να αναλάμβανε και μηχανολογικά

³⁷² Hirt 2010, 157 – 158, 310 – 311.

³⁷³ Hirt 2010, 158.

³⁷⁴ Chidiroglou 2009, 76. Hirt 2010, 170. Χιδίρογλου 2012, 267, 288, 364.

³⁷⁵ Hirt 2010, 170 - 171 Αναφέρει ότι το όνομα *Sergius Longus* εντοπίστηκε στη *legio XXII Primigenia* και στη *legio XV Apollinaris*. Hirt 2015, 301 – 302.

καθήκοντα στα αυτοκρατορικά ορυχεία και τα λατομεία³⁷⁶, ενώ από την επιγραφή του Sergius Longus εικάζεται και η ανάληψη διευθυντικών ρόλων.

Παρόλα αυτά, η χρήση στρατιωτών και στρατιωτικών αξιωματούχων προς όφελος οποιουδήποτε ιδιώτη, συμπεριλαμβανομένου και του ίδιου του αυτοκράτορα, είναι απαγορευμένη. Έτσι, η ύπαρξη αποσπασμένων Ρωμαίων εκατόνταρχων σε λατομεία όπως η Κάρυστος, το Δοκίμειον, ή το Κλαύδιο όρος, με σκοπό να υποστηρίξουν ή ίσως ακόμη και να αναλάβουν την οργάνωση και τη διαχείριση των λατομείων και την επίβλεψη των εξορυκτικών εργασιών, υποδεικνύει ότι αυτές οι περιοχές μπορούν πιθανότατα να χαρακτηριστούν ως δημόσια περιουσία. Αυτό φυσικά, δεν αναίρει το ενδεχόμενο ο κάθε αυτοκράτορας να έχει στην ατομική του ιδιοκτησία ορυχεία ή λατομεία, καθώς είχε στην κατοχή του τεράστιες εκτάσεις γης στην Ιταλία και τις επαρχίες. Η προοπτική ταύτισης ορυχείων ή λατομείων ατομικής ιδιοκτησίας του αυτοκράτορα σε σχέση με τα δημόσια είναι φτωχή, καθώς οι πηγές σχετικά με αυτό το θέμα παραμένουν ελάχιστες³⁷⁷.

Μια ακόμη υπόθεση που μπορεί εύλογα να προκύψει είναι η μετάθεση αξιωματούχων στα λατομεία των επαρχιών λόγω της χρήσης του λατινικού αλφαβήτου στην προσημείωση των εξαγόμενων μαρμάρων. Τέτοια παραδείγματα έχουν έρθει στο φως από το Δοκίμειο και τη Νότια Εύβοια³⁷⁸. Τα σημάδια διοικητικού ελέγχου σε όλη τη Νότια Εύβοια, παραμένουν σχεδόν αποκλειστικά στα λατινικά με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως το όνομα Διοκλής που εντοπίζεται δύο φορές σε λατομικά μέτωπα στο Πυργάρι Νημποριού. Πιθανά να πρόκειται για τον Ρωμαίο αξιωματούχο που είχε την εποπτεία των λατομείων των Στύρων. Αντίστοιχα, στην ενίσχυση της θέσης σχετικά με τον έλεγχο των λατομείων και του εμπορίου των εξορυγμένων όγκων από αυτοκρατορικούς απεσταλμένους, συνηγορεί και ο εντοπισμός το 1907 ενός ναόσημου μαυσωλείου, των μέσων του 2ου αιώνα μ.Χ. ή των Αντωνίνειων χρόνων. Το μνημείο στέκεται, εν μέρη σωζόμενο, στο κέντρο της σύγχρονης πόλης της Καρύστου και αποδίδεται σε Ρωμαίο αξιωματούχο, που πιθανόν συμμετείχε στο τοπικό εμπόριο μαρμάρου³⁷⁹.

Στην περιοχή των Στύρων δεν έχει έρθει στο φως τέτοια πληθώρα επιγραφών που να αναφέρονται ξεκάθαρα σε αξιωματούχους επιφορτισμένους με τη διοίκηση των πολυάριθμων

³⁷⁶ Hirt 2010, 202.

³⁷⁷ Hirt 2010, 96, 100.

³⁷⁸ Hirt 2010, 174.

³⁷⁹ Chdiroglou 2009, 82. Χιδίρογλου 2012, 31 - 32, 35, 75, 177 - 178, 283, 288, παραρτ., 4 εικ. I.7, 5 εικ. I.8.α - I.8.β, 33 εικ. II.48.α - II.48.β. Η ανασκαφή έγινε από τον γυμνασιάρχη Γ. Α. Παπαβασιλείου και αργότερα από τον Δ. Θεοχάρη.

λατομείων και των υπόλοιπων σταδίων που εμπλέκονται στην παραγωγική διαδικασία. Εξαιρέσεις αποτελούν, η επιγραφή ΚΑΙΣΑΡΙ³⁸⁰ στα λατομεία, που στη βιβλιογραφία συναντάται στο έργο *Αρχαία Ελληνικά Λατομεία*. Παρότι δεν έχει εντοπιστεί από τον γράφοντα, η εν λόγω επιγραφή επιβεβαιώνει τον αυτοκρατορικό χαρακτήρα των λατομείων, ενώ ως ιδιοκτήτης παρουσιάζεται ο ίδιος ο αυτοκράτορας. Επιπλέον, ένας κίονας θαμμένος στις λατύπες στα λατομεία στη θέση *Claudiana*, στον λόφο του Αγίου Νικολάου, με ορατό μήκος 2,10 μ., φέρει εγχάρακτη επιγραφή F L CLAUDIANI στο κάτω τμήμα της βάσης του³⁸¹. Κοντά στη βάση, αλλά στο κατώτερο μέρος του κορμού, φέρει εγχάρακτο το Ελληνικό γράμμα Π ή κατά τη Vanhove το λατινικό νούμερο II, που δηλώνει ότι η στήλη κρίθηκε κατάλληλη μετά την επιθεώρηση. Η ταύτιση του προσώπου δεν έχει καταστεί δυνατή, αλλά το όνομα Claudianus είναι αρκετά συχνό σε επιγραφές του 2^{ου} αι. μ.Χ.³⁸².

Δύο ακόμα κίονες που εντοπίστηκαν θαμμένοι στην ακτή στον κόλπο του Νημποριού μήκους 6 μ. και διαμέτρου 0,80 μ. (Εικ.129), φέρουν εγχάρακτο εμπορικό σήμα στο κάτω τμήμα της βάσης. Ο ένας κίονας επιγράφεται NXLIH CLDN, ενώ ο άλλος NCXXIIX CLDN. Αυτές οι επιγραφές, συνήθως, υποδεικνύουν την παρουσία αποθεμάτων και τοπικών εμπορών ή το όνομα του αξιωματούχου που ήταν επιφορτισμένος με τη διεκπεραίωση του φορτίου. Στα Λατινικά με το γράμμα N υποδηλώνεται η λέξη Numero, ενώ τα XLIII και CXXIIX αποτελούν τους αριθμούς της παραγγελίας ή της παρτίδας. Τα γράμματα C L D N, που βρίσκονται ακριβώς κάτω από τα νούμερα και στους δύο κίονες (Εικ.132α,β – Σχ.12), ίσως προσδιορίζουν τον προορισμό αγοράς ή πιο εύλογα να πρόκειται για μια συντομογραφία του ονόματος CLAUDIANI (Claudianus), που εντοπίζεται και στον κίονα που προαναφέρθηκε³⁸³ (Εικ.26 – Σχ.1). Παράλληλα, έχει υποστηριχθεί ότι αυτές οι επιγραφές σήμαναν τον προορισμό των μαρμάρινων όγκων, αν δηλαδή πρόκειται για δημόσια κτήρια ή αφορούσαν την ιδιωτική αγορά³⁸⁴. Αξίζει να αναφερθεί ότι στον εκτενή κατάλογο επιγραφών σε κίονες, που παραθέτει ο Hirt, αυτές έχουν εντοπιστεί σε 162 δείγματα από μάρμαρο Καρύστου/Στύρων³⁸⁵.

³⁸⁰ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 62.

³⁸¹ Ζάππας 1981 - 82, 259 – 260. Μουτσόπουλος 1982, 338, εικ. 51. Vanhove 1989, 226 - 231. Vanhove 1996, 16, 37 υποσημ. 4. Chidiroglou 2009, 76. Χιδίρογλου 2012, 365.

³⁸² Vanhove 1989,230.

³⁸³ Chidiroglou 2009, 76, 78 – 79 εικ. 5 – 7, 84. Πουπάκη 2011, 222 υποσημ. 1766. Χιδίρογλου 2012, 365. Εντοπίστηκαν το 2003, κατά μήκος της ακτογραμμής, λόγω της απομάκρυνσης της άμμου από την παλίσροια του χειμώνα. Εγκαταλειμμένοι επί τόπου κατά τη μεταφορά τους στην αρχαιότητα. Οι κίονες έχουν μεταφερθεί στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καρύστου, στον προαύλιο χώρο. Russell 2013, 135.

³⁸⁴ Pensabene 2014, 54 – 55.

³⁸⁵ Hirt 2010, App. 370 – 445.

Αυτές οι επιγραφές που αντλήθηκαν από το Portus και από περιοχές στη Ρώμη (marmorata) επιβεβαιώνουν την ανάγνωση των επιγραφών στους δύο κίονες από το Νημποριό. Αντίστοιχα, τέτοια εμπορικά σήματα έχουν εντοπιστεί και σε μαρμάρινους όγκους άλλων λατομείων, όπως η Λούνα, η Τέως, η Χίος και η Πάρος, ενώ με μικρές διαφοροποιήσεις εντοπίζονται στο Χέμτου και στο Δοκίμειο ³⁸⁶.

Η μέχρι σήμερα έρευνα, στηριζόμενη στα αρχαιολογικά ευρήματα, στις επιγραφικές μαρτυρίες και στις ιστορικές πηγές, οδηγείται στο συμπέρασμα ότι οι απεσταλμένοι αξιωματούχοι από τη Ρώμη είχαν έδρα την πόλη της Καρύστου. Τόσο τα αρχαιολογικά ευρήματα, όσο και η ονομασία του μαρμάρου (καρυστία λίθος) συνηγορούν σε αυτή την ερμηνεία. Οι αρχαιολογικές ενδείξεις, σχετικά με τη διοίκηση των λατομείων, από την περιοχή των Στύρων είναι ελάχιστες. Όπως όμως προκύπτει και από τα παραπάνω, οι εποπτικές αρμοδιότητες με τις οποίες ο εκάστοτε αξιωματούχος θα ήταν επιφορτισμένος σχετικά, όχι μόνο με την παραγωγική διαδικασία, αλλά και τη μεταφορά, την αποθήκευση και τη φόρτωση των μαρμάρινων όγκων, φαντάζουν αρκετές, ώστε να εξυπηρετηθούν από το ίδιο άτομο. Επιπροσθέτως, λαμβάνοντας υπόψη την πληθώρα λατομείων σε όλη τη Νότια Καρυστία, τις αποστάσεις μεταξύ Στύρων, Μαρμαρίου και Καρύστου, καθώς και τα μεταφορικά μέσα της εποχής, η υπόθεση ότι το σύνολο των λατομείων που βρίσκονται στη Νότια Καρυστία εποπτευόταν από έναν και μόνο αυτοκρατορικό αξιωματούχο, με έδρα την Κάρυστο, παραμένει ανοιχτή προς συζήτηση.

9.2. Το ανθρώπινο δυναμικό

Η απασχόληση στα λατομεία πρέπει να ήταν επίπονη και κοπιαστική εργασία που αφορούσε πληθώρα ανθρώπων από διάφορες ειδικότητες³⁸⁷. Ο καταμερισμός της εργασίας έγκειται στη φύση της δουλειάς όπου η απαιτούμενη εξειδίκευση είναι αδιαμφισβήτητη. Η λατόμηση μεγάλων όγκων για εμπορικούς σκοπούς, προϋποθέτει πρώτα απ' όλα την εργασία μηχανικών και αρχιτεκτόνων στους χώρους των λατομείων, αλλά και την άρτια κατάρτιση των λατόμων για την ταχύτερη και χωρίς κινδύνους καταστροφής παραγωγή του υλικού. Όπως έχει γίνει κατανοητό η λάξευση ήταν ένας διαρκής κίνδυνος που το παραμικρό λάθος θα καθιστούσε ένα αντικείμενο άχρηστο, οι επιφάνειες των κίωνων ήταν ιδιαίτερα ευάλωτες τόσο σε ελαττώματα όσο και σε ζημιές, και αυτό ίσως εξηγεί γιατί υπάρχει τόσο μεγάλος

³⁸⁶ Pensabene 2014, 44. Hirt 2010, 309

³⁸⁷ Russell 2013, 224.

αριθμός κίωνων και κυβολίθων εγκαταλελειμμένος στα λατομεία³⁸⁸. Κατά συνέπεια η απόσπαση των λίθων πραγματοποιείται συνήθως από εξειδικευμένους λατόμους και λιθοξόους, ενώ ταυτόχρονα έχει προταθεί πως πρόκειται για οικογένειες που ασκούσαν το επάγγελμα και το μετέδιδαν ως κληροδότημα στην επόμενη γενιά³⁸⁹.

Ήδη από την ύστερη Εποχή του Χαλκού, οι τεχνίτες είχαν εξέχουσα κοινωνική θέση που επηρεαζόταν από το βαθμό της εξειδίκευσης και το υλικό με το οποίο καταπιάνονταν³⁹⁰. Αντίστοιχα στους κλασικούς χρόνους το επάγγελμα του λατόμου ήταν κοινωνικά αναγνωρισμένο, όπως φανερώνουν πληροφορίες από τις αρχαίες γραπτές πηγές και τις επιγραφές³⁹¹. Ο υπεύθυνος για την ομαλή διεξαγωγή των εργασιών ήταν ο αρχιλατόμος ή ο επίτροπος ή ο εργεπιστάτης των λατόμων, γεγονός ήδη γνωστό από ανάγλυφα και επιγραφές του 5^{ου} αιώνα π.Χ. που το συναντάμε σε αντίστοιχα ευρήματα έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους, όπως για παράδειγμα οι επιγραφές της Λακωνίας που αναγράφονται οι *trajecti maritorum* ή εργολήπτες.

Μια υπόθεση που έχει ευρεία διάδοση, θεωρεί τους λατόμους ως σκλάβους που εκτελούσαν καταναγκαστική εργασία στα λατομεία. Αυτή η αντίληψη έχει κυρίως βασιστεί στην ερμηνεία των κειμένων του Θουκυδίδη και του Ξενοφώντα σχετικά με τους Αθηναίους αιχμαλώτους στα λατομεία των Συρακουσών και από την άλλη τους Συρακούσιους στα λατομεία ακτίτη λίθου στον Πειραιά. Αντίστοιχη ερμηνεία δέχονται και επιστολές του Αγίου Κυπριανού για χριστιανούς που μαρτύρησαν σε λατομεία³⁹², όπως οι Santi Quattro Coronati³⁹³. Σχετικά με τις προερχόμενες από τον Θουκυδίδη και τον Ξενοφώντα πηγές δεν επιβεβαιώνεται η εργασία των αιχμαλώτων πολέμου στα λατομεία, περισσότερο λογική φαίνεται η κράτησή τους σε ανενεργά λατομικά μέτωπα³⁹⁴.

Αξίζει να αναφερθεί, ότι σύμφωνα με τον Finley, ο αρχαίος κόσμος δεν είχε την έννοια του εργατικού δυναμικού ως παράγοντα παραγωγής. Η πληρωμή μισθού θεωρούνταν αγορά του ατόμου και όχι της εργατικής του δύναμης. Κατά συνέπεια, οι μισθωτοί εργάτες και τεχνίτες παρομοιάζονταν με σκλάβους και αυτή η μισθωτή «εξάρτηση» ήταν ακατάλληλη για τον ελεύθερο πολίτη. Εξαιτίας τέτοιων ιδεολογικών εκτιμήσεων, ο Finley υποστήριξε ότι οι πολίτες γενικά δεν ήταν διαθέσιμοι ως εργατικό δυναμικό. Σκλάβοι και άλλες ανελεύθερες

³⁸⁸ Russell 2013, 224.

³⁸⁹ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 63. Κουκουβού 2010, 206,208. Για τα λατομεία της Βέροιας.

³⁹⁰ Clark and Parry 1990, 288.

³⁹¹ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά.2010, 63.

³⁹² Κουκουβού 2010, 206. Για τα λατομεία της Βέροιας.

³⁹³ Lambraki 1980, 57 υποσημ. 34.

³⁹⁴ Κουκουβού 2010, 206. Για τα λατομεία της Βέροιας.

(π.χ. οι είλωτες στη Σπάρτη) ή ημιελεύθερες ομάδες (π.χ. οι απελεύθεροι), έφεραν το βάρος της εργασίας³⁹⁵.

Σχετικά με το εργατικό δυναμικό, επιφορτισμένος με την επίβλεψη των εργασιών, που συναποτελούν τον σχεδιασμό και την ίδια τη διαδικασία της εξόρυξης των μαρμάρων, ήταν ο αρχιλατόμος ή εργεπιστάτης των λατομείων. Οι αρμοδιότητες των προϊσταμένων πρέπει να περιλάμβαναν την εκτίμηση των γεωλογικών, τοπογραφικών, τεχνολογικών και γεωγραφικών περιορισμών και προκλήσεων³⁹⁶. Επιπροσθέτως, ο Russel αναφέρει ότι οι λιθουργοί ήταν επιφορτισμένοι και με το να κρίνουν τα υλικά. Αυτό γινόταν σύμφωνα με τρία βασικά κριτήρια, τα οποία εξαρτώνται από τη χρήση για την οποία προοριζόταν το προς εξόρυξη υλικό:

1. Καταλληλότητα: Τι είδους υλικά θα ήταν κατάλληλα ανάλογα με το έργο (με βάση τα χαρακτηριστικά τους: ανθεκτικότητα, ικανότητα διατήρησης λεπτομερειών κ.λπ.)

2. Αισθητική: πέρα από τα κατάλληλα υλικά που είχαν το σωστό χρώμα ή υφή, ποιο θα μπορούσε να γυαλιστεί, ποιο θα ταίριαζε περισσότερο στις ανάγκες του πελάτη.

3. Διαθεσιμότητα: ποιο από αυτά τα υλικά που πληρούσαν τα παραπάνω κριτήρια θα μπορούσε να αποκτηθεί εντός προϋπολογισμού³⁹⁷.

Αντίστοιχα, την απόσπαση των όγκων από το μητρικό πέτρωμα την εκτελούσαν οι λιθοξόοι. Την ευθύνη για τον σχεδιασμό της ασφαλούς μεταφοράς των όγκων μαρμάρων, από τα λατομεία στους χώρους αποθήκευσης και στα λιμάνια την είχαν οι λιθαγωγοί ή λιθηγοί επί αμοιβής, πληροφορία που γίνεται γνωστή από επιγραφές³⁹⁸, ενώ οι λιθοφόγοι ήταν επιφορτισμένοι με τον σχεδιασμό της ασφαλούς μεταφοράς των μαρμάρων δια μέσου των οδών καταβίβασης³⁹⁹.

Παράλληλα, στα λατομεία εργάζονταν και μια σειρά άλλων εργαζομένων, που αποτελούσαν ανειδίκευτο προσωπικό, δούλοι ή ελεύθεροι και οι οποίοι συμμετείχαν στην διαδικασία λατόμησης περιφερειακά, μέσα από βοηθητικές εργασίες, όπως για παράδειγμα οι αχθοφόροι. Στα μεγάλα λατομεία της Ρωμαϊκής περιόδου πέρα από δούλοι, απασχολούνταν και στρατιωτικό προσωπικό που παρείχε ασφάλεια και ενδεχομένως αναλάμβανε

³⁹⁵ Carpenter & Boyd 1977, 208. Zuiderhoek 2015, 7.

³⁹⁶ Hirt 2010, 202.

³⁹⁷ Russell 2013, 145.

³⁹⁸ Ορλάνδος 2004, 75, 89.

³⁹⁹ Russell 2013, 101.

μηχανολογικά καθήκοντα⁴⁰⁰. Ενδείξεις ακόμα για την καταναγκαστική εργασία των κατάδικων στα λατομεία παρέχονται κυρίως από τους νόμους που αφορούν τους *damnati in metallum* και περιλαμβάνονται στον Πανδέκτη (*Digest*)⁴⁰¹. Η παρουσία σκλάβων ή και καταδικών στα λατομεία των Στύρων μπορεί ίσως να επιβεβαιωθεί από την ύπαρξη πύργων που επόπτευαν τις λατομικές περιοχές⁴⁰² και που θα παρουσιαστούν εκτενώς στη συνέχεια.

Αξίζει να επισημανθεί, ότι ο Πανδέκτης του Ιουστινιανού, αναφέρεται σε μια λιγότερο δραστηκή τιμωρία για τις γυναίκες κατάδικους, το *ministerium metallicorum*. Αυτή η τιμωρία ενδεχομένως αφορά σε βοηθητική εργασία σε ορυχεία ή λατομεία και δεν ήταν τόσο απαιτητική σωματικά όσο το *in metalla*⁴⁰³. Οι ρωμαϊκοί νόμοι διέπονταν από την αντίληψη της εποχής τους σχετικά με την «αδυναμία» του γυναικείου φύλου. Θεωρούσαν ότι οι γυναίκες εκ φύσεως μειονεκτούσαν ως προς τη σωματική ρώμη και πως η τεκνοποιία έθετε όρια στις δυνατότητές τους. Κάτω από αυτό το πρίσμα, ο Clark εκτιμά ότι οι γυναίκες κατάδικοι δεν εργάζονταν στα ορυχεία ή στους αυτοκρατορικούς μύλους και ότι η ποινή που άρμοζε στη θεώρηση του υστερορωμαϊκού κόσμου ήταν η κράτησή τους σε μοναστήρια ή ο περιορισμός και η φρούρηση τους από άλλες γυναίκες⁴⁰⁴.

Ένα ενδεικτικό παράδειγμα σχετικά με το εργατικό δυναμικό που απασχολούνταν στα αυτοκρατορικά λατομεία του Κλαυδίου όρους στην Αίγυπτο αναφέρει η Cunivny. Το προσωπικό που απασχολούνταν χωρίστηκε σε δύο κατηγορίες, τους φαμελιάριους και τους παγανούς. Οι παγανοί ήταν ντόπιοι, ελεύθεροι, ειδικευμένοι εργάτες που εμπλέκονταν κυρίως στη λατόμηση και προέρχονταν από το Ασουάν, την Αλεξάνδρεια, και από την περιοχή της Θήβας της Αιγύπτου. Στον αντίποδα οι φαμελιάριοι απασχολούνταν στις βοηθητικές εργασίες και στις πιο εξειδικευμένες δουλειές που σπάνια συνδέονταν με τη λατόμηση. Και οι δύο κατηγορίες εργατών ήταν *mercenarii* (μισθωτοί⁴⁰⁵).

Όλοι οι λατόμοι στις αρχαίες πηγές, σχετικά με το όρος του Κλαυδίου, περιγράφονται ως *σκληρουργοί*, ωστόσο γίνεται διαχωρισμός κατηγοριών λατόμων όπως οι *ακισκλάριοι*, οι οποίοι χειρίζονταν τον λατομικό τύκο και οι *παρασφενάριοι* που χρησιμοποιούσαν τις σφήνες. Αναφέρονται επίσης, οι *σφυροκόποι* που σχετίζονται με την επεξεργασία του μετάλλου και οι *λιθοφόροι* που ήταν επιφορτισμένοι με τη μεταφορά των όγκων μαρμάρου. Αυτοί οι

⁴⁰⁰ Hirt 2010, 202.

⁴⁰¹ Hirt 2010, 97.

⁴⁰² Carpenter & Boyd 1977, 208. Αλευρά - Κοκκορού κ.ά. 2010, 65 - 66.

⁴⁰³ Hirt 2010, 224. Ο Ουλιανός (νομικός και νομοδιδάσκαλος 2^{ου} - 3^{ου} μ.Χ.), επηρέασε με τα πρότερα του έργα τους νόμους του Θεοδοσίου και του Ιουστινιανού.

⁴⁰⁴ Clark 1997, 97 – 100.

⁴⁰⁵ Alfoldy 2006, 105, 166.

εξειδικευμένοι εργάτες ήταν φαμελιάριοι και όχι παγανοί, όπως οι πλειοψηφία των εργαζομένων. Παράλληλα μαρτυρούνται και μια σειρά άλλων, όπως ένας αρχιλατόμος, δύο γιατροί, ένας κουρέας, ένας ιερέας, ένας κτηνίατρος, φρουροί και οι οδηγοί των καμήλων και των γαϊδουριών⁴⁰⁶.

Επίσης, από αναφορές για τα λατομεία της Τρωάδας εντοπίζονται ο χαλκεύς, ο φουσητής και ο φαρμαζάριος, που αναλάμβαναν την κατασκευή και την επιδιόρθωση των μεταλλικών λιθοξοϊκών εργαλείων. Η αναλογία μεταξύ λατόμων και μεταλλουργών είναι 4 προς 1, δηλαδή ένας χαλκεύς ανά 12 λατόμους. Αυτή η αναλογία διαφέρει από περιοχή σε περιοχή, ανάλογα με τη σκληρότητα του πετρώματος και την έκταση του εκάστοτε λατομείου. Επιπροσθέτως αναφέρονται οι Πλατεάριοι που ήταν επιφορτισμένοι με την κατασκευή και τη συντήρηση των δρόμων καταβίβασης, καθώς και οι ακουάριοι για τη μεταφορά νερού.

Εθνογραφικές και εθνοαρχαιολογικές μελέτες σε παραδοσιακά λατομεία υποδεικνύουν ότι ένα μεγάλο ποσοστό του εργατικού δυναμικού που δεν είναι σταθερό σε όλα τα δείγματα (30 - 50%) αποτελούνταν από βοηθητικούς εργάτες για τη μεταφορά, τους καθαρισμούς και την κατασκευή και ανακατασκευή εργαλείων⁴⁰⁷. Ακόμα, εθνογραφικά παράλληλα για το επάγγελμα του κτίστη από τα Λαγκάδια της Πελοποννήσου κατά το 19^ο και 20^ο αιώνα υποδεικνύουν πως υπήρχαν εξειδικευμένες μετακινούμενες ομάδες έως και εικοσιπέντε ατόμων (κομπανίες) αποτελούμενοι από όλες τις απαραίτητες ειδικότητες (λατόμους, λιθοξόους, βοηθητικό δυναμικό) που πραγματοποιούσαν ταξίδια για τους σκοπούς διεκπεραίωσης μεγάλων έργων⁴⁰⁸. Μπορούμε να υποθέσουμε την ύπαρξη μετακινούμενων εξειδικευμένων λατόμων και λιθοξόων που αναλάμβαναν τη μαζική λατόμηση στα μεγάλα λατομεία των αυτοκρατορικών χρόνων, κάτι το οποίο θα μπορούσε να ισχύει και για τα λατομεία της Καρυστίας. Αυτή την υπόθεση ενισχύει η μετακίνηση λατόμων από την Κάρπαθο και από άλλες περιοχές στα λατομεία των αρχών του 20^{ου} αιώνα που λειτούργησαν στις θέσεις Πυργάρι και Νταμάρια. Δίπλα σε αυτούς τους εξειδικευμένους τεχνίτες δεν έλειπαν και κάτοικοι της περιοχής που είτε εργάζονταν ως λατόμοι είτε ως ανειδίκευτοι εργάτες. Σε αυτό συνηγορούν και οι αριθμοί που παραθέτει ο Τ. Ζάππας, σύμφωνα με τον οποίον στα λατομεία στο Πυργάρι απασχολούνταν καθημερινά περίπου 100

⁴⁰⁶ Cuvigny 1996, 140 - 141. Hirt 2010, 157, 206 – 207, 211 – 212, 252. Russell 2018b, 733.

⁴⁰⁷ Bessac 1993, 214 - 222. Τζιλιγκάκη 2014, 29 - 30.

⁴⁰⁸ Κωνσταντινόπουλος 1983, 23, 48 - 53. Τζιλιγκάκη 2014, 30.

άτομα, ενώ στη θέση *Νταμάρια* η εταιρεία είχε δυναμικό 40 – 50 άτομα, όλων των ειδικοτήτων⁴⁰⁹.

Σχετικά με τους βυζαντινούς χρόνους, εντύπωση προκαλεί ότι με διατάγματα κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μεγάλου Θεοδοσίου και του Ιουστινιανού, οι λατόμοι Προκοννήσου, Δοκιμίου και Τρωάδας απαγορευόταν να απασχολούνται σε άλλες εργασίες ή να εγκαταλείπουν τις περιοχές των λατομείων. Αυτό δηλώνει τις δυσκολίες της κατεργασίας και τις άμεσες ανάγκες σε εξειδικευμένο τεχνικό προσωπικό⁴¹⁰.

Βασικά ερωτήματα που δημιουργούνται στη διάρκεια της μελέτης της οργάνωσης των λατομείων σχετίζονται με τον αριθμό των εργαζομένων και τον ετήσιο χρόνο εργασίας, αν ήταν συνεχόμενος ή διακεκομμένος, ανάλογα με τις ανάγκες της ζήτησης. Επίσης σχετικές με το χρόνο εργασίας είναι και οι επικρατούσες καιρικές συνθήκες. Αντίστοιχες μελέτες στο λατομείο Mathieu της Αιγύπτου κατά τη ρωμαϊκή περίοδο υπέδειξαν την απασχόληση μικρών τοπικών ομάδων, σύμφωνα με την εξορυγμένη ποσότητα και τους οικισμούς των λατόμων που εντοπίστηκαν⁴¹¹.

9.3. Οικίες, πύργοι και φυλάκια

Στους χώρους των αρχαίων λατομείων η διατήρηση καταλοίπων κτηριακών εγκαταστάσεων δεν είναι τόσο συνηθισμένη πλην ελαχίστων εξαιρέσεων (Λατομεία *Προφήτη Ηλία* στη Λάγια Λακωνίας και λατομείο *cipollino* στη θέση *Άγιοι Καρύστου*⁴¹²). Παρόλα αυτά δε μπορούμε παρά να υποθέσουμε την ύπαρξη βοηθητικών χώρων, κυρίως στα λατομεία που αναπτύσσονται σε δυσπρόσιτους ορεινούς όγκους. Παράλληλα θα μπορούσαν να αναζητηθούν σε νεότερα λατομεία, όπως αυτά στην Πεντέλη⁴¹³ και αλλού ή αυτά που αναπτύχθηκαν στην περιοχή των Στύρων στις αρχές 20^{ου} αιώνα. Όπως αναφέρθηκε στο σχετικό με τις θέσεις των λατομείων κεφάλαιο η Αγγλική εταιρεία *Grecian Marbles Limited* έχτισε πλησίον των λατομικών μετώπων βοηθητικές εγκαταστάσεις (οικίες λατόμων, αποθήκες, γραφεία κ.α.) για τη διευκόλυνση της παραγωγικής διαδικασίας⁴¹⁴.

⁴⁰⁹ Ζάππας 1981 - 82, 268 υποσημ. 92, 269 υποσημ. 98, 271.

⁴¹⁰ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 65.

⁴¹¹ Bessac 1993, 214 – 222. Τζιλιγκάκη 2014, 28 - 29.

⁴¹² Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 65, Για τη Λάγια Λακωνίας. Bruno & Vitti 2012, 606 – 607, Για τους Αγίους Καρύστου.

⁴¹³ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 65.

⁴¹⁴ Ζάππας 1981 - 82, 251 υποσημ. 31, 269, 271.

Παρότι στους χώρους των λατομείων των Στύρων έχουν εντοπιστεί ελάχιστα κτηριακά κατάλοιπα, η πιθανότητα οι οικίες των λατόμων να βρίσκονται σε θέσεις μακρύτερα από τα λατομικά συγκροτήματα δεν υπάρχει λόγος να υποστηριχθεί. Είναι χρήσιμο να ληφθεί υπόψη, ότι η πρόσβαση στα λατομεία του Νημποριού από τον σημερινό οικισμό, ακολουθώντας τον αρχαίο δρόμο καταβίβασης απαιτεί περισσότερο από μια ώρα πεζοπορία σε έναν δρόμο 1 χλμ. με έντονα ανηφορική κλίση. Αντίστοιχα τα λατομεία του Αγίου Νικολάου όπως και αυτά στον λόφο Βρεθέλα τοποθετούνται σε ορεινές περιοχές σε σχετικά μεγάλη απόσταση από τα σύγχρονα οικιστικά κέντρα. Αυτή η πληροφορία όσο και τα παράλληλα από νεότερα λατομεία που αναφέρθηκαν προηγουμένως, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι οικιστικές εγκαταστάσεις των λατόμων δεν έχουν σωθεί ή δεν έχουν προς το παρόν εντοπιστεί.

Στα λατομεία στη θέση *Άγιοι* Καρύστου, κατάλοιπα κτηρίου τετράγωνης κάτοψης έχουν ταυτιστεί με οικιστικούς χώρους για την εξυπηρέτηση των αναγκών των λατόμων⁴¹⁵. Αντίστοιχα κατάλοιπα, έχουν εντοπιστεί στις θέσεις *Πυργάρι* και *Πύργος* Νημποριού πλησίον των λατομικών μετώπων. Τα κτίσματα αυτά ήταν κατασκευασμένα από λατύπες και εμφανίζουν τετράγωνη κάτοψη. Τα κατάλοιπα στη θέση Πυργάρι αφορούν δύο, μικρών διαστάσεων, χώρους, ενώ στη θέση *Πύργος* το κτήριο έχει σχετικά μεγάλες διαστάσεις και εμφανίζει πιο επιμελημένη τοιχοποιία⁴¹⁶.

Σε αντίθεση με τους βοηθητικούς χώρους που σπανίζουν, σε αρχαία λατομεία, δεν λείπουν τα φυλάκια – παρατηρητήρια. Αυτά ήταν οι χώροι εργασίας των εποπτών και τις φρουράς, απ' όπου παρακολουθούσαν τις εργασίες και την γύρω περιοχή, καθώς βρίσκονται σε υπερυψωμένα σημεία με ορατότητα. Τέτοιοι χώροι έχουν εντοπιστεί στη Σαλιάρα και στο Καλάμι της Θάσου, στην Αγριλέζα στην Αττική και στο Νημποριό των Στύρων. Ακόμα, έχουμε πληροφορίες για την ύπαρξη φρουράς που επιτηρούσε τους σκλάβους - αιχμαλώτους πολέμου για να μην αποδράσουν, όπως αναφέρει ο Θουκυδίδης για τη μεταφορά των Αθηναίων σε λατομεία των Συρακουσών. Μάλιστα αξίζει να αναφερθεί πως γίνεται λόγος για τους μαζικούς θανάτους τους και μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτό οφειλόταν στις κακουχίες και την εξαντλητική εργασία, αν και δε βεβαιώνεται η εργασία τους, παρά μόνο η παραμονή⁴¹⁷.

⁴¹⁵ Bruno & Vitti 2012, 606 – 607.

⁴¹⁶ Έχει γίνει εκτενής αναφορά στα κεφάλαια 6.2.1. και 6.2.4.

⁴¹⁷ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 65.

Όσον αφορά τα Στύρα, σε γειτονικές από τα λατομεία περιοχές, έχουν εντοπιστεί και εν μέρη ερευνηθεί, χώροι που σύμφωνα με διάφορες ερμηνείες συνδέονται έμμεσα με τις λατομικές δραστηριότητες. Οι χώροι αυτοί, γνωστοί σήμερα ως Δρακόσπιτα (Δρακόσπιτο Πύργος Νημπορίου, Δρακόσπιτο Κούρθεα, Δρακόσπιτο Βίγκλια, Δρακόσπιτο Ίλκιζες, Δρακόσπιτα Πάλλη - Λάκκα και Δρακόσπιτο Λιμικό) αποτελούν κτίσματα των Κλασικών Χρόνων που διατηρούν τα αρβανίτικα μικροτοπωνύμια των θέσεων στις οποίες βρίσκονται και χαρακτηρίζονται από κοινά αρχιτεκτονικά στοιχεία. Στην περιοχή της Νότιας Εύβοιας, από τον Ν. Μουτσόπουλο και τον Θ. Σκούρα, έχουν εντοπιστεί είκοσι δύο τέτοια κτίσματα εκ των οποίων τα δεκαέξι βρίσκονται στην περιοχή των Στύρων⁴¹⁸.

Αναφορικά με τις ερμηνείες σχετικά με τη χρήση τους, διάφοροι μελετητές συγκλίνουν στο συμπέρασμα ότι αυτά που γειτνιάζουν με λατομικά συγκροτήματα συνδέονται με τη λειτουργία τους⁴¹⁹. Στην Αττική, παράλληλο κτήριο εντοπίζεται στα λατομεία του Υμηττού, που και αυτό έχει την ονομασία «Δρακόσπιτο»⁴²⁰. Για την περιοχή των Στύρων, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα τρία Δρακόσπιτα στη θέση *Πάλλη - Λάκκα*⁴²¹. Πρόκειται για το μοναδικό συγκρότημα τριών κτισμάτων που σε κάτοψη σχηματίζουν Π (Σχ.13). Τα εν λόγω Δρακόσπιτα, γνωστά ήδη από τον 18^ο - 19^ο αιώνα, όπως και αυτό που βρίσκεται στην κορυφή της Όχης, έχουν απασχολήσει τους μελετητές περισσότερο από όλα τα άλλα και έχουν δεχτεί πληθώρα ερμηνειών. Πέρα από το Δρακόσπιτο της Όχης που ανασκαφικά έχει ταυτιστεί ως Ιερό, για τα τρία κτίσματα στη θέση *Πάλλη - Λάκκα* οι επικρατέστερες ερμηνείες είναι οι ακόλουθες: α) ιερό Απόλλωνα-Αρτέμιδος και Λητούς, β) θησαυρός το τετράγωνο κτίσμα Γ και φυλάκια τα δύο πλευρικά Α και Β, γ) κατοικίες λατόμων, δ) εγκαταστάσεις της φρουράς των λατομείων⁴²², ε) ότι κατασκευάστηκαν από Κάρες σκλάβους που εργάζονταν στα λατομεία και λειτουργούσαν ως αποθήκες και αγροτικά συγκροτήματα⁴²³ και στ) αγροικίες ή κατοικίες βοσκών⁴²⁴.

⁴¹⁸ Γενικά για τα Δρακόσπιτα των Στύρων: Carpenter & Boyd 1977, 196 – 214. Μουτσόπουλος 1982, 370 – 478. Σκούρας 1991, 8-9, 12, 16, 18, 31 - 34, 35 – 49. Και 58 – 148 σχετικά με τις ερμηνείες τους. Kozelj & Wurch - Kozelj 1995, 19 - 28. Reber 2001, 339 – 351. Χιδίρογλου 2008 - 09, 45. Reber 2010, 53 – 61. Χιδίρογλου 2012, 15 -16, 23 - 29 υποσημ.127, 133, 140, 30, 32, 35, 36 – 37 υποσημ 168, 43, 187 – 1888 υποσημ. 820, 264 υποσημ. 1973, 295 υποσημ. 1311, 303, 640, 3 εικ. I.3. Reber et al. 2021, 165 – 175.

⁴¹⁹ Μουτσόπουλος 1982, 380, 453. Χιδίρογλου 2012, 43. Τζιλιγκάκη 2014, 373- 374. Νικολάου 2019, υπό δημοσίευση.

⁴²⁰ Κοκκορού – Αλευρά κ.ά. 2019, 12 εικ. 11 - 12.

⁴²¹ Ζάππας 1981 - 82, 259.

⁴²² Kozelj & Wurch - Kozelj 1995, 21 - 23.

⁴²³ Carpenter & Boyd 1977, 206. Ζάππας 1963, 12. Kozelj and Wurch - Kozelj 1995, 23.

⁴²⁴ Reber 2010, 58 – 59.

Επίσης, αξίζει να γίνει αναφορά στο Δρακόσπιτο Πύργος Νημποριού, που βρίσκεται τοποθετημένο σε πλάτωμα με άνδηρα και χρονολογείται στους ελληνοιστικούς χρόνους, συγκεκριμένα στα τέλη του 4^{ου} και στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. Το κτίσμα δε σώζεται σε καλή κατάσταση. Η κάτοψη του έχει ακανόνιστη τραπεζιόσχημη μορφή (Εικ.133). Πρόκειται για ένα τυπικό αγροτικό ή νησιώτικο πύργο που έχει ορατότητα στον κόλπο του Νημποριού και στο όρος Πυργάρι. Η κατασκευή του έχει προταθεί ότι σχετίζεται πιθανά με την εποπτεία των καλλιεργούμενων εδαφών της περιοχής και με τη λειτουργία των γειτονικών αρχαίων λατομείων στις θέσεις *Πυργάρι* και *Πύργος*. Στο χώρο γύρω από τον πύργο έχουν εντοπιστεί σκωρίες και μια λαξευμένη λεκάνη που υποδεικνύουν μεταλλουργική δραστηριότητα, πιθανά συνδεδεμένη με τις ανάγκες των λατομείων⁴²⁵.

Επιπρόσθετα, στη βόρεια πλευρά του λόφου Πυργάρι, συναντάμε κατάλοιπα που μας πληροφορούν για την κατασκευή και τη λειτουργία των αρχαίων πύργων. Συγκεκριμένα στη θέση *Βίγκλια Λεύκας*, Νέων Στύρων εντοπίστηκε αρχαίος πύργος με τετράγωνη τραπεζιόσχημη ακανόνιστη κάτοψη που επόπτευε τον Νότιο Ευβοϊκό κόλπο. Ανάμεσα στα ευρήματα ξεχωρίζουν θραύσματα μελαμβαφών αγγείων του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Αυτή η θέση γειτνιάζει με τα λατομεία που έχουν εντοπιστεί στις θέσεις *Αχυρότοπος* και *Πυργάκι*, ενώ παράλληλα εποπτεύει τους δρόμους καταβίβασης και λιθαγωγίας που οδηγούν στο λιμάνι στη θέση *Λεύκα*.

Τέλος στην περιοχή *Γκόρε - Κούρφα* του λόφου Ντελίβια, βόρεια του οικισμού Πόρτο - Λάφια ανακαλύφθηκε στα τέλη του 20^{ου} αιώνα το Δρακόσπιτο στη θέση *Κούρθεα*, σε υψόμετρο 380μ. πάνω από τη θάλασσα. Τα κατάλοιπα του βασικού τετράγωνου κτιρίου που σώζεται σε καλή κατάσταση συνηγορούν για τη λειτουργία του ως πύργου, που είχε την εποπτεία του συμπλέγματος των νήσων Πεταλιών στον κόλπο του Μαρμαρίου, τον όρμο *Μπήγια* Πόρτο - Λάφια και των σε κοντινή απόσταση ρωμαϊκών λατομείων στη θέση *Κίονια/Καρατζά*.

Τα Δρακόσπιτα αυτά, μπορούν να ενταχθούν στον τύπο του πύργου - παρατηρητήριου της Νότιας Εύβοιας, έχοντας ως παράλληλα όμοια κτίρια, τα οποία χρονολογούνται από τους Κλασικούς έως και τους Ελληνοιστικούς χρόνους, και βρίσκονται στην Αττική, τις Κυκλάδες και τα νησιά του Αιγαίου⁴²⁶.

⁴²⁵ Χιδίρογλου 2008 - 09, 47. Chidiroglou 2009, 81.

⁴²⁶ Carpenter & Boyd 1977, 206. Χιδίρογλου 2008, 91 εικ. 136. Χιδίρογλου 2008 - 09, 45 - 48. Chidiroglou 2009, 81. Fachard 2012, 224 (Για το Δρακόσπιτο Βίλια), 233 (Για το Δρακόσπιτο Αμινού), 236 (Για το Δρακόσπιτο Κούρθεα και πύργο Νημποριού).

Σχετικά με τα υπόλοιπα Δρακόσπιτα, αυτά ταυτίζονται με αρχαίες αγροικίες, που ο αγροτικός χαρακτήρας δηλώνεται από τη θέση στην οποία εντοπίζονται, καθώς και τον τρόπο δόμησής τους. Πρόκειται για κατοικίες βουκόλων και ποιμένων, με εποχική ενδεχομένως χρήση, κατά τους θερινούς μήνες, περίοδο στην οποία ποιμένες και κοπάδια αιγοπροβάτων και βοοειδών παραμένουν σε ορεινές θέσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, αποτελούν η αγροικία στη θέση *Μετσίφι* Στύρων⁴²⁷, η οποία ανασκάφηκε από τον Ν. Μουτσόπουλο και που ο ίδιος, τη δεκαετία του 1980, την είχε ταυτίσει ως «ιερά οικία»⁴²⁸, καθώς και το Δρακόσπιτο *Ίλκιζες* που οι πρόσφατες έρευνες της Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής και της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ευβοίας συνηγορούν σε αυτή την άποψη⁴²⁹. Αντίθετα η ερμηνεία τους ως εγκαταστάσεις τεχνιτών δεν είναι γενικά αποδεκτή από τη πληθώρα των ερευνητών που έχουν καταπιαστεί με τη μελέτη τους.

Κλείνοντας, νεότερες μελέτες από τον Liritzis I. και Artelaris G. επανεξέτασαν την θεωρία της ταύτισης των Δρακόσπιτων ως παρατηρητήρια και επιχειρήθηκε η συσχέτιση του προσανατολισμού τους με την ανατολή και τη δύση του ηλίου, το θερινό και το χειμερινό ηλιοστάσιο, καθώς και τους κύριους αστερισμούς⁴³⁰. Η έλλειψη στοιχείων δεν επέτρεψε την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, ωστόσο προτάθηκε πως ο γενικός προσανατολισμός προς το Νότο των Δρακόσπιτων στο όρος Όχη και στη θέση *Κάμαλα* σίγουρα αποτελεί σημαντική ένδειξη και χρήζει περισσότερης μελέτης συνδυαστικά και με τα υπόλοιπα Δρακόσπιτα στην περιοχή των Στύρων. Οι Liritzis, Polymeris, Zacharias με την μέθοδο της Οπτικά Διεγερμένη Φωταύγειας (Optical Stimulated Luminescence (OSL) χρονολόγησαν τα Δρακόσπιτα στην κλασική περίοδο και υποστηρίζαν ότι επαναχρησιμοποιήθηκαν κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο στο πλαίσιο της λειτουργίας και των λατομείων στην περιοχή, αλλά και κατά τον μεσαίωνα και τα νεότερα χρόνια⁴³¹.

⁴²⁷ Carpenter & Boyd 1977, 206. Reber 2001, 339 - 351. Χατζηδημητρίου 2003, 7, 41 υποσημ.10
Παράλληλα κλασικών κατοικιών εντοπίζονται στην Ερέτρια και στον Δύστο. Χιδίρογλου 2008 - 09, 52. Reber 2010, 57 - 59. Liritzis et al. 2010, 67. Χιδίρογλου 2012, 43.

⁴²⁸ Μουτσόπουλος 1982, 348 - 370. Χιδίρογλου 2008 - 09, 52. Chidiroglou 2010b, 51. Χιδίρογλου 2012, 36.

⁴²⁹ Reber et al. 2021, 171 - 172.

⁴³⁰ Liritzis & Artelaris 2010, 41, 49.

⁴³¹ Liritzis et. al. 2010, 65.

9.4. Άλλες εγκαταστάσεις

Στα λατομεία, υπάρχουν διάφοροι χώροι που εξυπηρετούσαν διαφορετικές εργασίες, όπως ο χώρος λάξευσης και συλλογής των όγκων μέχρι τη μεταφορά τους, που αναφέρθηκε προηγουμένως, σε ειδικά διαμορφωμένες εξέδρες και άνδηρα. Ακόμα, είναι πιθανό να υπήρχαν καμίνια για τη σφυρηλάτηση και τη πυράκτωση των λιθοξοϊκών εργαλείων που είναι απαραίτητα για τη λατόμηση.

Στους χώρους των λατομείων των Στύρων δεν έχουν βρεθεί κτηριακές εγκαταστάσεις που να συνδέονται άμεσα με τον τρόπο λειτουργίας, οργάνωσης και διοίκησής τους. Εξάιρεση αποτελεί ένα κτίσμα που εντοπίστηκε στο λατομικό συγκρότημα στη θέση *Πυργάρι* Νημποριού. Ο Παπαγεωργάκης λόγω της ύπαρξης κεντρικής εστίας και λεκάνης στο εν λόγω κτίσμα το είχαν ταυτίσει με σιδηρουργείο⁴³². Η ταύτιση αυτή είναι λογική, καθώς δε μπορεί να αποκλειστεί η ύπαρξη εργαστηρίων επεξεργασίας μετάλλων, τα οποία θα λειτουργούσαν στο πλαίσιο των λατομείων για την κατασκευή ή και την επιδιόρθωση των σιδερένιων εργαλείων λατόμησης. Σε αυτό το σημείο κρίνεται χρήσιμο να αναφερθεί εκ νέου η εύρεση σκωριών στον χώρο των λατομείων στις θέσεις *Χώνι - Κούραινας, Πύργος και Νταμάρια*, αυτά τα συνευρήματα ενισχύουν την προαναφερθείσα υπόθεση.

Επιπρόσθετα, γνωρίζουμε για ειδικά διαμορφωμένους χώρους όπως, οι χτιστές υπόγειες κυκλικές κατασκευές (Εικ.18) στα λατομεία του Αγίου Νικολάου, που πιθανά χρησίμευαν για τη συλλογή νερού και που ήδη έχουν αναφερθεί στο σχετικό με τα λατομεία κεφάλαιο έξι. Συμπληρωματικό ρόλο ως προς τις χτιστές δεξαμενές επιτελούσαν οι λαξευμένες σε κυβόλιθους ή στον φυσικό βράχο λεκάνες για το πλύσιμο των εργαλείων που σε μεγάλο ποσοστό εντοπίζονται στα λατομικά μέτωπα⁴³³.

Μια άλλη κατηγορία εγκαταστάσεων, που δεν συνδέεται άμεσα με τη λειτουργία ή τη διοίκηση των λατομείων, ήταν οι λατρευτικοί χώροι. Ιερά έχουν εντοπιστεί σε λατομεία με κυριότερο αυτό των Νυμφών που βρίσκεται σε σπήλαιο στα λατομεία της Πεντέλης. Ωστόσο στην πλειοψηφία τους, οι λατρευτικοί χώροι των λατομείων είναι υπαίθριοι και πολλές φορές για τη λατρεία θεών ή ηρώων αρκούσε και μια λατρευτική κόγχη. Ενδεικτικά αναφέρονται οι

⁴³² Βλ. Κεφ. 6.2.1.

⁴³³ Bruno & Vitti 2012, 606. Για το λατομείο στη θέση Άγιοι Καρύστου.

κόγχες και τα ανάγλυφα στον Αβλέμμονα Κυθήρων, στην Πλύτρα Λακωνίας, στη Σαλιάρα και αλλού⁴³⁴.

Αντίστοιχα στα λατομεία της Νότιας Εύβοιας έχουν εντοπιστεί και μελετηθεί τρεις τέτοιες κόγχες. Στο λατομείο των Μύλων Καρύστου, αναθηματική - λατρευτική κόγχη που φέρει επιγραφή είναι αφιερωμένη από τον Sergio Longo στον Ηρακλή. Ο Ηρακλής θεωρείται προστάτης των λατόμων και γενικά των χειρωνακτών και κατά συνέπεια η ανάγλυφη απεικόνιση του δεν είναι σπάνια. Στην περιοχή έρευνας διαπιστώνεται η ύπαρξη χώρων που ταυτίζονται με υπαίθρια ιερά στα λατομεία του Αγίου Νικολάου (λαξευμένη ναόσχημη κόγχη), στα λατομεία του Πυργαρίου (τετράγωνη κόγχη πιθανόν λατρευτική)⁴³⁵, ενώ ο Τ. Ζάππας αναφέρεται στην καταστροφή από νεότερους λατόμους της επιγραφής ΖΕΥΣ ΥΨΙΣΤΟΣ στα νεότερα λατομεία του Πυργαρίου, που λειτούργησαν πλησίον των αρχαίων⁴³⁶. Οι λατρευτικές κόγχες που αναφέρθηκαν, καθώς δεν φέρουν κάποια επιγραφή καθιστούν αδύνατη τη σίγουρη ταύτισή τους με τη λατρεία κάποιου θεού ή ήρωα (Εικ.27, 28, 70 – Σχ.2α,β). Οι λατόμοι ζητούσαν προστασία από διάφορες θεότητες.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο εντοπισμός στα νεότερα λατομεία της Marmor στη θέση *Πυργάρι* ενός κτηρίου με ασίδα στην ανατολική πλευρά. Το κτήριο αυτό ευρισκόμενο στα όρια του λατομικού συγκροτήματος, δίπλα από άλλες κτηριακές και βιοτεχνικές εγκαταστάσεις πιθανά λειτουργούσε ως ναύδριο (Εικ.134). Η ύπαρξη του αποτελεί εθνογραφικό παράλληλο σχετικά με τους χώρους λατρείας στα λατομεία και αποδεικνύει τη διαίωνιση των παραδόσεων και των θρησκευτικών αντιλήψεων και πρακτικών ανά τους αιώνες.

⁴³⁴ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2010, 67

⁴³⁵ Lambraki 1980, 41 - 42. Vanhove 1996, 24 Ταυτίζει την κόγχη με τη λατρεία του Ηρακλή. Χιδίρογλου 2015a, 254. Reber et al. 2021, 169.

⁴³⁶ Ζάππας 1981 - 82, 261 - 262 υποσημ. 71.

10. Οι οικονομικές σχέσεις της πόλης και η πώληση του μαρμάρου

Για πολλές πόλεις τα λατομεία αποτελούσαν αναπόσπαστα στοιχεία της αστικής τους οικονομίας και δεν υπάρχει λόγος να θεωρηθεί ότι η ιδιοκτησία τους ήταν οτιδήποτε άλλο εκτός από τοπική. Ορισμένες από τις τοποθεσίες ήταν αρκετά σημαντικές για να προσελκύσουν την προσοχή της αυτοκρατορίας συνήθως εκείνες από τις οποίες εξάγονταν μοναδικά χρωματιστά ή εξαιρετικής ποιότητας λευκά μάρμαρα ή ακόμα και αυτές που ήταν πολύ απομακρυσμένες για να δουλευτούν από οποιονδήποτε άλλον⁴³⁷.

Τα οικοδομικά έργα συνήθως, τα αναλάμβαναν κατασκευαστές - εργολάβοι, οι οποίοι ανάμεσα στις υποχρεώσεις τους ήταν και η εύρεση των οικοδομικών υλικών. Αυτοί είχαν την ευθύνη να βρουν τους υπεργολάβους, όπως και να τους πληρώσουν για την εργασία τους. Επιπλέον, πολλές φορές προσελάμβαναν ειδικευμένους εργάτες λατομείων για να επιταχύνουν τη διαδικασία εξόρυξης. Όπως αναφέρθηκε και στο κεφάλαιο 9, η δραστηριοποίηση εργολάβων σε λατομεία δεν είναι άγνωστη. Μάλιστα, ακόμα και σε περιοχές όπου τα λατομεία ανήκουν στο «αυτοκρατορικό ταμείο», δε μπορεί να αποκλειστεί η παράλληλη ύπαρξη και λειτουργία ιδιωτικών λατομείων.

Η ζήτηση μαρμάρων καθοριζόταν από την πρωτεύουσα μέσω του *ratio marmorum*. Η Ρώμη ήταν και αυτή που με την αποστολή αξιωματούχων είχε τη διοίκηση και τον έλεγχο των λατομείων, ενώ παράλληλα καθόριζε και την τιμή του υλικού. Σχετική αναφορά για το κόστος των διακοσμητικών λίθων ή οποιουδήποτε είδους λίθου γίνεται στο Διοκλητιάνειο Έδικτο Περί Τιμών (*Edictum de pretiis rerum venalium*) το 301 μ.Χ., και παρατίθεται από τον B. Russell και άλλους⁴³⁸.

⁴³⁷ Russell 2013, 61.

⁴³⁸ Giampaolo et al. 2008, 309. Russell 2013, 30 – 34. Παράλληλα παραθέτει πίνακα σχετικό με τις ώρες εργασίας για την απόσπαση μαρμάρινου όγκου *cipollino* σύμφωνα με το εγχειρίδιο του Pegoretti (Pegoretti 1844–5).

Πίνακας 1. Η τιμή των διακοσμητικών λίθων όπως αυτές εμφανίζονται στο Διοκλητιάνειο Έδικτο Περί Τιμών		
Όνομα λίθου	Εμπορική ονομασία	Τιμή σε δηνάρια ανά ρωμαϊκό πόδι
Πορφυρίτης	Porfido rosso/Porphry	250
Λακεδαιμίων	Serpentino	250
Νουμηδικόν	Giallo antico	200
Λουκούλιον	Africano	150
Πυρροποίκιον	Aswan granite	100
Κλαυδιανόν	Granito del Foro	100
Αλαβαστρήσιον	Egyptrian alabaster	75
Δοκιμηγόν	Pavonazzeto	200
Ευθυδημιανόν	;	60
Ανακαστηγόν	;	40
Τριποντικόν	occhio di pavone	75
Θεσσαλόν	Verde antico	150
Καρύστιον	Cipollino	100
Σκυριανόν	Breccia di settebassi	40
Ηρακλειωτικόν	Herakleian marble	75
Λέσβιον	Lesbian marble	50
Θάσιον	Thasian marble	50
Προκοννήσιον	Prokonnesian marble	40
Ποταμογαλληγόν	;	40

Αντίστοιχα στην Κάρυστο εντοπίστηκε θραύσμα στήλης του διατάγματος του Διοκλητιανού⁴³⁹, σε καρύστιο μάρμαρο. Η εύρεση αυτής της στήλης ενισχύει τη θέση ότι η πόλη έχει εμπορική δραστηριότητα μαρμάρου τη ρωμαϊκή εποχή. Πρόκειται για μια τετράπλευρη στήλη με το Έδικτον χαραγμένο στις δύο της πλευρές. Όπως φαίνεται από τον παραπάνω πίνακα, ανάμεσα στους λίθους που αναφέρονται απαντά το καρύστιο μάρμαρο, έναντι 100 δηναρίων το πόδι. Αν ληφθεί υπόψη ότι με βάση το ίδιο διάταγμα, το Σκυριανό και το Προκοννήσιο μάρμαρο κόστιζαν 40 δηνάρια, ενώ ο πορφυρίτης και το Λακεδαιμόνιο 250, τότε συνάγεται ότι το κόστος του μαρμάρου Καρύστου/Στύρων βρίσκεται στη μέση της κατάταξης⁴⁴⁰.

Συνεπώς, τον 4^ο αιώνα όπως και ο Long υποστήριξε, η συνολική τιμή του μαρμάρου αντανakλούσε το συνολικό κόστος της παραγωγής, τη δυσκολία μεταφοράς, τη διαθεσιμότητα στην αγορά, τη σπανιότητα, αλλά και την αισθητική. Αυτοί οι καθοριστικοί παράγοντες μπορεί να είχαν ενσωματωθεί τόσο σε περιφερειακά όσο και σε τοπικά πλαίσια εξόρυξης. Έτσι, η διακύμανση των τιμών των διαφορετικών ειδών μαρμάρου δείχνει ότι η τιμή εξαρτάται από τη σκληρότητα του υλικού (τις φυσικές ιδιότητες και την ευκολία στην επεξεργασία), τη δυσκολία μεταφοράς και την απόσταση, το χρώμα αλλά και τη διαθεσιμότητα στην αγορά. Το κόστος παραγωγής είναι το προφανέστερο σημείο εκκίνησης για τον καθορισμό της αξίας κάθε εμπορεύματος. Έτσι, η τιμή των 100 δηναρίων, περιλάμβανε το ενοίκιο της γης (όταν πρόκειται για ιδιοκτησία), τους μισθούς των εργατών, τα εργαλεία και την συντήρησή τους, την εγκατάσταση του εργοταξίου και της διοίκησης και άλλα⁴⁴¹.

Αντιθέτως, σύμφωνα με τον Russell, οι λίθοι που αναφέρονται στο Διάταγμα δεν αποτιμώνται με βάση την απόσταση των πηγών από τις οποίες προήλθαν. Επίσης, όπως συνάγεται, δεν εκτιμώνται σύμφωνα με τη σκληρότητά τους, κάτι που είχε προτείνει ο Barresi. Όπως προκύπτει από τον παραπάνω πίνακα, τα υλικά που αναφέρονται κοστολογούνται ανάλογα με την προκαθορισμένη χρήση τους, για την οποία και εξορύχθηκαν. Ο Rockwell γράφει ότι «η άποψη ενός λιθουργού για το υλικό του, αφορά τη χρήση του». Ο προφανής πληθωρισμός των τιμών των πιο πολύχρωμων υλικών, υποδηλώνει

⁴³⁹ Χιδίρογλου 2012, 329 - 330. Χατζηδημητρίου 2021, 122 - 124, υποσημ. 14 Αντίστοιχα τμήματα έχουν εντοπιστεί στο Αλιβέρι και στην Αιδηψό Ευβοίας. Εκτίθεται στο Επιγραφικό Μουσείο της Αθήνας (EM 10067). Υπήρχε και δεύτερο θραύσμα, σήμερα χαμένο. Με βάση τους στίχους του Καρυστιού αντιγράφου, συμπληρώθηκαν στίχοι σε άλλα λίθινα αντίγραφα του ίδιου Διατάγματος.

⁴⁴⁰ Κοκκορού - Αλευρά κ.ά. 2006α, 169, Το διάταγμα του Διοκλητιανού ορίζει ως τιμή τα 40 δηνάρια το τετραγωνικό μέτρο για το μάρμαρο Προκοννήσου και 50 δηνάρια για το μάρμαρο Θάσου. Χιδίρογλου 2012, 329 - 330, 512, 565.

⁴⁴¹ Long 2016, 9 - 13.

ότι η έμφαση δίνεται στις διακοσμητικές δυνατότητές τους, όχι στην προέλευσή τους αλλά ούτε και από τις φυσικομηχανικές τους ιδιότητες, έτσι τα πιο ακριβά μάρμαρα είναι και τα πιο πολύχρωμα⁴⁴².

Σχετικά με τη συμμετοχή της πόλης της Καρύστου και κατ' επέκταση των Στύρων στο εμπόριο και στις οικονομικές σχέσεις που αυτό ακολουθούν, ο Fant μεταφέροντας το σχόλιο του Δίωνα του Χρυσοστόμου (40 - 120) στον λόγο του *περί πλούτου* αναφέρει ότι η Τέως, η Κάρυστος και ορισμένες αιγυπτιακές και φρυγικές πόλεις δεν είναι καλύτερες ή πιο τυχερές από οποιαδήποτε από τις πολύ ταπεινές και αξιοθρήνητες πόλεις, παρά τον πλούτο τους σε χρωματιστούς λίθους. Με βάση αυτό το σχόλιο και σε συνδυασμό με τα δεδομένα για τη χρήση διακοσμητικών λίθων στη Ρώμη, ο Fant υποστήριξε ότι οι πολύχρωμοι λίθοι από τα αυτοκρατορικά λατομεία ήταν μονοπώλιο του αυτοκράτορα στέλνονταν αποκλειστικά στη Ρώμη, από όπου αναδιανέμονταν μόνο δευτερογενώς στην Ιταλία και στις επαρχίες. Κατά συνέπεια ο αυτοκρατορικός έλεγχος των λατομείων στέρησε από αυτές τις πόλεις τις πλουτοπαραγωγικές τους πηγές.

Μια διαφορετική ανάγνωση αυτού του κειμένου κάνει ο Russell, που κατ' αυτόν ίσως ταιριάζει καλύτερα στο πλαίσιο της ρητορικής του Δίωνα. Σύμφωνα με αυτή την ανάγνωση, η εξόρυξη και η εμπορία πολυτελών πολύχρωμων λίθων δεν συνέβαλαν καθόλου στην πραγματική οικονομία μιας πόλης, σε αντίθεση με την καλή διακυβέρνηση που ασκήθηκε από μερίδα αυτοκρατόρων. Από το κείμενο δεν συνεπάγεται ότι αυτές οι πόλεις δεν έχουν πρόσβαση σε αυτούς τους πόρους, αλλά ότι δεν είναι σε καλύτερη θέση επειδή τα λατομεία ή τα ορυχεία βρίσκονται εντός των ορίων τους. Η Κάρυστος, ένα μικρό αστικό κέντρο, ήταν μόνο διάσημη για το χαρακτηριστικό της μάρμαρο. Όσο πολυτελές κι αν ήταν αυτό το υλικό, κανείς από το κοινό του Δίωνα δεν θα θεωρούσε την Κάρυστο δελεαστικό προορισμό διακοπών⁴⁴³. Αντίστοιχα, είναι δυνατό να υποστηριχτεί το ίδιο και για την πόλη των Στύρων.

Από την εξέταση του συνόλου της αρχαίας γραμματείας σχετικά με το μάρμαρο Καρύστου/Στύρων διαπιστώνεται η αναφορά στο πέτρωμα με τον τοπικό προσδιορισμό «καρύστιο» ή «ευβοϊκό» στο πλαίσιο της περιγραφής πλούσια διακοσμημένων ιδιωτικών ή δημοσίων κτηρίων. Η όποια αναφορά στις πόλεις από τις οποίες αυτό εξάγεται απουσιάζει σχεδόν καθολικά, με εξαίρεση το έργο του Δίωνα του Χρυσοστόμου που προαναφέρθηκε. Αυτή η πρόσληψη του τοπικού προσδιορισμού ως εμπορική ονομασία δεν επιτρέπει να

⁴⁴² Russell 2013, 34 - 35.

⁴⁴³ Russell 2013, 194 - 195.

εξακριβωθεί αν η πόλη αποκόμισε οικονομικά οφέλη από την εκτεταμένη εξόρυξη σε αυτοκρατορικό πλαίσιο.

Είναι χρήσιμο να συνυπολογιστεί ότι η ιστορία του πληθυσμού των Στύρων από την αρχαιότητα μέχρι και τα νεότερα χρόνια ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τη γη. Επίσης είναι γνωστό ότι η Ρώμη ήταν μια οργανική οικονομία όπου όλη η παραγωγή, αγροτική, κτηνοτροφική και βιοτεχνική, ήταν εξαρτημένη από τη γη από την οποία παράγονταν ή εξάγονταν τρόφιμα και πρώτες ύλες μέσω της δαπάνης (κατά το μεγαλύτερο μέρος) της ενέργειας των ανθρώπων και των ζώων. Σε αξιοσημείωτο βαθμό η πορεία της ρωμαϊκής κοινωνίας και η πολιτική της ανάπτυξη επηρεαζόταν και συχνά καθοριζόταν από ζητήματα που σχετίζονται με την εκμετάλλευση και ιδιαίτερα με τη διανομή της γης. Κατά μία έννοια, η ιστορία της ρωμαϊκής γης είναι η ιστορία του ρωμαϊκού κράτους, και της ρωμαϊκής κοινωνικής ιστορίας⁴⁴⁴.

Όπως ο Long αναφέρει, οι νομικές πηγές των Ρωμαίων παρέχουν τις περισσότερες πληροφορίες για την ιδιοκτησία γης και αντικατοπτρίζουν τη στάση των ιδιοκτητών απέναντι στο κέρδος. Οι ιδιοκτήτες γης προσπαθούσαν με την εκμετάλλευσή της να εξασφαλίσουν ένα σταθερό εισόδημα παρά να μεγιστοποιήσουν το κέρδος τους. Τα λατομεία μπορεί να ανήκαν είτε στο κράτος ή σε δήμους και ιερά είτε σε αριστοκράτες ιδιοκτήτες γης. Ειδικά τα πλούσια σε μάρμαρο λατομεία της Ελλάδας μπορεί να ανήκαν σε οποιαδήποτε από τις παραπάνω κατηγορίες. Από πηγή του 3^{ου} αιώνα μ.Χ., φαίνεται ότι η πρωταρχική ανησυχία των ιδιοκτητών γης ήταν η διατήρηση της αγροτικής τους παραγωγής και τα λατομεία γίνονταν αντιληπτά ως δευτερεύουσα και ευκαιριακή πηγή εισοδήματος. Αν τα λατομεία βρίσκονταν μέσα σε ατομική ιδιοκτησία, κανείς δεν μπορούσε να εξορύξει την πέτρα (ούτε ιδιώτης ούτε το κράτος) χωρίς την άδεια του ιδιοκτήτη της γης.

Επιπροσθέτως, οι νομικοί της εποχής αναφέρουν τα λατομεία ως μια ριψοκίνδυνη επένδυση και τα χρήματα που κερδίζονταν από την εξόρυξη έπρεπε να αντισταθμίζουν την «υποτίμηση» της γης από γεωργικής ή και κτηνοτροφικής πλευράς. Έτσι προσπαθούν να προστατέψουν τους ιδιοκτήτες από τους μισθωτές που νοίκιαζαν τη γη βραχυπρόθεσμα και την εκμεταλλεύονταν, κάνοντας εξόρυξη με υψηλότερο κόστος, χωρίς να δίνουν ιδιαίτερη προσοχή στη σχεδιασμένη εξόρυξη για διαφύλαξη της αξίας της. Δεδομένου ότι τα λατομεία στην αρχαιότητα υπήρχαν και σε γόνιμα και σε άγονα εδάφη, η εκτεταμένη εξόρυξη μπορούσε να βλάψει μόνιμα την αγροτική παραγωγή μιας ολόκληρης περιοχής. Σήμερα, όσον

⁴⁴⁴ Rostovtzeff 1984, 290, 296. Zuiderhoek 2015, 1.

αφορά τις μη ανανεώσιμες πηγές, όπως τα μεταλλεία και τα λατομεία, το πλάνο που ακολουθείται ως προς την εξόρυξη, έχει να κάνει με τα αποθέματα, τη ζήτηση και τη διάθεση αυτών των υλικών με γνώμονα το κέρδος. Σχετικά με τους ρωμαϊκούς χρόνους, λόγω έλλειψης επαρκών τεκμηρίων, παραμένει το ερώτημα αν υπήρχε αυτή η λογική στην οικονομική σκέψη των Ρωμαίων⁴⁴⁵.

Έχει αναφερθεί ότι στα λατομεία απασχολούνταν πληθώρα ανθρώπων σε διάφορες θέσεις και με όλες τις «εργασιακές σχέσεις». Από τους αυτοκρατορικούς απεσταλμένους (procuratores), που εμπλέκονταν στη διοίκηση των λατομείων, τους αποσπασμένους εκατόνταρχους και τα μέλη της στρατιωτικής κοινότητας, ελευθέρους πολίτες, απελεύθερους, δούλους, ίσως ακόμα και κατάδικους. Οι εργασιακές σχέσεις σαφώς δεν ακολουθούσαν μια οριζόντια γραμμή και κατά συνέπεια δεν ήταν οι ίδιες για όλους όσους εργάζονταν στα λατομεία.

Με βάση εθνογραφικά παράλληλα και όπως αναφέρθηκε στο κεφάλαιο 9.2 σχετικά με το ανθρώπινο δυναμικό οι εργαζόμενοι στα λατομεία πολλές φορές αποτελούσαν μετακινούμενες ομάδες που εργάζονταν από περιοχή σε περιοχή, ανάλογα με τις ανάγκες της παραγωγής. Κατά συνέπεια η ζήτηση εργατικού δυναμικού στα λατομεία της περιοχής δεν είναι εύκολο να εξακριβωθεί.

Οι πληροφορίες που έχουν διασωθεί μέσα από επιγραφές σε μαρμάρινους όγκους καρυστίας/στυρίας λίθου σε όλη τη λεκάνη της Μεσογείου, αλλά και σε στήλες και λατομικά μέτωπα από την ευρύτερη περιοχή, αφορούν ανθρώπους που εμπλέκονταν στη διοίκηση των λατομείων και πιθανά εμπόρους. Το γεγονός ότι τα ονόματα τους δεν είναι ελληνικής προέλευσης και αναγράφονται στα λατινικά, επιβεβαιώνει τη θέση της μετακίνησης ατόμων από άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας. Εξάιρεση αποτελεί το όνομα Διοκλής, που εντοπίζεται σε λατομεία των Στύρων. Αυτό συνεπάγεται ότι οι θέσεις των εποπτών και των εμπόρων, στην πλειονότητα τους, πιθανά, δεν αφορούν τον γηγενή πληθυσμό. Δίπλα στους απεσταλμένους από τη Ρώμη και τα μέλη αυτών των μετακινούμενων εξειδικευμένων ομάδων, δεν αποκλείεται να εργάζονται και κάτοικοι της περιοχής είτε με συγκεκριμένη εξειδίκευση στην εξόρυξη είτε από τις μάζες των φτωχών δούλων, των ακτημόνων, των γεωργών και των εποχιακών αγροτών σε περιφερειακές εργασίες που δε χρειαζόταν κάποια εξειδίκευση.

⁴⁴⁵ Long 2016, 3 – 7.

Η μισθολογική κλίμακα είναι επίσης δύσκολο να εξακριβωθεί. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα που αναφέρει η Cuvigny σχετικά με τον διαχωρισμό του εργατικού δυναμικού στα αυτοκρατορικά λατομεία του Κλαυδίου όρους, που αποτελούν την κύρια πηγή πληροφοριών σχετικά με αυτό το ζήτημα. Τόσο οι φαμελιάριοι όσο και οι παγάνοι ήταν mercenarii (μισθωτοί⁴⁴⁶) και λάμβαναν ένα χρηματικό ποσό το «οψώνιον», ενώ επιπλέον λάμβαναν μια μερίδα τροφίμων που δεν ήταν η ίδια και για τις δύο κατηγορίες και το κόστος της οποίας αφαιρούνταν από τον μισθό τους. Με βάση «εντολές» που εντοπίστηκαν γραμμένες σε αρκετά όστρακα η Cuvigny συμπεραίνει ότι οι μισθοί των ντόπιων, ειδικευμένων εργατών που απασχολούνται στα λατομεία εξαρτιόταν μόνο από την ηλικία τους και όχι από την τέχνη τους, αφού οι λατόμοι και οι σιδηρουργοί λάμβαναν την ίδια αμοιβή. Οι περισσότεροι παγάνοι πληρώνονταν 47 δρχ τον μήνα, ενώ υπάρχουν στοιχεία ότι κάποιιοι νεότεροι εργάτες πληρώνονταν με 37 δρχ και 4 οβολούς ή 28 δρχ. κάνοντας αναφορά στο παράδειγμα ενός Pachoumis ο οποίος ήταν λατόμος ή λιθοξόος ή σιδηρουργός και ανήκε στην ομάδα των παγανών. Η μισθολογική κλίμακα παρουσίαζε σχετική ομοιομορφία και κάποιος έφτανε γρήγορα στο ανώτατο επίπεδο των 47 δραχμών. Σχετικά με τους φαμελιάριους, δεν ήταν ξεκάθαρο ποιος ήταν ο μισθός τους, αλλά είναι γνωστό ότι λάμβαναν μεγαλύτερη μερίδα τροφίμων και ρούχα.

Η Cuvigny υπολόγισε ότι το ημερομίσθιο ήταν περίπου 4 δρχ και λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο του μισθού οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι εργάζονταν περίπου τις μισές ημέρες του μήνα. Επίσης θεωρεί την εργασία τους περιοδική και όχι σταθερή καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Αυτοί οι μισθοί φαίνεται να είναι ίδιοι με τους μισθούς των ορυχείων της Δακίας κατά την ίδια περίοδο που δείχνει κάποιον κεντρικό έλεγχο. Η αντιστοιχία ανάμεσα στους μισθούς του Κλαυδίου όρους και της Δακίας δείχνουν μια συμφωνημένη κλίμακα πληρωμής σε όλους τους κλάδους που εμπλέκονται στη διαδικασία εξόρυξης και βρίσκονται υπό αυτοκρατορικό έλεγχο, το οποίο προκαλεί έκπληξη αν ληφθούν υπόψη οι διαφορετικές τοπικές οικονομικές συνθήκες⁴⁴⁷.

Με βάση τα παραπάνω και ενώ υποστηρίζεται ότι οι πόλεις γνώρισαν άνθιση και αναγνώριση από την εξορυκτική δραστηριότητα, αποδεικνύεται αμφιλεγόμενο κατά πόσο αυτή η δραστηριότητα απέδιδε πόρους, έστω και έμμεσα, στην πόλη, σε ποιους τομείς και σε ποιο βαθμό. Προβληματισμό προκαλεί το γεγονός ότι οι σημερινοί κάτοικοι των Στύρων, ενώ σε μεγάλο βαθμό γνωρίζουν τα αρχαία λατομεία, κυρίως αυτά που βρίσκονται στον λόφο του

⁴⁴⁶ Alföldy 2006, 105, 166.

⁴⁴⁷ Cuvigny 1996, 140 - 141. Hirt 2010, 206 – 207. Russell 2018b, 737 – 738.

Αγίου Νικολάου, αγνοούν εντελώς τα νεότερα λατομικά συγκροτήματα της Μαγμορ στο Νημποριό και στο Πόρτο - Λάφια. Όπως έχει αναφερθεί, αυτά καταλάμβαναν ορεινούς όγκους οι οποίοι δεν είχαν άμεση σχέση με αστικά κέντρα και οι εργαζόμενοι σε αυτά ήταν από την Κάρπαθο και τη Θάσο. Η εταιρεία κατασκεύασε πλησίον των λατομείων ένα πλήρως εξοπλισμένο εργοτάξιο (αποθήκες, γραφεία και άλλα) συνοδευόμενο από κατοικίες αλλά και εκκλησία, ώστε την περίοδο εξόρυξης να εξυπηρετούνται οι όποιες ανάγκες των εργαζομένων εντός ή πλησίον του χώρου εργασίας τους. Αυτή η πρακτική από τη μια εξασφάλιζε την παραγωγική διαδικασία, την αυξημένη παραγωγή και κατά συνέπεια το κέρδος της εταιρείας, όμως από την άλλη είναι αμφίβολο κατά πόσο συνέβαλλε στην ενίσχυση της οικονομίας της πόλης των Στύρων.

11. Τόποι διασποράς και χρήση cipollino

Ο λίθος ήταν ένα εμπόρευμα σαν οποιοδήποτε άλλο και η γεωγραφική και η χρονολογική ανάπτυξη της εμπορίας του αντικατοπτρίζει έντονα τα ευρύτερα οικονομικά πρότυπα της περιόδου. Ειδικότερα, το περιφερειακό και υπεραστικό εμπόριο διακοσμητικών λίθων φτάνει στο ζενίθ του τον 2^ο αιώνα μ.Χ., ενώ αντίθετα παρακμάζει σταδιακά στα τέλη του 3^{ου} - αρχές 4^{ου} αιώνα μ.Χ.⁴⁴⁸. Η ζήτηση για υψηλής ποιότητας λευκά και χρωματιστά μάρμαρα δεν περιοριζόταν μόνο στην πρωτεύουσα. Υπήρχαν πολλοί άλλοι «πελάτες» σε όλη τη Μεσόγειο που αγόραζαν ενεργά «υπακούοντας» στη μόδα για χρήση των διακοσμητικών λίθων. Αυτή η ζήτηση επιβεβαιώνεται και από τον σημαντικό αριθμό ναυαγίων *naves lapidariae*⁴⁴⁹ που έχουν εντοπιστεί σε όλη τη Μεσόγειο και που σε πολλά από αυτά, στο φορτίο τους περιλαμβάνονταν και η στυρία λίθος.

Σύμφωνα με τον Russell υπάρχουν δύο γενικές προσεγγίσεις που τυποποιούν την μελέτη της διασποράς των λίθων στη ρωμαϊκή περίοδο. Η πρώτη έχει ως αφετηρία τα λατομεία εστιάζοντας στην πηγή προέλευσης των λίθων. Αυτή η προσέγγιση μπορεί να είναι το πρώτο βήμα για τον εντοπισμό και την καταγραφή των λατομείων ως χώρων προέλευσης υλικών, αλλά από την άλλη, δίνει λίγες πληροφορίες σχετικά με το που και το πως αυτό το υλικό χρησιμοποιήθηκε. Στον αντίποδα η δεύτερη προσέγγιση εξετάζει την προέλευση των μαρμάρων που εντοπίζονται σε μια συγκεκριμένη τοποθεσία. Αυτή η πρακτική δίνει έμφαση στον τρόπο που αξιοποιήθηκε το υλικό και επίσης δίνει πληροφορίες για τις επιλογές και τις προτιμήσεις των παραγγελιοδοτών⁴⁵⁰. Τα μάρμαρα που προέρχονται από τα αυτοκρατορικά λατομεία είχαν διαφορετική αξία. Όχι μόνο επειδή προσέδιδαν στους παραγγελιοδότες μεγαλύτερο κύρος, αλλά κυρίως διότι ήταν δύσκολη η εξόρυξη και η κατεργασία τους⁴⁵¹.

Σημαντικό μέρος των ευδιάκριτων προτύπων διανομής των υλικών αγαθών στον ρωμαϊκό κόσμο είναι το αποτέλεσμα της αυτοκρατορικά ενορχηστρωμένης αναδιανομής μηχανισμών, η σημασία των οποίων στην ευρύτερη οικονομία είναι δύσκολο να διατυπωθεί. Η διασπορά διακοσμητικών λίθων σε μεγάλες αποστάσεις από τα αυτοκρατορικά ελεγχόμενα λατομεία έως τα αυτοκρατορικά χρηματοδοτούμενα οικοδομικά προγράμματα είναι μια από

⁴⁴⁸ Russell 2013, 352.

⁴⁴⁹ Russell 2013, 123.

⁴⁵⁰ Russell 2018a, 240

⁴⁵¹ Lazzarini 2007, 35.

τις πιο θεαματικές απεικονίσεις αυτού του γεγονότος και έχει γίνει ευρέως αντιληπτή, ακόμη και μέσα από οικονομικές μελέτες⁴⁵².

Πληροφορίες για την ευρεία διασπορά και την εμπορική κυριαρχία του cipollino καταγράφονται σε κείμενα ρωμαϊκής περιόδου, όπως του Πλίνιου⁴⁵³. Η Α. Lambraki στο *Le cipolin de la Karystie. Contribution à l'étude des marbres de la Grèce exploités aux époques romaine et paléochrétienne*, παραθέτει λεπτομερώς τις αρχαίες πηγές όπου γίνεται αναφορά σχετικά με το cipollino, όπου με βάση την πληθώρα τους γίνεται διακριτή η προτίμηση του.

Εξετάζοντας τους τόπους διασποράς του cipollino πρέπει να λαμβάνεται υπόψη, όπως έχει ήδη τονιστεί, ότι δεν είναι εφικτό να γίνει σαφής αντιστοίχιση των μαρμάρων που έχουν εντοπιστεί στα μνημεία της Μεσογείου με κάποιο από τα λατομεία cipollino στη νότια Εύβοια. Για παράδειγμα, οι κίονες που κοσμούν τη βιβλιοθήκη του Αδριανού στην Αθήνα μπορεί να προέρχονται τόσο από τα λατομεία των Στύρων όσο και από λατομεία του Μαρμαρίου ή της Καρύστου. Αυτό το απροσπέλαστο εμπόδιο οδηγεί στη γενική καταγραφή και αναφορά των τόπων και των μνημείων, όπου η καρυστία/στυρία λίθος έχει εντοπιστεί, απεικονίζοντας έτσι την σημαντική εμπορική αξία του μαρμάρου και τους τρόπους χρήσης του.

Η Dodge και άλλοι ερευνητές έχουν ήδη επισημάνει το εντυπωσιακό εύρος της εξάπλωσης του cipollino προς όλες τις κατευθύνσεις της Μεσογείου στους Ρωμαϊκούς και Μεσαιωνικούς χρόνους⁴⁵⁴. Στη συστηματική χαρτογράφηση των θέσεων διασποράς της καρυστίας/στυρίας λίθου σε όλο το μήκος και το πλάτος της ισχυρής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας προχώρησαν οι Lazzarini και Sutherland. Μάλιστα στο έργο *Karystian Cipollino Marble, Its export from Euboea and distribution* της Sutherland πραγματοποιείται μια αναλυτική καταγραφή των θέσεων όπου αυτό το μάρμαρο έχει εντοπιστεί, ενώ ο Lazzarini παραθέτοντας χάρτη διασποράς του cipollino στο *Poikiloi Lithoi, versiculores maculae: i marmi colorati della Grecia antica. Storia, uso, diffusione, cave, geologia, caratterizzazione scientifica, archeometria, deterioramento* και η Μ. Χιδιρογλου (Χαρτ.5) δίνουν την ευρεία εικόνα σχετικά με τις περιοχές που αυτό εξήχθη.

Στην παρούσα εργασία συνοπτικά θα αναφερθούν ορισμένες σημαντικές θέσεις και μνημεία αστικών κέντρων σε όλη τη λεκάνη της Μεσογείου, ενώ στους εκατοντάδες τόπους

⁴⁵² Russell 2013, 352 - 353.

⁴⁵³ Lambraki 1980, 59. Chidioglou 2015, 63.

⁴⁵⁴ Chidioglou 2009, 84. Poupaki & Chidioglou 2017, 442.

που η βιβλιογραφία έχει υποδείξει την ύπαρξη καρύστιου μαρμάρου θα προστεθούν λίγες ακόμα θέσεις και μνημεία που ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια αυτοψιών του γράφοντα στη Θεσσαλονίκη και στην Αθήνα, αλλά και από πληροφορίες τρίτων σχετικά με την Ίμβρο και την Κέρκυρα. Για την καλύτερη κατανόηση του εύρους της διασποράς του μαρμάρου Καρύστου/Στύρων παρατίθεται κατάλογος στο παράρτημα με τα μνημεία στα οποία έχει γίνει χρήση αυτού του μαρμάρου. Από μια πρώτη εξέταση του πίνακα 3 στο παράρτημα ενισχύεται η άποψη ότι η μεγαλύτερη ποσότητα των εξορυχθέντων όγκων προοριζόταν για την Ιταλία και κυρίως τη Ρώμη, ενώ στις επαρχίες εντοπίζεται σε λιγότερα μνημεία.

11.1. Η διακίνηση και η χρήση του μαρμάρου τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορική Περίοδο

Οι Ι. Παπαγεωργάκης, Τ. Ζάππας και άλλοι υποστήριξαν ότι το cipollino ήταν ένα φημισμένο μάρμαρο και ευρέως χρησιμοποιημένο κατά τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους⁴⁵⁵. Μάλιστα ο Fant, παραθέτοντας τον κατάλογο του Corsi⁴⁵⁶, αναφέρει ότι πρόκειται για το πιο διαδεδομένο μάρμαρο της «επικράτειας»,⁴⁵⁷ όπου σημειώνεται εκτεταμένη χρήση και εξόρυξη του είδους⁴⁵⁸. Ενώ σχετικά με τα χρωματιστά μάρμαρα που αξιοποιήθηκαν στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία ο Corsi κάνει την εξής σύγκριση⁴⁵⁹:

1. Africano (Τέως) 9%
2. Cipollino (Εύβοια) 43%
3. Giallo Antico (Βόρεια Αφρική) 14%
4. Pavonazzetto (Φρυγία) 18%
5. Porto Santa (Χίος) 16%

⁴⁵⁵ Παπαγεωργάκης 1964, 262. Ζάππας 1981 – 82, 244 – 245. Bruno & Vitti 2012, 609. Russell, B. 2013, 195. Roupaki & Chidioglou 2017, 442.

⁴⁵⁶ Fant 1989, 216. Αναφέρει ότι ο Faustino Corsi, εξέδωσε την πρώτη μελέτη του το 1819, για το εμπόριο του μαρμάρου, προσπαθώντας να ταυτοποιήσει κάθε ένα από τα γνωστά μέσω των αρχαίων πηγών μάρμαρα με αυτά που τότε ήταν στο εμπόριο.

⁴⁵⁷ Fant 1989, 216.

⁴⁵⁸ Chidioglou 2010b, 49.

⁴⁵⁹ Fant 1989, 216

Το μάρμαρο αυτό εξήχθη για χρήση ως οικοδομικό υλικό σε διάφορους προορισμούς γύρω από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία⁴⁶⁰. Η μεγαλύτερη ποσότητα μαρμάρου σημειώνεται σε μνημεία εκτός του Ελλαδικού χώρου με τα πρωτεία να τα κατέχει η Ιταλία και κυρίως η Ρώμη, όπου cipollino εντοπίζεται σε μια σειρά μνημεία, όπως στις αυτοκρατορικές αγορές, στο ναό του Αντωνίνου Πίου και της Φαυστίνας (Εικ.135), στην Αιμιλία Βασιλική, στο ναό της Ομόνοιας, στο Domus Augustana, αλλά και στην ιδιωτική έπαυλη του Mamurra (48 π.Χ.), στον Καίλιο λόφο, όπου είναι και η αρχαιότερη χρήση cipollino εκτός της περιοχής προέλευσης⁴⁶¹, για την έπαυλη αυτή κάνει αναφορά και ο Πλίνιος. Επίσης στην Ιταλία απαντάται στη βίλα του Αδριανού στο Τίβολι, στην Όστια, στην Πομπηία, στο Ηράκλειο, στη Ραβέννα και αλλού⁴⁶².

Σε διάφορα μνημεία το μάρμαρο Καρύστου/Στύρων, όπως και άλλοι λίθοι, εντοπίζεται σε δεύτερη χρήση ήδη από την εποχή της αυτοκρατορίας. Ακόμα και τμήματα τα αξιοποιούσαν στην κατασκευή mosaic tesserae και επιστρώσεις δρόμων. Σε αυτό το συμπέρασμα κατέληξαν οι Fant, Russell, Barker και η Angelicoussis εξετάζοντας τη διακόσμηση των θερμοπωλείων από την Πομπηία και το Ηράκλειο και τις στήλες από τη βίλα του Αδριανού. Ειδικότερα, η επανάχρηση μαρμάρων στην Πομπηία, ύστερα από τον καταστροφικό σεισμό του 62 μ.Χ. ήταν εκτεταμένη⁴⁶³.

Εκτός Ιταλίας η διασπορά του καταλαμβάνει ένα ευρύ τόξο κατά μήκος των ακτών της Μεσογείου από τη σημερινή Τουρκία (Κωνσταντινούπολη, Έφεσο, Πέργαμο και αλλού)⁴⁶⁴, τη Σιδώνα, την Αίγυπτο, τη Λιβύη, την Τυνησία έως την Ισπανία και τη Δαλματία⁴⁶⁵. Σε αυτό το πλαίσιο εντύπωση προκαλεί ο εντοπισμός ενός ενεπίγραφου με εμπορικό σήμα κίονα στην Ίμπιζα των Βαλεαρίδων νήσων, ο οποίος σε δεύτερη χρήση λαξεύτηκε και χρησιμοποιήθηκε ως σαρκοφάγος⁴⁶⁶.

Στον Ελλαδικό χώρο η καρυστία/στυρία λίθος έχει χρησιμοποιηθεί σε διάφορα μνημεία σε πολλές πόλεις και με διάφορες χρήσεις, όπως στην Αθήνα στη βιβλιοθήκη του Αδριανού για κίονες, στο Ηρώδειο⁴⁶⁷, στο θέατρο του Διονύσου⁴⁶⁸ (Εικ.136), στο ωδείο του

⁴⁶⁰ Chidiroglou 2009, 73.

⁴⁶¹ Blake 1947, 55, υποσημ. 5, 57. Εικάζει ότι οι κίονες από cipollino, ίσως προήλθαν από το νησί Έλβα Χιδίρογλου 2012, 512.

⁴⁶² Blake 1947, 57 – 59. Lambraki 1980, 59. Sutherland 2013, 17 - 31.

⁴⁶³ Angelicoussis 2009, 32. Fant et al. 2013, 181- 206.

⁴⁶⁴ Sutherland 2013, 71 - 74.

⁴⁶⁵ Dodge 1988, 220, εικ. 5. Lazzarini 2007, 187, εικ. 18. Chidiroglou 2010a, 25. Χιδίρογλου 2012, 266. Sutherland 2013, 11-114.

⁴⁶⁶ Mayer i Olivé 2014, 411 – 413, εικ. 1.

⁴⁶⁷ Ζάππας 1981-1982, 270. Μαλούχου - Tufano 2012, 18.

Αγρίππα⁴⁶⁹, για opus sectile (μαρμαροθετήματα), στη Θεσσαλονίκη σε παλαιότερο μνημείο στην κατακόμβη του Αγίου Ιωάννου⁴⁷⁰, στην Κόρινθο στη ρωμαϊκή αγορά, στη Νεμέα, στο Άργος, στην Ολυμπία, στην Άνδρο⁴⁷¹, στη Δήλο, στην Κω⁴⁷², στην Κάρυστο που αποτελεί και τον τόπο καταγωγής του μαρμάρου και σε άλλες περιοχές⁴⁷³.

Από όλες αυτές της περιοχές και από τα εκατοντάδες μνημεία στα οποία εντοπίστηκε επιβεβαιώνεται η διακοσμητική του εκμετάλλευση και η χρήση του σε δομικά - αρχιτεκτονικά στοιχεία όπως μονολιθικούς κίονες, κιονόκρανα, ορθομαρμαρώσεις, opus sectile, πλακόστρωτα δάπεδα οικιών και δρόμων, σε παραστάδες και άλλα⁴⁷⁴. Επιπροσθέτως, σαρκοφάγοι λαξευμένες σε κυβόλιθους έχουν εντοπιστεί στα λατομεία των Στύρων, αλλά και στην Κάρυστο, ενώ ένα μεγάλων διαστάσεων ημίεργο μαρμάρινο αγγείο έχει βρεθεί στα λατομεία των Μύλων Καρύστου, στη θέση *Τσουκάλι*. Παράλληλα άλλα τέτοια μικρότερα αγγεία στον τύπο του περιρραντηρίου ή της λεκάνης, κατασκευασμένα από αυτό το μάρμαρο, έχουν εντοπιστεί στην Όστια, στη Ρώμη, στο Ηράκλειο, στην Αθήνα και αλλού, αποδίδοντας έναν άλλο τρόπο χρήσης του μαρμάρου, ενώ ακόμα έχει διαπιστωθεί και η χρήση του ως κονίαμα ήδη από τη ρωμαϊκή ρεπουμπλικανική περίοδο⁴⁷⁵.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, λόγω της μεγάλης σχιστότητάς του, το υλικό αυτό δεν ήταν κατάλληλο για τη γλυπτική. Κατά συνέπεια σπάνια είναι και τα ευρήματα γλυπτών κατασκευασμένα από cipollino, όπως το άγαλμα κροκοδείλου (Εικ.137) που χρονολογείται ανάμεσα 133 - 138 μ.Χ. και βρέθηκε στη βίλα του Αδριανού στο Τίβολι⁴⁷⁶ και ακόμα δύο στήλες του 1^{ου} - 2^{ου} αιώνα μ.Χ., πιθανά από τη βίλα του Αδριανού, που σήμερα βρίσκονται στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης. Οι στήλες φέρουν στις τρεις πλευρές τους, σε χαμηλό ανάγλυφο διακόσμηση κληματίδας που φύεται από κάνθαρο, ενώ πουλιά, έντομα και φίδια μπλέκονται στο φύλλωμα τους (Εικ.138). Οι στήλες αυτές σε δεύτερη χρήση

⁴⁶⁸ Vitti 2016, 245 - 247, εικ. 3-4, υποσημ. 20. Το μάρμαρο Νημποριού Στύρων και Μύλων Καρύστου δίνουν μια πιο γκριζα ποικιλία.

⁴⁶⁹ Chidiroglou 2010b, 52 - 53.

⁴⁷⁰ Από αυτογία του γράφοντος, ένας μονολιθικός κίονας.

⁴⁷¹ Chidiroglou 2009, 84

⁴⁷² Πουπάκη 2011, 22, 102, 117 - 120 υποσημ. 939, 159, 176, 222 υποσημ. 1766. Κατάλογος Κτήρια, 14, 17 - 18, 30, 72 - 74, 78, 84.

⁴⁷³ Sutherland 2013, 57-61. Chidiroglou 2009, 84.

⁴⁷⁴ Blake 1947, 57 - 58. Vanhove 1989, 227. Χιδίρογλου 2012, 67 υποσημ. 315, 225, 268, 27 εικ. Π.9α,β. Ιωνικά κιονόκρανα έχουν εντοπιστεί στα λατομεία των Μύλων Καρύστου, ενώ σε μνημεία στη στοά ελληνιστικών - ρωμαϊκών χρόνων στη θέση *Καστρι* Γεραιιστού και δωρικά κιονόκρανα στη θέση *Κοκκάλοι* Καρύστου. Τα αρχιτεκτονικά μέλη από τη Γεραιιστό και τους *Κοκκάλους* εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καρύστου.

⁴⁷⁵ Poupaki and Chidiroglou 2017, 441 - 460.

⁴⁷⁶ Salvatori at al. 1988, 177. Lazzarini 2007, 185, 200 εικ.14. Chidiroglou 2009, 84. Sutherland 2013, 22, 36 εικ.2.11. Χιδίρογλου 2015a, 258.

αξιοποιήθηκαν ως παραστάδες⁴⁷⁷. Επίσης, την αυλή του Μουσείου της Κωνσταντινούπολης κοσμεί ένας κίονας σμιλεμένος σαν φοίνικας⁴⁷⁸. Τέλος ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατασκευή ενός ενυδρείου – πίδακα (σιντριβάνι) με τη χρήση πλακιδίων *cipollino*. Το σιντριβάνι έχει τη μορφή αμφιθεάτρου, με βαθμιδωτό κοίλο και κλίμακες (Εικ.139) και κοσμεί έπαυλη του 4^{ου} – 5^{ου} αιώνα μ.Χ. στη θέση *Λουτρά Παλαιοχώρας Καρύστου*⁴⁷⁹.

Από τα παραπάνω, όπως και από τον αναλυτικό κατάλογο που παρατίθεται στο παράρτημα, γίνεται φανερό ότι το *cipollino*, κατά την ρωμαϊκή περίοδο, χρησιμοποιήθηκε ευρέως με διάφορους τρόπους και αποτέλεσε σύμβολο εξουσίας και κοινωνικής καταξίωσης για τη ρωμαϊκή ελίτ⁴⁸⁰. Η καθολική χρήση του συνεχίστηκε και την παλαιοχριστιανική περίοδο με το μάρμαρο αυτό να συμπεριλαμβάνεται στη διακόσμηση πληθώρας θρησκευτικών και κοσμικών κτηρίων.

11.2. Τόποι διασποράς και χρήση του μαρμάρου στους Χριστιανικούς χρόνους και εξής

Η παλαιοχριστιανική εποχή (300 - 726 μ.Χ.) βρίσκεται στο μεταίχμιο ανάμεσα στην αρχαία ελληνική τέχνη και τη μεσαιωνική αποτελώντας τη μεταβατική περίοδο κατά την οποία η μεγάλη χριστιανική τέχνη διαμορφώνεται και με την πάροδο των χρόνων κυριαρχεί. Πριν από τον 3^ο μ.Χ. αιώνα δεν υπάρχουν χριστιανικοί ναοί και κατ' επέκταση δεν υπάρχουν χριστιανικά αρχιτεκτονικά έργα, ούτε έργα ζωγραφικής και γλυπτικής. Η επικράτηση του Χριστιανισμού οφείλεται και στο γεγονός ότι απέβαλλε την εβραϊκή του καταγωγή και υιοθέτησε στοιχεία του ελληνορωμαϊκού κλασικού πολιτισμού, ώστε να προπαγανδίσει και να διαδώσει το μήνυμα της νέας θρησκείας.

Την περίοδο του Μεγάλου Θεοδοσίου (379 – 395 μ.Χ.) δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στην ενίσχυση της εκκλησίας ορίζοντας τον Χριστιανισμό ως επίσημη θρησκεία και τη χριστιανική τέχνη ως κυρίαρχη τέχνη της αυτοκρατορίας. Είναι η εποχή που η τέχνη γνωρίζει νέα αναγεννησιακή πορεία και σταδιακά διαμορφώνεται ο χριστιανικός ουμανισμός⁴⁸¹. Με την πρόοδο των αιώνων και κατά την περίοδο της μακρόχρονης βασιλείας του Ιουστινιανού

⁴⁷⁷ Lazzarini 2007, 185, 186 εικ. 13. Angelicoussis 2009, 21 – 36. Τρεις στήλες με παράλληλη διακόσμηση αλλά από άλλο μάρμαρο, εντοπίζονται στη βίλα του Αδριανού στο Τίβολι. Sutherland 2013, 149.

⁴⁷⁸ Chidiroglou 2010b, 49.

⁴⁷⁹ Χιδίρογλου 2012, 87.

⁴⁸⁰ Angelicoussis 2009, 29.

⁴⁸¹ Γκιολές 2007, 9, 11 – 12.

(527 – 565 μ.Χ.) οι κλασικιστικές τάσεις στην τέχνη κυριαρχούν και νέες αρχιτεκτονικές λύσεις έρχονται στο φως⁴⁸².

Κατά συνέπεια η εκμετάλλευση των ανατολικών αυτοκρατορικών λατομείων δεν σταμάτησε, αλλά οι εξαγωγές στο εξωτερικό επικεντρώθηκαν κυρίως σε Κωνσταντινούπολη, Μικρά Ασία, Μαύρη Θάλασσα και Βόρεια Αφρική, ενώ τα προπύργια της βυζαντινής αυτοκρατορίας στη Δύση εξάγουν κυρίως στη Ραβέννα και τη Ρώμη. Αυτοκράτορες όπως ο Διοκλητιανός και ο Μαξέντιος συνέχισαν να αντλούν από τα αυτοκρατορικά αποθέματα, όπως αποδεικνύεται στο Σπαλάτο και στη Ρώμη αντίστοιχα. Ο Κωνσταντίνος, εκμεταλλεύτηκε πλήρως τα διαθέσιμα υλικά, όπως είναι γνωστό από την περίφημη επιστολή προς τον επίσκοπο της Ιερουσαλήμ, Μακάριο. Η επιστολή αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας προσφερόταν να προμηθεύει όσα μάρμαρα χρειαζόταν ο επίσκοπος για την ανέγερση του Ναού του Παναγίου Τάφου.

Υπό τον Ιουστινιανό, τόσο το λευκό όσο και το πολύχρωμο μάρμαρο έγιναν σήμα κατατεθέν και προσωποποίηση της αυτοκρατορίας, επιδεικνύοντας τη δύναμή του αυτοκράτορα και την ικανότητά του να φτάσει σε οποιαδήποτε γωνιά της Μεσογείου, στην προσπάθειά του να προωθήσει τη θρησκευτική αρμονία εντός της αυτοκρατορίας του. Η περίοδος της βασιλείας του Ιουστινιανού θεωρείται σημείο καμπής στην Ύστερη Αρχαιότητα. Το ρωμαϊκό κράτος που αποκαταστάθηκε σε έναν βαθμό, αρχίζει να διαλύεται με τον θάνατό του δίνοντας στην Ιουστινιάνεια περίοδο όχι τον χαρακτήρα μιας νέας εποχής, αλλά το τέλος ενός κόσμου που αργοπεθαίνει⁴⁸³. Το εκτεταμένο πρόγραμμα δόμησης με την ενθάρρυνση του Αυτοκράτορα αγκάλιασε μια νέα μορφή διακόσμησης: την πολυχρωμία, ένα νέο αισθητικό ενδιαφέρον για το χρώμα, που πιθανώς γεννήθηκε από την επιθυμία του να επιδείξει την πολυτελή χορηγία του Αυτοκράτορα, και μέσω αυτής, τη δύναμη του εντός του επίσημου δόγματος της Εκκλησίας⁴⁸⁴.

Βέβαια, η αρχιτεκτονική της βυζαντινής περιόδου δεν θα επιστρέψει στα λαμπρά κτήρια της παλαιοχριστιανικής εποχής, ούτε στην ποικιλία των αρχιτεκτονικών τύπων των εκκλησιών της Ιουστινιάνειας περιόδου. Η εποχή πριν την Εικονομαχία χαρακτηρίζεται ως το τέλος της ρωμαϊκής παράδοσης στην αρχιτεκτονική⁴⁸⁵. Κατά συνέπεια, στους Ναούς που

⁴⁸² Γκιολές 2007, 28 – 29.

⁴⁸³ Γκιολές 1992, 11.

⁴⁸⁴ Castagnino - Berlinghieri & Paribeni 2011, 67 - 68. Ο Ευσέβιος αναφέρει ότι ο Μ. Κωνσταντίνος το 330 μετέφερε αγάλματα από όλη την αυτοκρατορία προς την Κωνσταντινούπολη, υποδηλώνοντας έτσι ότι η θέση του αυτοκράτορα έδινε το νόμιμο δικαίωμα να στερήσει από άλλες πόλεις τον εξωραϊσμό τους.

⁴⁸⁵ Γκιολές 1992, 13.

οικοδομούνται αυτή την περίοδο, όπου δεν έβρισκαν κίονες από αρχαία μνημεία έχτιζαν τετράγωνους πεσσούς ή συνεχείς τοίχους με ανοίγματα⁴⁸⁶. Κάτω από αυτό το πρίσμα, η καρυστία/στυρία λίθος χρησιμοποιήθηκε, ως νέο υλικό ή σε δεύτερη χρήση, σε μια σειρά παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία σε όλες τις περιοχές που ήδη είχε εξαχθεί κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία.

Στην Ιταλία κίονες από cipollino απαντώνται στους παλαιοχριστιανικούς Ναούς της Ρώμης στην Cappella Salviati, στις Βασιλικές του S. Clemente, του S. Nicola in Carcere, της S. Maria Maggiore, του S. Paolo fuori le mura και αλλού. Εκτός από τους κίονες η χρήση του απαντάται σε ορθομαρμαρώσεις (S. Sabina, SS. Giovanni & Paolo,) και σε opus sectile (S. Paolo fuori le mura, S. Maria Maddalena, SS. Giovanni & Paolo, S. Giovanni in Laterano)⁴⁸⁷. Αντίστοιχα, στη Βενετία στη Βασιλική του Αγίου Μάρκου, στη Ραβένα στον Άγιο Απολλινάριο στην Κλάση, στο Κάπρι και αλλού⁴⁸⁸. Ενώ αργότερα, εντοπίζεται στη Γαλλία, την Βρετανία, την Γερμανία και την Ιβηρία⁴⁸⁹.

Στην Αττική εντοπίζονται κίονες στην παλαιοχριστιανική βασιλική της Βραυρώνας⁴⁹⁰, στο Ναό της Καπνικαρέας⁴⁹¹, στη μονή του Οσίου Λουκά στη Βοιωτία, στον Άγιο Δημήτριο και στη Ροτόντα Θεσσαλονίκης (Εικ.140)⁴⁹², στο Ναό των Αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου στην Κέρκυρα⁴⁹³, αλλά και εκτός συνόρων, όπως στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης. Σε αυτό το σημείο, αξίζει να σημειωθεί ότι μια σταυρόσχημη μονολιθική μαρμάρινη κολυμβήθρα (Εικ.141) παλαιοχριστιανικού βαπτιστηρίου στην Ίμβρο⁴⁹⁴. Παράλληλά της μπορούν να εντοπιστούν σε άλλες παλαιοχριστιανικές κολυμβήθρες που λόγω του κόστους του μαρμάρου μιμούνται τις φλεβώσεις του, απεικονίζοντάς τες σε frescoes, για παράδειγμα στην εκκλησία του St. Vitus στο Dubrovnik⁴⁹⁵. Η χρήση του μαρμάρου σε παλαιοχριστιανικά

⁴⁸⁶ Γκιολές 1992, 17.

⁴⁸⁷ Giampaolo et al. 2008, 315. Sutherland 2013, 24.

⁴⁸⁸ Sutherland 2013, 25.

⁴⁸⁹ Chidiroglou 2010b, 52. Χιδίρογλου 2012, 266. Sutherland 2013, 119-149.

⁴⁹⁰ Στίκας 1952, 73 -75. Ορλάνδος 1994, 247. Ζάππας 1981 - 82, 272.

⁴⁹¹ Από αυτοψία του γράφοντος.

⁴⁹² Για τον Άγιο Δημήτριο Ορλάνδος 1994, 252, εικ. 202. Για τη Ροτόντα, οι οκτώ κίονες της κρήνης, αυτοψία του γράφοντος. Μπακιρτζής & Μάστορα 2021, 106, 120 χωρίς να αναφέρει το υλικό των κίωνων.

⁴⁹³ Πληροφορία από τη συνάδελφο Ρίτα Χατζή. Για τη χρήση σπολίων στους Ναούς της Καπνικαρέας, του Οσίου Λουκά και των Αγίων Ιάσωνα και Σωσίπατρο βλ. Γκιολές 1992, 121.

⁴⁹⁴ Χαλκιά 1997, 358, 365 εικ.18. Την προέλευση του μαρμάρου ταυτοποίησε ο Ιερομόναχος πατήρ Γαβριήλ.

⁴⁹⁵ Borovac et al 2018, 1003 εικ. 13, εικ. 16, 1004 - 1006 εικ.17.

βαπτιστήρια φαίνεται να μπορεί να βρει τις ρίζες της στα ρωμαϊκά λουτρά που το cipollino ήταν ιδιαίτερα αγαπητό και γεμάτο συμβολισμούς⁴⁹⁶.

Κατά τους βυζαντινούς χρόνους συνεχίζεται η χρήση πρασινωπών μαρμάρων που προέρχονται όμως κυρίως από την περιοχή της Θεσσαλίας και συγκεκριμένα από την περιοχή της Χασαμπάλης⁴⁹⁷. Αυτό βέβαια δεν αποκλείει τη συνέχιση της εξόρυξης από τα λατομεία της Καρυστίας. Η χρήση cipollino κατά τους βυζαντινούς χρόνους, είναι επιβεβαιωμένη, δεν είναι όμως σίγουρο αν πρόκειται για εξόρυξη ή δευτερογενή χρήση των οικοδομικών μελών, ως spolia. Η επέκταση της λατόμησης σε ορισμένα λατομεία κατά τους βυζαντινούς χρόνους στην περιοχή του Νημποριού στο όρος Πυργάρι και αλλού, έχει διατυπωθεί από τη Μ. Χιδίρογλου⁴⁹⁸. Αυτή η άποψη φαίνεται να ευσταθεί αν μάλιστα ληφθεί υπόψη και η ανέγερση του ναού της Γάζας (402 - 407 μ.Χ.) με τους 32 κίονες από cipollino ως δώρο από την αυτοκράτειρα Ευδοξία (395 - 404 μ.Χ.)⁴⁹⁹.

Εξετάζοντας τις αναφορές σχετικά με την καρυστία/στουρία λίθο στην αρχαία γραμματεία, διαπιστώνεται η χρονολογική ανακολουθία τους. Η έκφραση του Ναού της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης από τον Παύλο Σιλεντιάριο το 558 που περιγράφει τα μάρμαρα που διακόσμησαν τον Ναό αποτελεί μια από τις τελευταίες γραπτές πηγές της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Περί τα μέσα του 10^{ου} αιώνα ο Κωνσταντίνος ο Ρόδιος περιγράφοντας τον Ναό των Αγίων Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη αναφέρει το μάρμαρο αυτό ανάμεσα στα άλλα, σε αυτή την περίπτωση όμως πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι ο Ναός χτίστηκε επί Ιουστινιανού⁵⁰⁰. Κατά συνέπεια, αυτή η ανακολουθία των αναφορών στις γραπτές πηγές και παράλληλα η αξιοποίηση του μαρμάρου σε δεύτερη χρήση στα βυζαντινά μνημεία, ίσως ενισχύουν την υπόθεση ότι κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο η εξόρυξη και η πρωτογενής χρήση του cipollino διακόπτεται μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Η χρήση σπολίων του μαρμάρου συνεχίστηκε και στην οθωμανική περίοδο με το cipollino να απαντάται στο Topkapı Saray, στο Kariye Camii στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και αλλού.

⁴⁹⁶ Lambraki 1980, 60. Bradley 2006, 4, 12. Το μάρμαρο από την Κάρυστο είναι γεμάτο κυματισμούς (undosum). Οι μεταφορικές κατηγορίες των χρωμάτων των μαρμάρων σύμφωνα με τον Στάτιο ενσωμάτωναν και ένα διαφορετικό φυσικό αντικείμενο –κύματα (undosus), το μωβ χρώμα της θάλασσας (purpura), τα ξανθά μαλλιά (flavus) και το φύλλωμα (uiridis). Giampaolo et al. 2008, 303. Roupaki & Chidiroglou 2017, 445.

⁴⁹⁷ Lambraki 1980, 57. Μέλφος 2014, 39 - 47. Από τον 4^ο αιώνα μ.Χ. παρατηρείται ραγδαία αύξηση της ζήτησης του λίθου Χασάμπαλης.

⁴⁹⁸ Κοκκορού- Αλευρά κ.α. 2014, 266

⁴⁹⁹ Βλ. κεφ. 8.3. Castagnino - Berlinghieri and Paribeni 2011, 64. Ευδοξιανός ναός.

⁵⁰⁰ Σχετικά με τη μνεία του μαρμάρου στην αρχαία γραμματεία Lambraki 1980, 58 - 62. Ορλάνδος 1994, 247 υποσημ. 3. Ορλάνδος 2004, 11 υποσημ. 9.

Κατά την περίοδο της Αναγέννησης η αξιοποίηση του πρασινωπού αυτού μαρμάρου, έστω και ως σπόλια, δεν πρέπει να διακόπτεται. Μάλιστα, η απήχηση του και η διακοσμητική του αξία μπορεί να ανιχνευτεί και μέσα από τη ζωγραφική της περιόδου. Οι καλλιτέχνες της εποχής, επηρεασμένοι από τα ρωμαϊκά μνημεία και τα λαμπρά κτήρια της πρωτοβυζαντινής περιόδου, στην προσπάθειά τους να αποδώσουν ζωγραφικά τη θριαμβευτική αρχιτεκτονική, απεικονίζουν πληθώρα πολύχρωμων μαρμάρων. Ανάμεσα σε αυτά, μπορεί με ευκολία να αναγνωρισθεί το μάρμαρο της Νότιας Εύβοιας, όπως για παράδειγμα στο έργο του Μελόντζο ντα Φόρλι του 1477, ο διορισμός του Πλατίνα ως διευθυντή της Βατικανής Βιβλιοθήκης στη Ρώμη.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διακίνηση του μαρμάρου ως σπόλια. Οι δύο κίονες από cipollino στην Εκκλησία του Αγίου Αντωνίου του Εσφιγμενίτη -των αρχών του 11^{ου} αιώνα, στην Λαύρα Κιέβου της Ουκρανίας, κατά μια παράδοση μεταφέρθηκαν από την Κωνσταντινούπολη⁵⁰¹. Στο ίδιο πλαίσιο, της διακίνησης του μαρμάρου σε περιοχές εκτός του τόπου αρχικής του χρήσης μπορούν να αντληθούν πληροφορίες από τα αρχεία και τα μνημεία όπου αυτό εντοπίζεται σε δεύτερη χρήση.

Ο Lorenzatti, κάνοντας λόγο για την επαναχρησιμοποίηση και τα πολιτιστικά αποτελέσματα που παρήγαγε μια τέτοια εισαγωγή στη Γαλλία τον 17^ο αιώνα, παραθέτει στοιχεία σχετικά με τον εντοπισμό στη Leptis Magna 86 κίωνων από cipollino και την αποστολή τους στο Παρίσι και άλλες πόλεις το 1688 - 1691. Πρωταγωνιστές αυτού του εγχειρήματος ήταν ο Jean - Baptiste Colbert de Seignelay (1651 - 1690) ο οποίος διετέλεσε Secrétaire d' Etat de la Marine και ο Claude Le Maire († 1722), Γάλλος πρόξενος σε διάφορα πόλεις του Λεβάντε και της Μπαρμπαρίας μεταξύ του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα.

Από έγγραφο του Seignelay⁵⁰² γίνεται γνωστό ότι κίονες από μάρμαρο Καρύστου/Στύρων πουλήθηκαν και αξιοποιήθηκαν σε μια σειρά μνημεία όπως Saint - Germain - des - Prés, στην Chapelle de la Vierge, στον Saint - Sulpice, στην πρόσοψη της Βιβλιοθήκης και στην porta dell' Arsenale στην Τουλόν, στο παλάτι των Βερσαλλιών και αλλού. Επίσης, εντοπίζεται σε ορισμένες αίθουσες στο Λούβρο, που χρησιμοποιείται ως βάση αγαλμάτων και προτομών, ή σε πλάκες στις διακοσμήσεις των δαπέδων. Μάλιστα, σχετικά με την porta dell' Arsenale της Τουλόν που κατασκευάστηκε το 1736 - 1738 από τον

⁵⁰¹ Πληροφορία από τον Ιερομόναχο Εσφιγμενίτη πατήρ Γαβριήλ.

⁵⁰² Lorenzatti 2016, 380 τρία έγγραφα σχετικά με την εμπορία cipollino από το 1691 έως το 1697. Το πρώτο έγγραφο είχε τον τίτλο *Toisé des marbres appartenant à la Succession de Monseig. le Marquis de Seignelay* και αναφέρει και αναφέρει 40 κίονες cipollino. Το δεύτερο αναφέρει 31 κίονες ενώ το τρίτο 42 κίονες στο Porte de la Conférence του Παρισιού.

J. L. Maucord, ο Lorenzatti θεωρεί ότι οι κίονες από cipollino, ίσως επιλέχθηκαν όχι μόνο για την άμεση διαθεσιμότητά τους αλλά και για το χαρακτηριστικό σχέδιο των κυματισμών, που θυμίζει τη συνάφεια του κτηρίου που είναι αφιερωμένο στον βασιλικό στόλο. Αυτή συσχέτιση του cipollino με το υγρό στοιχείο φαίνεται να διατηρείται ανά τους αιώνες, από τα ρωμαϊκά λουτρά. Αντίστοιχα, την ίδια εποχή, κίονες από τη Leptis Magna μεταφέρθηκαν στο παλάτι του Windsor κοντά στο Λονδίνο.

Η πρακτική της απόσπασης cipollino από αρχαία μνημεία πιθανά περιορίζεται, όταν γύρω στο 1832 στον ελβετικό Δήμο Saillon, ανακαλύπτεται ένα μάρμαρο παρόμοιο με αυτό της Καρυστίας. Στα χρονικά της εποχής, αυτό το μάρμαρο, συγκρίθηκε με αυτό των κιώνων του Saint - Sulrice. Η σπανιότητα και το υψηλό κόστος αγοράς και μεταφοράς του μαρμάρου της Νότιας Καρυστίας, συνέβαλαν στην επιτυχία του «cipollino» από τη Saillon. Ωστόσο, το ανανεωμένο αισθητικό ενδιαφέρον για αυτό το μάρμαρο ήταν τόσο καθοριστικό που σύμφωνα με τον Lorenzatti τα λατομεία της Εύβοιας επαναδραστηριοποιήθηκαν εν μέρει γύρω στο 1880⁵⁰³.

Ύστερα από μια μακρά περίοδο παύσης της λειτουργίας των λατομείων συνολικά της Καρυστίας, το ενδιαφέρον για αυτό το μάρμαρο αναζωπυρώνεται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Ο Edmond Francois Valentin About το 1855 γράφει χαρακτηριστικά: *Τα λατομεία της Καρύστου στην Εύβοια έχουν εγκαταλειφθεί, αλλά όχι εξαντληθεί. Έδιναν, κατά την αρχαιότητα, ένα όμορφο μάρμαρο σιπολίνο του οποίου οι φλέβες έχουν το χρώμα και τον κυματισμό της θάλασσας. Την εποχή του Καίσαρα μέμφονταν τη σπατάλη εκείνου του Ρωμαίου πολίτη που έφτιαχνε τις κολόνες του σπιτιού του με μάρμαρο Καρύστου. Δεν μπορεί κανείς να μεμφθεί για τον ίδιο λόγο τους σημερινούς Έλληνες, οι οποίοι σχεδόν αγνοούν το γεγονός ότι διαθέτουν θαυμάσια λατομεία»⁵⁰⁴.*

Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα τα λατομεία όχι μόνο των Στύρων, αλλά και του Μαρμαρίου ξαναγνωρίζουν την εντατική εξόρυξη. Αυτό είχε ως συνέπεια, σε αρκετές θέσεις, τον αφανισμό αρχαίων μετώπων και την έντονη αλλοίωση των λατομείων της ρωμαϊκής περιόδου. Από την άλλη, το cipollino διεκδικεί εκ νέου τη θέση του ανάμεσα στα χρωματιστά μάρμαρα που εξάγονται για να κοσμήσουν μεγαλοπρεπή κτήρια στα τέλη του 19^{ου} με αρχές 20^{ου} αιώνα στην Ελλάδα, στην Αγγλία, στη Γαλλία, στην Αυστρία, στην Αμερική, στην Ιταλία, στον Λίβανο και αλλού⁵⁰⁵. Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί η επαναλειτουργία

⁵⁰³ Lazzarini 2007, 187. Sutherland 2013, 149. Lorenzatti 2016, 380 – 393.

⁵⁰⁴ About 2018, 153.

⁵⁰⁵ Παπαγεωργάκης 1966, 216. Ζάππας 1981- 82, 270, 274. Sutherland 2013, 119 - 150.

του λατομείου στη θέση *Παλιοκαλυβέζα* για την εξόρυξη υλικού με σκοπό την επίστρωση του δαπέδου της ορχήστρας του Ηρωδείου⁵⁰⁶, ενώ άλλα τέτοια νεότερα μνημεία στην Ελλάδα είναι το μέγαρο Τσίλερ – Λοβέρδου, οι αίθουσα τελετών του Α.Π.Θ. και αλλού.

⁵⁰⁶ Ζάππας 1981 – 82, 270 αναφέρει ότι το Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών αγόρασε αυτά τα λατομεία. υποσημ. 102 αναφέρει ότι από το μάρμαρο αυτών των λατομείων κατασκευάστηκαν και οι κίονες του Ι. Ν. Ταξιαρχών Καψάλων. Μαλούχου - Tufano 2012, 17- 18 *Η «αναμαρμάρωση» του Ηρωδείου από την Υπηρεσία Αναστηλώσεως Αρχαίων και Ιστορικών Μνημείων (ΥΠΑΝ)* – πρόκειται για όρο που επινοήθηκε ειδικά, από τους Αναστάσιο Ορλάνδο και Ευστάθιο Στίκα, επικεφαλής της Υπηρεσίας, γι' αυτή την επέμβαση– άρχισε το 1948 και περατώθηκε το 1967. [...] το νέο δάπεδο της ορχήστρας αναπαράγει πιστά το αρχαίο τόσο ως προς το σχέδιο όσο και ως προς τα δομικά υλικά, μάρμαρο Πεντέλης από τη θέση Σπηλιά, των αρχαίων λατομείων, και καρύστιο λίθο, από το αρχαίο λατομείο στη θέση «Παλιοκαλυβέζα» Καψάλων Ευβοίας [...].

Συμπεράσματα

Η αρχαιολογική και ιστορική ανασύνθεση των αρχαίων λατομείων επιβάλλει την ταυτόχρονη συνεργασία πολλών ερευνητών με διαφορετική επιστημονική καταγωγή. Η συμβολή των θετικών επιστημονικών κλάδων, όπως της γεωλογίας, της φυσικής, της χημείας, αλλά και των ανθρωπιστικών όπως η ιστορία, η επιγραφική, η φιλολογία και η αρχαιολογία μπορεί να οδηγήσει σε μια ολοκληρωμένη διεύρυνση των γνώσεων για τα αρχαία λατομεία και ταυτόχρονα να αναδείξει τον πολυδιάστατο χαρακτήρα του ερευνητικού θέματος. Αξίζει όμως να επισημανθεί, πως παρά τη συνεργασία των διαφορετικών κλάδων, τη μελέτη των ιστορικών πηγών, των επιγραφών και την έρευνα στο πεδίο που κρίνεται απαραίτητη δε θα ήταν δυνατό να αποκατασταθεί πλήρως η ανασύνθεση των λατομείων.

Υπάρχουν βασικά ερωτήματα που πάρα τις προσπάθειες των ερευνητών μένουν αναπάντητα. Για παράδειγμα δεν είναι δυνατό να αποκατασταθεί πλήρως η διαδικασία της λατόμησης και της μεταφοράς των αποσπασμένων όγκων, λόγω της έλλειψης αναλυτικών γραπτών πηγών σχετικά με αυτές τις διαδικασίες. Ωστόσο, ο συνδυασμός των αναφορών των ιστορικών πηγών, των ιχνών λατόμησης, των δεδομένων που προκύπτουν από τη σύγκριση με άλλα λατομεία, καθώς και του τρόπου οργάνωσης και λειτουργίας των λατομείων νεότερων χρόνων είναι ικανά να συμβάλλουν στην προσεκτική μελέτη και την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας των λατομείων των Στύρων.

Από τα ευρήματα που ήρθαν στο φως, στο πλαίσιο της παρούσης εργασίας, επιβεβαιώνεται η άποψη ότι από τα λατομεία των Στύρων εξορύχθηκε η μεγαλύτερη ποσότητα μαρμάρου. Σε αυτό το σημείο είναι χρήσιμο να σημειωθεί ότι ο Ι. Παπαγεωργάκης είχε υπολογίσει ότι από το σύνολο των λατομείων της Νότιας Καρυστίας είχε λατομηθεί ποσότητα μαρμάρου μεγαλύτερη των 150,000 κυβικών μέτρων⁵⁰⁷. Με βάση και τα νέα λατομικά μέτωπα και συγκροτήματα που παρουσιάστηκαν, η ποσότητα των εξορυγμένων όγκων αυξάνεται κατά πολύ.

Τα λατομεία που εξετάστηκαν στην παρούσα εργασία, όπως και συνολικά στη Νότια Εύβοια παρουσιάζουν σχετικά κοινά χαρακτηριστικά. Η εξόρυξη γινόταν επιφανειακά και σε βάθος, ενώ τα λατομεία έχουν κυρίως τη μορφή δωματίων και ζίγκ – ζάγκ. Σχετικά με τα λιθοξοϊκά εργαλεία, λήφθηκαν υπόψη η μορφολογία και η σύσταση του πετρώματος για τη σχεδίαση της εξόρυξης. Για παράδειγμα το ότι οι φωλιές σφηνών που εντοπίζονται στα

⁵⁰⁷ Παπαγεωργάκης 1964, 264. Βρανόπουλος 1987, 188.

λατομεία είναι ελάχιστες θα μπορούσε να αποτελεί ένδειξη της σχετικής ευκολίας απόσπασης των όγκων. Τα λιθοξοϊκά εργαλεία που κυριαρχούν στα μέτωπα είναι ο τύκος και το βελόνι, ενώ δεν λείπουν και το πικούνι και η σμίλη. Η άριστη διατήρηση των ιχνών των εργαλείων επιτρέπουν να εξακριβωθούν τα εργαλεία που αξιοποιούνται όπως και ο τρόπος χρήσης τους.

Η διαχείριση των απορριμμάτων εξόρυξης παρουσιάζει διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα μεγάλα λατομικά συγκροτήματα και στα μεμονωμένα μέτωπα. Στα συγκροτήματα λατομείων καταβάλλεται προσπάθεια αξιοποίησης των λατυπών και των κατεστραμμένων κιώνων και κυβολίθων για την κατασκευή δρόμων, αναλημματικών τοίχων, επιφανειών επεξεργασίας και αποθήκευσης των μαρμάρων, υπόγειων δεξαμενών και άλλων βοηθητικών εγκαταστάσεων. Παράλληλα, υπάρχει μέριμνα για τη διευθέτηση των απορριμμάτων με την κατασκευή αναλημματικών τοίχων για τη συγκράτησή τους. Αυτή η κίνηση δείχνει μια μέριμνα ώστε να μην εμποδίζεται η εργασία των λατόμων και η αποθήκευση και μεταφορά των εξορυγμένων όγκων, να αποφευχθεί η κατάληψη ελεύθερων χώρων που δυνητικά θα μπορούσαν να διανοιχτούν νέοι χώροι λατόμησης, αλλά και παράλληλα φαίνεται να υπάρχει φροντίδα για την όσο το δυνατόν ελάχιστη παρέμβαση στο φυσικό περιβάλλον και τοπίο. Στον αντίποδα τα μεμονωμένα μέτωπα δεν δείχνουν τέτοια αντιμετώπιση των υλικών απόρριψης. Οι λατύπες, κατά κύριο λόγο, απορρίπτονται συνήθως ελεύθερα στην πλαγιά ή μεταφέρονται στις εξωτερικές πλευρές των λατομείων.

Σε αρκετούς από τους χώρους εξόρυξης εντοπίζονται λεκάνες και υπόγειες κτιστές κυκλικές κατασκευές για τη συλλογή νερού, ενώ στη θέση *Πυργάρι* έχει εντοπιστεί κτηριακή εγκατάσταση σιδηρουργείου. Αντίστοιχα σκωρίες εντοπίζονται στα λατομεία στις θέσεις *Χώνι – Κούραινας*, *Πύργος* και *Νταμάρια*. Η μεταλλουργία ήταν μια απαραίτητη δραστηριότητα που με τη λατόμηση λειτουργούσαν παράλληλα. Αντίστοιχα, κτηριακά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν στη θέση *Πυργάρι* αποτελούν βοηθητικές ή οικιστικές εγκαταστάσεις των λατόμων. Κτήρια που έχουν ταυτιστεί με πύργους ή άλλες φρουριακές εγκαταστάσεις όπως αυτές στις θέσεις *Πύργος*, *Κούρθεα* και *Βίγλια* αποδεικνύουν την ύπαρξη φρουράς στα λατομεία ή πλησίον αυτών. Επιπροσθέτως, η λατρεία σε χώρους εξόρυξης ήταν μια συνηθισμένη πρακτική που όπως φαίνεται διατηρήθηκε μέχρι και τους νεότερους χρόνους.

Οι άνθρωποι που αποτελούσαν το εργατικό δυναμικό στα λατομεία, κυρίως στα μεγάλα λατομικά συγκροτήματα, ανταποκρίνονταν σε όλο το φάσμα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης της ρωμαϊκής κοινωνίας. Από τους αυτοκρατορικούς απεσταλμένους, εμπόρους, εκατόνταρχους, αρχιλατόμους έως πιθανά κατάδικους που ήταν δέσμιοι

καταναγκαστικής εργασίας. Από τα λατομεία των Στύρων τα μόνα ονόματα που έχουν φτάσει ως σήμερα μέσω επιγραφών είναι αυτά του Claudianus και του Διοκλή. Επίσης, αξίζει να επισημανθεί ότι από τις γραπτές πηγές και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα δεν επιβεβαιώνεται η εργασία γυναικών στη διαδικασία εξόρυξης του λίθου. Παρόλα αυτά, δε μπορεί να αποκλειστεί η εργασία των γυναικών, έστω και σε περιφερειακές -βοηθητικές εργασίες.

Τα λατομεία των Στύρων, φαίνεται ότι παρότι εκμεταλλεύτηκαν ορεινούς και σε πολλές περιπτώσεις δυσπρόσιτους όγκους, εμφάνιζαν κάποια σύνδεση με τα αστικά κέντρα και τα λιμάνια. Τα λατομεία του Αγίου Νικολάου και των βόρειο – βορειοδυτικών υπωρειών του όρους Πυργάρι, που γειτνιάζουν με τις περιοχές των Καψάλων και της *Λεύκας* πρέπει να εκμεταλλεύονταν το υπάρχον οδικό δίκτυο αυτών των περιοχών που παρ' ότι δεν έχει εντοπιστεί μπορεί να υποτεθεί από τις ενδείξεις κατοίκησης σε αυτή την περιοχή. Η εκμετάλλευση του υπάρχοντος οδικού δικτύου διευκόλυνε τη διαδικασία της μεταφοράς από οικονομικής απόψεως, καθώς δεν υπήρχε λόγος για την κατασκευή καινούργιων δρόμων. Περιοχές όπως το Νημποριό, τα *Κίονια* και *Καρατζά* επέβαλαν τη διάνοιξη δρόμων, αλλά και την κατασκευή λιμανιών. Από τις θέσεις *Κίονια* και *Καρατζά* η μέχρι τώρα έρευνα υποθέτει τη μεταφορά των μαρμάρων στο λιμάνι του Μαρμαρίου. Η ένδειξη επανάχρησης αρχαίας κυλίστρας από την εταιρεία Marmor στη θέση *Νταμάρια*, πλησίον των προαναφερθέντων θέσεων, προς τον όρμο στη θέση *Μπίγα* επιβεβαιώνει τη μεταφορά τους εκεί.

Μάλιστα, σε αυτό το σημείο, με βάση τα όσα έχουν αναφερθεί, μια απόπειρα κατάταξης στηριζόμενη στον τρόπο λειτουργίας και οργάνωσης των λατομείων θα ήταν εφικτό να γίνει. Τα λατομεία όχι μόνο στα Στύρα, αλλά και σε όλη τη Νότια Καρυστία, εμφανίζουν δύο διακριτά μορφολογικά είδη. Τα μεγάλα λατομικά συγκροτήματα και τα δεκάδες μεμονωμένα και πολλές φορές απομονωμένα μέτωπα, ορισμένα μάλιστα ιδιαίτερα μικρών διαστάσεων. Υπάρχει σαφής αντίθεση ανάμεσα στα λατομικά συγκροτήματα από τη μια, που γλαφυρά απεικονίζουν την κεντρική διοίκηση, την οργάνωση πολυπληθών ομάδων εργαζομένων με διακριτό καταμερισμό εργασίας και μια σειρά από συνοδές εγκαταστάσεις (δρόμους, ιερά, κτηριακά κατάλοιπα κ.α.) και από την άλλη στα μεμονωμένα λατομεία που συνήθως εντοπίζονται πλησίον των λατομικών ομάδων και ο τρόπος οργάνωσης και διαχείρισής τους είναι πιο ελεύθερος και στερείται αυτών των ενδείξεων κεντρικής διοίκησης. Παράλληλα η οργάνωσή τους δεν εμφανίζει τον συνεκτικό τρόπο εργασίας των συγκροτημάτων.

Ως εκ τούτου, ανάμεσα στα συγκροτήματα και τα μεμονωμένα μέτωπα θα μπορούσε να υποτεθεί η διαφοροποίηση του καθεστώτος λειτουργίας τους και η διάκριση σε

αυτοκρατορικά και ιδιωτικά. Παρότι δεν έχουν εντοπιστεί ακριβείς τέτοιες ενδείξεις, μια υπόθεση εργασίας που θα ήταν δυνατό να γίνει είναι ότι τα μεμονωμένα μέτωπα ανοίγονταν και λειτουργούσαν από ιδιώτες - εργολάβους.

Τα συγκροτήματα λατομείων, με τα χαρακτηριστικά και τη διάρθρωση που αυτά παρουσιάζουν, τη σύνδεσή τους με μεγάλους δρόμους καταβίβασης και λιθαγωγίας, καθώς και οι παράκτιες θέσεις που έχουν εντοπιστεί, μαρτυρούν την οργανωμένη παραγωγή υπό τον έλεγχο αυτοκρατορικών επιτρόπων. Αντιθέτως τα αναρίθμητα μεμονωμένα λατομεία που δεν αναπτύσσονται σε τόσο μεγάλη έκταση και βάθος θα μπορούσαν να μαρτυρούν την παραγωγή ιδιωτών εργολάβων που αναλάμβαναν κάποιο συγκεκριμένο έργο. Οι εργολάβοι λαμβάνοντας συγκεκριμένες παραγγελίες από τους αναθέτες (βασιλείς, δωρητές, αξιωματούχους κ.α.) των οικοδομικών έργων, ήταν υπεύθυνοι ανάμεσα σε άλλα να διαχειριστούν την προμήθεια των δομικών υλικών και τα οικονομικά κόστη, όπως και να επιλέγουν τους προμηθευτές τους⁵⁰⁸.

Βέβαια η δραστηριότητα ιδιωτών εντός των ορίων των αυτοκρατορικών λατομείων με κάποιου είδους μίσθωση και λειτουργώντας παράλληλα και ίσως συμπληρωματικά προς την οργάνωση και την εξορυκτική δραστηριότητα των αυτοκρατορικών δομών επιβεβαιώνεται από παράλληλα σε λατομεία άλλων περιοχών.

Σημαντικό πεδίο που ξεδιπλώνεται μέσα από τη συγκεκριμένη έρευνα είναι και οι οικονομικές σχέσεις που διέπουν τη λειτουργία των λατομείων. Το κατά πόσο οι πόλεις των επαρχιών είχαν οικονομικά οφέλη από την ύπαρξη των λατομείων και το εμπόριο των εξορυχθέντων όγκων παραμένει ανοιχτό στην επιστημονική έρευνα. Ταυτόχρονα αυτή η οικονομική δραστηριότητα αποκρυσταλλώνει σε μεγάλο βαθμό τις κοινωνικές σχέσεις τόσο στο επίπεδο των λατομείων δια μέσου της ιεραρχίας που επικρατούσε, αλλά και σε ένα γενικό επίπεδο για την οικονομία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και των επαρχιών της μέσω των εμπορικών δικτύων και των αρχιτεκτονικών προγραμμάτων των μεγάλων αστικών κέντρων της. Από τις γραπτές πηγές που έχουν εξεταστεί, φαίνεται η προσέγγιση του υλικού ως μέσω για την ανάδειξη της διακόσμησης λαμπρών οικοδομημάτων. Η απουσία από αυτές τις αναφορές της πόλης των Στύρων και της Καρύστου και η χρήση του προσδιορισμού «καρύστιο» ως ονομασία προέλευσης, δεν συνηγορεί στο συμπέρασμα ότι η εξόρυξη προσκόμισε οικονομικά οφέλη στην ευρύτερη περιοχή. Αντιθέτως, ο Δίων ο Χρυσόστομος

⁵⁰⁸ Muller - Wiener 1995, 19-20.

υποστηρίζει ότι οι περιοχές όπου υπήρχαν αυτοκρατορικά λατομεία, δεν ήταν ευνοημένες από την τύχη.

Η χρονολογική διάκριση των λατομείων είναι ιδιαίτερα δύσκολο να επιτευχθεί. Γνωρίζοντας ότι η χρονολόγηση των λατομείων συχνά περιπλέκεται από το γεγονός ότι οι τεχνικές και τα εργαλεία λατόμησης άλλαξαν ελάχιστα από την αρχαϊκή περίοδο έως και τη σύγχρονη εποχή, η έρευνα σχετικά με τη διάρκεια εκμετάλλευσής τους πολλές φορές εναποθέτει το βάρος της στην παρατήρηση των καταλοίπων των λίθινων όγκων στους χώρους εξόρυξης. Τα εγκαταλελειμμένα μάρμαρα στα λατομεία μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την ευρεία χρονολόγησή τους. Για παράδειγμα, μονολιθικοί κίονες, σπάνια βρίσκονται σε περιόδους πριν τη ρωμαϊκή. Ακόμα, οι μεγάλων διαστάσεων κυβόλιθοι για την απόσχιση πλακών -για επενδύσεις τοίχων και δαπέδων-, αποτελούν επίσης χαρακτηριστικό ρωμαϊκό προϊόν. Οι επιγραφές και άλλα σύμβολα (σταυροί, συστήματα μέτρησης κ.α.) σε λατομικά μέτωπα αποτελούν σταθερότερα τεκμήρια ακριβούς χρονολόγησης.

Σε αυτό χρειάζεται να προστεθεί και το γεγονός ότι τα νεότερα ίχνη καταστρέφουν τα πρωιμότερα. Αν ένα λατομείο λειτουργεί από τους κλασικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους, η ρωμαϊκή του φάση είναι αυτή που γίνεται αντιληπτή σήμερα. Συνεπώς, στην ασφαλέστερη χρονολόγηση της λειτουργίας των λατομείων, συμβάλλει η εξέταση των μνημείων στα οποία χρησιμοποιήθηκαν οι εξορυγμένοι όγκοι. Συνδυάζοντας τους διάφορους δείκτες χρονολόγησης δίνεται η δυνατότητα να δημιουργηθεί μια καλή γενική εικόνα για το πότε αρχίζει η εξόρυξη ορισμένων υλικών, αλλά είναι λιγότερο εύκολο να προσδιοριστεί πότε αυτή τελειώνει⁵⁰⁹. Εμπόδιο σε αυτή την αναζήτηση αποτελεί το γεγονός ότι η λιθολόγηση ήταν μια πρακτική διαδεδομένη ήδη από την αρχαιότητα. Κατά συνέπεια η δεύτερη χρήση των υλικών στα μνημεία διαγράφει σε μεγάλο βαθμό την αρχική τους καταγωγή δίνοντας το *terminus ante quem* της εξόρυξης. Επιπροσθέτως, στις μελέτες μνημείων και αρχαιολογικών χώρων, σπανίζει η αναφορά στα είδη του μαρμάρου που είχαν χρησιμοποιηθεί, μένοντας σε μια απλή διάκριση μεταξύ λευκών και χρωματιστών μαρμάρων.

Εξετάζοντας όλα τα δεδομένα που προέκυψαν από τα λατομεία των Στύρων και σταχυολογώντας τα μνημεία, στα οποία αυτό εντοπίζεται, συμπεραίνεται ότι είχαν μια περιορισμένη εξορυκτική δραστηριότητα για τοπική χρήση κατά τους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους. Η λειτουργία τους συνδεόταν με την ανέγερση συγκεκριμένου έργου

⁵⁰⁹ Russell 2013, 81 - 82.

και με το πέρας των εργασιών αυτά έπαυαν. Αυτή η πρώιμη εξόρυξη διαπιστώνεται στα λατομεία που εντοπίστηκαν: στην κορυφή του λόφου του Αγίου Νικολάου, πλησίον των τριών Δρακόσπιτων των Στύρων (Πάλλη – Λάκκα), στο Δρακόσπιτο Πύργος Νημποριού και στο πρώτο λατομικό μέτωπο στη θέση *Πυργάκι*. Η χρονολογική κατάταξη των λατομείων σε αυτές τις θέσεις γίνεται με ασφάλεια, καθώς τα τρία πρώτα λατομεία χρονολογούνται με βάση τα μνημεία για τα οποία έγινε ο προσπορισμός του πετρώματος, ενώ για τη θέση *Πυργάκι* με βάση την επιγραφή και το ανάγλυφο μετρολογικού ποδιού.

Τα ελάχιστα λατομεία που για να εξυπηρετήσουν τις τοπικές ανάγκες σε πέτρα λειτουργούν την κλασική περίοδο διαδέχονται τα μεγάλα λατομικά συγκροτήματα των ρωμαϊκών χρόνων. Από τον 1^ο αιώνα και κάτω από την αυτοκρατορική επίβλεψη η εξόρυξη εντατικοποιείται και αυτή η ανοδική πορεία ακολουθείται έως την παλαιοχριστιανική εποχή. Με βάση τα όσα έχουν αναφερθεί και λαμβάνοντας υπόψη τις ιστορικές και κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που κυριαρχούσαν κατά τους βυζαντινούς χρόνους συμπεραίνεται ότι η εξόρυξη του *cipollino* μειώνεται σταδιακά. Στους μεσοβυζαντινούς χρόνους το μάρμαρο, όπου εντοπίζεται σε μνημεία είναι σε δεύτερη χρήση. Παράλληλα, από τα λατομεία των Στύρων ή στον περιβάλλοντα χώρο τους, ελάχιστα χριστιανικά σύμβολα που έχουν εντοπιστεί χαραγμένα σε μέτωπα χρονολογούνται στους νεότερους χρόνους⁵¹⁰. Κατά συνέπεια φαίνεται τα λατομεία να έχουν ήδη σταματήσει τη λειτουργία τους ή να λειτουργούν για να καλύψουν περιορισμένες τοπικές ανάγκες.

Σε αυτό το συμπέρασμα συνηγορεί και η εξέταση της αρχαίας γραμματείας. Οι αναφορές σχετικά με τη διακόσμηση ναών στην οποία συμπεριλαμβάνεται και το μάρμαρο Καρύστου/Στύρων σταματούν τον 6^ο αιώνα μ.Χ. Εξαίρεση αποτελεί η έκφραση των Αγίων Αποστόλων Κωνσταντινούπολης (550 μ.Χ.) από τον Κωνσταντίνο τον Ρόδιο που συντάχθηκε στα μέσα του 10^{ου} αιώνα μ.Χ.

Η Ελλάδα από τα τέλη του 5^{ου} αιώνα μ.Χ. διανύει μια ιδιαίτερα δύσκολη περίοδο από τις ισχυρές πιέσεις και συνεχείς σλαβικές και αραβικές επιδρομές⁵¹¹. Οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες και οι συνεχείς αναταραχές σε συνδυασμό με την ανασφάλεια στους θαλάσσιους εμπορικούς δρόμους δε θα ήταν δυνατό να μην επηρεάσουν τη λειτουργία των λατομείων και τις εξαγωγές των μαρμάρων. Αντίστοιχα, στα λατομεία των νεότερων χρόνων, ακόμα και αυτά που λειτουργούν από μικρούς ιδιώτες μετά την αποχώρηση της Αγγλικής *Marmor*,

⁵¹⁰ Lambraki 1980, 51. Κοκκορού – Αλευρά κ.ά. 2014, 263. Επιγραφές και Σταυρός 5^{ου} αιώνα μ.Χ. έχουν εντοπιστεί στα λατομεία των Μύλων Καρύστου

⁵¹¹ Γκιολές 1992, 16.

σταματούν την εκμετάλλευση του μαρμάρου την περίοδο του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Συνοψίζοντας, η διατύπωση της υπόθεσης ότι τα λατομεία σταματούν τη λειτουργία τους τη μεσοβυζαντινή περίοδο θα ήταν ωφέλιμο να εξεταστεί.

Σχετικά με τους τόπους διασποράς, η Ιταλία και μάλιστα η Ρώμη ήταν αυτή στην οποία εντοπίζεται το μεγαλύτερο μέρος εισαγωγής αυτού του μαρμάρου, καθώς εντοπίζεται σε αρκετά από τα μνημεία της, ακόμα και σε δεύτερη χρήση. Στις επαρχίες το μάρμαρο Καρύστου/Στύρων εισάγεται σε μικρότερο βαθμό, κυρίως σε δημόσια κτήρια, αλλά και σε επαύλεις της ρωμαϊκής ελίτ. Αντίστοιχα, στον τόπο καταγωγής του, στα περισσότερα μνημεία όπως τα Δρακόσπιτα ή η ακρόπολη των Στύρων, το πέτρωμα αυτό χρησιμοποιείται για την κάλυψη των αναγκών σε λίθο και όχι για τη διακοσμητική του αξία. Από τα τέλη του 1^{ου} αιώνα όμως η άρχουσα τάξη της πόλης της Καρύστου αξιοποιεί το φλεβωτό μάρμαρο για κίονες, κιονόκρανα και ταφικά μνημεία, έστω και σποραδικά. Αυτή η αλλαγή θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως μια προσπάθεια μίμησης των νέων δεδομένων που αποκρυσταλλώθηκαν στην πρωτεύουσα. Οι συμβολισμοί με τους οποίους, από πολύ νωρίς, συνδέθηκε αυτό το υλικό -σχετικά με το υγρό στοιχείο- φαίνεται να επιβιώνουν από την αυτοκρατορική περίοδο έως και τους νεότερους χρόνους σε κάποιες περιπτώσεις.

Εν κατακλείδι, αξίζει να σταθούμε στη σημασία της συνέχισης της μελέτης των λατομείων, καθώς αυτά τα μνημεία της αρχαίας τεχνολογίας παρέχουν πληροφορίες για τη φυσική - γεωλογική διαμόρφωση της περιοχής και την μορφολογική της εικόνα έπειτα από την ανθρώπινη δραστηριότητα και επέμβαση στο φυσικό τοπίο, κατά τους ιστορικούς χρόνους. Η διαδρομή των λατομείων στο χρόνο είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ιστορική παράδοση της λατόμησης στην περιοχή, οδηγώντας στο συμπέρασμα της ιστορικής συνέχειας των πρακτικών ανά τόπο, καθώς ακόμα και σήμερα η περιοχή της Νότιας Εύβοιας φημίζεται για τους λατόμους και τις δομικές πρώτες ύλες, όπως είναι οι πλάκες Καρύστου. Η διαχρονία εξόρυξης λίθων στην περιοχή και η άρτια διατήρηση αρχαίων και νεότερων λατομείων, σε συνάρτηση με την ακρόπολη των Στύρων και τα Δρακόσπιτα αποτελούν ένα μοναδικό πολιτιστικό τοπίο για την περιοχή και καθιστούν αναγκαία την προστασία και την ανάδειξη των χώρων.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

Ανδρονόπουλος, Β. 1962. *Γεωλογική Κατασκευή της νοτίου Ευβοίας. Γεωλογία, πετρολογία, κοιτασματολογία*. Αθήνα: Ινστιτούτο Γεωλογίας και Ερευνών Υπεδάφους.

Βασιλείου - Δαμβέργης, Α. Ν. 2014. *Η γεωπολιτική οργάνωση της αρχαίας Ευβοίας (1.050 π. Χ. - 27 π. Χ.)*. Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Κρήτης. Φιλοσοφική Σχολή. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

Βρανόπουλος, Ε. Α. 1987. *Ιστορία της Αρχαίας Εύβοιας από τους Προϊστορικούς χρόνους ως τη Ρωμαϊοκρατία*. Αθήνα.

Γκιολές, Ν. 1992. *Βυζαντινή ναοδομία (600 – 1204)*. Δεύτερη έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

Γκιολές, Ν. 2007. *Παλαιοχριστιανική μνημειακή ζωγραφική (π. 300 – 726)*. Αθήνα: Εκδόσεις Γ. Γκέλμπεσης.

Δεκουλάκου, Ι. 1992. «Μετρολογικό ανάγλυφο στη Σαλαμίνα». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 43: 24 - 27.

Δημακοπούλου, Κ. 1996. «Η Μετάβαση στην Εποχή του Χαλκού: Η Νεολιθική Κληρονομία». Στο *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, επιμ. Γ. Α. Παπαθανασόπουλος, 191 - 197. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης. Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή.

Ζαμπετάκη - Λέκκα, Α., Μ. Σταματάκης, Α. Προβιά. 2002. «Η βιοστρωματογραφία σημαντικό βοήθημα στην αρχαιολογική έρευνα. Προστασία αρχαίων λατομείων ως πολύτιμων μνημείων της ιστορίας μας». Στο *Διεπιστημονική ημερίδα. Ο δομικός λίθος στα μνημεία. Πρακτικά*, επιμ. Μ. Βαρτή - Ματαράγκα & Γ. Κατσίκης, 332 - 339. Αθήνα: Ι.Γ.Μ.Ε.

Ζάππας, Τ. 1958. *Ευβοϊκά Α'*. Αθήνα: Εκδόσεις Πορφύρας.

Ζάππας, Τ. 1963. *Εύβοια*. Αθήνα: Εκδόσεις Πεχλιβανίδης & ΣΙΑ Α.Ε.

Ζάππας, Τ. 1971. «Περίγηση στην Καρυστία του 1921». *ΑΕΜ ΙΖ'*, 289 - 312.

Ζάππας, Τ. 1981 - 82. «Η Καρυστία και Στυρία λίθος. Αρχαία λατομεία και μάρμαρα». *ΑΕΜ* 24, 243 - 275.

Ζάππας, Τ. 1984. *Ευβοϊκά Γ'*. Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων.

Ζάππας, Τ. 1984 - 85. «Ευβοϊκά Ακτωνύμια». *ΑΕΜ ΚΣΤ'*: 161 - 181.

Καραπασχαλίδου, Α. και Κολώνια, Ρ. 2012, «ΙΑ' Έφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων», στο *2000 - 2010 από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*. Αθήνα: Τ.Α.Π.Α.

Κατσαμάγκος, Γ. 2017. *Η Μεταλλευτική Ιστορία της Εύβοιας*. Αλιβέρι: Εκδόσεις Εύριπος.

Κοκκορού - Αλευρά, Γ. 1992. «Τα αρχαία λατομεία μαρμάρου της Νάξου». *ΑΕ (ανάτυπο)*: 101 - 127.

Κοκκορού - Αλευρά, Γ., Ε. Πουπάκη, Α. Ευσταθόπουλος, Κ. Κοπανιάς & Α. Χατζηκωνσταντίνου 2006α. «Τα αρχαία λατομεία της Προκονήσου στην Προποντίδα». *Αρχαιογνωσία* 13: 155 - 196.

Κοκκορού - Αλευρά, Γ., Α. Ευσταθόπουλος, Κ. Κοπανιάς, Ε. Πουπάκη, & Α. Χατζηκωνσταντίνου 2006β. «Τα αρχαία λατομεία στη «Γυναίκα» και στο Πλατυβούνι Ταυγέτου». Στο *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών (2004)*. Λακωνικά Σπουδαί, Παράρτ. 13.Τ.Α'. 109 - 132. Αθήνα: Εταιρεία Λακωνικών Σπουδών.

Κοκκορού - Αλευρά, Γ., Ε. Πουπάκη και Α. Ευσταθόπουλος. 2010. *Αρχαία Ελληνικά Λατομεία*. Αθήνα: ΠΙΟΠ.

Κοκκορού - Αλευρά, Γ. 2013. «Αρχαίο Λατομείο Μαρμάρου στον Απόλλωνα της Νάξου». Στο *Πρακτικά του Δ' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα: «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων»*, επιμ. Ι. Κ. Προμπονάς, Σ. Ε. Ψαρράς, 109 - 126. Αθήνα

Κοκκορού - Αλευρά, Γ. Ε. Πουπάκη, Α. Ευσταθόπουλος & Α. Χατζηκωνσταντίνου. 2014. *Corpus Αρχαίων Λατομείων. Λατομεία του Ελλαδικού χώρου από τους Προϊστορικούς έως τους Μεσαιωνικούς χρόνους*. Αθήνα.

Κοκκορού - Αλευρά, Γ. Ε. Πουπάκη, Α. Ευσταθόπουλος, Α. Χατζηκωνσταντίνου & Ε. Ρηγάτου. 2019. «Η παλαιότερη έρευνα και τα νέα δεδομένα στη μελέτη της Νοτιοανατολικής Αττικής, με έμφαση στα αρχαία λατομεία Υμηττού». Στο *Αρχαία και*

Σύγχρονα Λατομεία-Μεταλλεία - Λιγνιτορυχεία στη Ν. Αττική, επιμ. Β. Κιούση, 7 - 17. Αθήνα: Ελληνικό Κέντρο Τέχνης και Πολιτισμού.

Κορρές, Μ. 1994. *Από τη Πεντέλη στον Παρθενώνα*. Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα.

Κοσμά, Μ. 2020a. «Νέα στοιχεία για τις σχέσεις Αττικής και Ευβοίας κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού μέσα από τα δεδομένα του πρωτοελλαδικού νεκροταφείου στα Νέα Στύρα Ευβοίας». Στο *Athens and Attica in Prehistory*, επιμ. Ν. Papadimitriou, J. C. Wright, S. Fachard, Ν. Polychronakou - Sgouritsa και Ε. Andrikou, 591 - 596. Oxford: Archaeopress Publishing.

Κοσμά, Μ. 2020b. «Το Πρωτοελλαδικό Νεκροταφείο στη θέση Γκισούρι στα Νέα Στύρα Ευβοίας». *ΑΕΘΣΕ* 5: 757 - 769.

Κουκουβού, Α. 2010. *Λατομεία παρόλιθου στην περιοχή της αρχαίας Βέροιας. Μελέτη για τη λατομεία οικοδομικού λίθου στην αρχαιότητα*. Διδακτορική διατριβή. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Φιλοσοφική Σχολή. Τομέας Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

Κουτσοφλάκης Γ. και Δ. Κουρκουμέλης. 2006. «Ναυάγιο ύστερης αρχαϊκής περιόδου στο Νότιο Ευβοϊκό». *ΑΑΑ* 39, 83 - 104. Αθήνα

Κουφογιάννης, Η. 2015. *Μελέτη μεταμορφωμένων πετρωμάτων της περιοχής της Καρύστου*. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Ειδίκευσης. Πανεπιστήμιο Πατρών. Τμήμα Γεωλογίας.

Κωνσταντινόπουλος, Χ. Γ. 1983. *Οι παραδοσιακοί χτίστες της Πελοποννήσου*. Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα.

Λαμπράκη, Α. 1983a. «Πως έχτιζαν οι αρχαίοι». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 9: 27 - 34.

Λαμπράκη, Α. 1983b. «Ο λιθορπίστης πρώην στο λατομείο». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 9: 73.

Μαλούχου - Tufano, Φ. 2012. «Το ωδείο του Ηρώδου του Αττικού: Η επανάχρηση και η αναμαρμάρωση του (1948 - 1967)». Στο *Ανθέμιον* 23. 17 - 21. Αθήνα: Ένωση Φύλων Ακροπόλεως.

Μέλφος, Β. 2014. *Ο πράσινος θεσσαλικός λίθος και τα λατομεία της Χασάμπαλης*. Δήμος Τεμπών.

Μητροπέτρος, Χ. 1990. *Ιστορικά και Λαογραφικά της Καρυστίας*. Τόμος Α΄. Αθήνα: Πνευματικό Κέντρο Καψάλων Ευβοίας.

Μουντράκης, Δ. 2010. *Γεωλογία και Γεωτεκτονική Εξέλιξη Της Ελλάδας*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Μουτσόπουλος, Ν. Κ. 1982. *Τα Δρακόσπιτα της ΝΔ Εύβοιας, Επιστημονική Επετηρίδα Πολυτεχνικής Σχολής, Η΄ Τμήμα Αρχιτεκτόνων*. Θεσσαλονίκη.

Μπακιρτζης, Χ., Μάστορα, Π. 2021 *Ροτόντα Θεσσαλονίκης. Το μασωλείο του Μεγάλου Κωνσταντίνου, ο Ναός των Αγίων Ασωμάτων*. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ.Α. - Ο.Δ.Α.Π.Π.

Νικολάου, Κ. 2019. «Η βελτίωση της επισκεψιμότητας στο λόφο του Αγίου Νικολάου». Στο *Εύβοια γη Αβάντων. Αποτίμηση του έργου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ευβοίας κατά τα τελευταία έτη*. Δημερίδα 30 - 31 Οκτωβρίου 2019 (πρακτικά υπό δημοσίευση). Χαλκίδα.

Νικολόπουλος, Β. 2015. «Η Προϊστορική εποχή της Εύβοιας». Στο *Αρχαιολογικές Συμβολές. Βοιωτία και Εύβοια, τόμος Γ΄*, επιμ. Στ. Οικονόμου, 165 -183. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.

Ορλάνδος, Α. 1994. *Η Ξυλόστεγος Παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης. Μελέτη περί της γενέσεως, της καταγωγής, της αρχιτεκτονικής μορφής και της διακοσμήσεως των χριστιανικών οίκων λατρείας από των αποστολικών χρόνων μέχρις Ιουστινιανού*. (Δεύτερη έκδοση) *ΒΑΕ* 36. Πρώτη έκδοση 1952 – 56. Αθήνα.

Ορλάνδος, Α. 2004. (Ανατύπωση) *Τα υλικά των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών*. *ΒΑΕ* 37. Τ. 1 - 2. Πρώτη έκδοση, *ΒΑΕ* 37. Τ. 1 1955 - 1960, Τ. 2 1959 - 1960. Αθήνα.

Παπαβασιλείου, Γ.Α. 1910. «*Περί των εν Ευβοία αρχαίων τάφων*». *ΒΑΕ*. Αθήνα.

Παπαγεωργάκης, Ι. 1964. «*Συμβολή εις τήν γνώσιν τῶν εις τήν ἀρχαίαν Ἑλλάδα χρησιμοποιοηθέντων μαρμάρων καὶ τῶν λατομείων αὐτῶν. Τὰ ἀρχαῖα λατομεῖα τοῦ Καρυστίου μαρμάρου*». *ΠΑΑ* 39: 262 - 278.

Παπαγεωργάκης, Ι. 1966. *Τα εις την μαρμαρικήν τέχνην χρήσιμα πετρώματα της Ελλάδος*. Διδακτορική Διατριβή. Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

Πουπάκη, Ε. 2011. *Κωακοί λίθοι και κωακή λιθοξομία. Η χρήση των λίθων της Κω στην αρχιτεκτονική, γλυπτική και κατασκευή επιτύμβιων, ενεπίγραφων μνημείων και τέχνηργων. Αρχαϊκή - Παλαιοχριστιανική περίοδος. Η σημασία της για την οικονομία του νησιού.* Διδακτορική Διατριβή, τομ. Ι. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Φιλοσοφική Σχολή. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

Ραφαηλίδου, Δ. Σ. 2012. *Η εξέλιξη της τεχνολογίας του μαρμάρου & οι εφαρμογές της στην αρχιτεκτονική από την Αρχαϊκή έως την Ελληνιστική Εποχή στη Μακεδονία και τη Θράκη.* Διδακτορική Διατριβή, τομ. Ι. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Πολυτεχνική Σχολή.

Σαπουνά - Σακελλαράκη, Ε. 1990. «Στύρα, Θέση Γκύζι». *ΑΔ 45, Χρονικά.* 160-162.

Σκούρας, Θ. 1975. «Οχυρώσεις στην Εύβοια». *ΑΕΜ 20:* 327 - 400.

Σκούρας, Θ. 1991. *Τα Δρακόσπιτα της Εύβοιας.* Χαλκίδα.

Στάϊνχάουερ, Γ. 1998. *Τα μνημεία και το Αρχαιολογικό μουσείο του Πειραιά.* Κορωπί: Μ. Τουμπής Α.Ε.

Στίκας, Ε. Γ. 1955. «Συνέχισις της ανασκαφής της παρά την Βραυρώνα Παλαιοχριστιανικής βασιλικής». *ΠΑΕ 1952.* 73 – 75.

Τζιλιγκάκη, Ε. 2014. *Τα αρχαία λατομεία της Κρήτης.* Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Κρήτης. Φιλοσοφική Σχολή. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

Vitti, M. 2016. «Το δάπεδο του Διονυσιακού θεάτρου στην Αθήνα». Στο *Αρχιτέκτων, τιμητικός τόμος για τον Μανώλη Κορρέ*, επιμ. Κ. Ζάμπας, Β. Λαμπρινουδάκης, Ε. Σημαντώνη - Μπουρνιά & Α. Ohnesorg, 243 - 252. Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Μέλισσα.

Χαλκιά, Ε. 1997. «Στοιχεία για την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Ίμβρο». Στο *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.* Δ', 19. 351 - 368.

Χαρακτικά της Εύβοιας 1999. Συλλογή Γιάννη Κ. Καραάκωστα. Αθήνα: Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών.

Χατζηδημητρίου, Α. 2003. *Δύστος: Πόλις Εύβοιας. Αρχαιολογικά και Ιστορικά Δεδομένα για τον Αρχαίο Δήμο του Δύστου.* Αθήνα.

Χατζηδημητρίου, Α. 2008. «Ερετρική επικράτεια και οι δήμοι της». Στο *Αρχαιολογία Στερεά και Εύβοια*, επιμ. Α. Γ. Βλαχόπουλος, 78 - 83. Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα.

Χατζηδημητρίου, Α. 2004 - 2009. «Ενεπίγραφα όστρακα από τους Ζάρακες Καρυστίας». *HOPOS* 17 – 21: 521 - 540.

Χατζηδημητρίου, Α. 2012. «Οδοιπορικό στη διασπορά των ευβοϊκών αρχαιοτήτων». Στο *Ξενιτεμένες ελληνικές αρχαιότητες. Αφειτηρίες και διαδρομές*, 215 -243. Αθήνα: Ι.Ν.Ε. - Ε.Ι.Ε.

Χατζηδημητρίου, Α. 2021. «Ο Π. Ευστρατιάδης μεριμνά για τις ευβοϊκές αρχαιότητες: από την διοικητική αλληλογραφία των ετών 1869 - 1870». Στο *Πρακτικά Συμποσίου εις μνήμην Παναγιώτου Ευστρατιάδου (1815 - 1888)*. Επιμ. Α. Π. Ματθαίου, 119 - 142. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ.Α. - Δ.Δ.Ε.Α.Μ. & Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία.

Χιδίρογλου, Μ. 2008. «Νότια Καρυστία». Στο *Αρχαιολογία Στερεά και Εύβοια*, επιμ. Α. Γ. Βλαχόπουλος, 84 - 91. Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα.

Χιδίρογλου, Μ. 2008 - 2009. «Οχυρώσεις, πύργοι, δρακόσπιτα και αγροικίες στη Νότια Εύβοια», *ΑΕΜ ΛΗ'*: 35 - 72.

Χιδίρογλου, Μ. 2012. *Η αρχαία Καρυστία: συμβολή στην ιστορία και αρχαιολογία της περιοχής από τη γεωμετρική έως και την αυτοκρατορική εποχή*. Διδακτορική Διατριβή. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Φιλοσοφική Σχολή. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

Χιδίρογλου, Μ. 2015a. «Αρχαιολογικές Έρευνες στην περιοχή της Αρχαίας Καρυστίας». Στο *Αρχαιολογικές Συμβολές. Βοιωτία και Εύβοια*, τόμος Γ', επιμ. Στ. Οικονόμου, 245 - 264. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.

Χιδίρογλου, Μ. 2015b. «Συμβολή στην μελέτη της κεραμικής Αρχαϊκών χρόνων από την Εύβοια. Συνοπτική παρουσίαση της έρευνας». *ΑΕΘΣΕ* 4, τόμος ΙΙ: 697 - 708.

Χιδίρογλου, Μ. 2021. «Αρχαιολογικές έρευνες, περιηγήσεις και ευρήματα ιδιωτών στην Καρυστία Ευβοίας κατά τον 19^ο αιώνα». Στο *Περί τῶν Αρχαιοτήτων ιδίως. Η Αρχαιολογία στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα μέσα από τις πηγές του Αρχείου των Υπηρεσιών των Αρχαιοτήτων*. Επιμ. Κουντούρη Ε., Μασουρίδου Στ., Ξανθοπούλου Κ., Χατζηδημητρίου Α. 213 - 228. Αθήνα: Ο.Δ.Α.Π.Π.

Χιώτης, Ε. & Λ. Χιώτη. 2010. «Ο ρόλος του λίθου κατά την εξέλιξη του πολιτισμού». Στο *Αρχαιοϋλικά. Αρχαιολογικές, αρχαιομετρικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις*, επιμ. Ι. Λυριτζής & Ν. Ζαχαριάς, 201 - 253. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

About, F. V. E. 2018. *H Ελλάδα του Όθωνα*. Μτφ. Α. Κομνηνέλλη. (Πρωτότυπη έκδοση, 1855. *La Grèce contemporaine*, Librairie de l' Hachette et Cie) Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.

Alfoldy, G. 2006. *Ιστορία της Ρωμαϊκής Κοινωνίας*. Μτφ. Α. Χανιώτης. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.

Angelicooussis, E. 2009. "Two Roman Pillars from Hadrian's Villa at Tivoli". *Metropolitan Museum Journal* 44: 21 - 36.

Arnoldi, C., E. Azzaro, M. Barbieri, & P. Tucci 1999. "Petrographic and geochemical features of the "Cipollino Verde" marble of the Apuan Alps (northern Tuscany, Italy) and archaeometric implications". *Periodico di Mineralogia* 68 (2): 145 - 162.

Badouna, I., P. Koutsovitis, C. Karkalis, K. Laskaridis, N. Koukouzas, P. Tyroglou, M. Patronis, C. Papatrechas & P. Petrounias 2020. "Petrological and Geochemical Properties of Greek Carbonate Stones, Associated with Their Physico-Mechanical and Aesthetic". *Minerals* 507 (10): 1 - 16.

Baltatzis, E. 1996. "Blueschist - to - greenschist transition and the P - T path of prasinites from the Lavrion area, Greece". *Mineralogical Magazine* 60(4): 551 - 561.

Barker, J. S. & J. C. Fant. 2018. "Recent Work on the Stone at the Villa Arianna and the Villa San Marco (Castellammare di Stabia) and Their Context within the Vesuvian Area". Στο *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the ASMOSIA XI Conference (Split 2015)*, επιμ. D. M. Poljak & K. Marasović, 65 - 78. Split: Arts Academy in Split, University of Split & University of Split Faculty of Civil Engineering, Architecture and Geodesy

Bessac, J. C. 1993. "État des recherches sur les carrières antiques du Bois des Lens (Nîmes)". *JRA* 6: 205 - 225.

Blake. M. L. 1947. *Ancient Roman construction in Italy from the prehistoric period to Augustus*. Washington D. C: Carnegie Institution of Washington.

Bonetto, J., Mareso, N. and Bueno, M. 2018. “Polychrome Marbles from the Theatre of the Sanctuary of Apollo Pythios in Gortyna (Crete)”. Στο *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the ASMOSIA XI Conference (Split 2015)*, επιμ. D. M. Poljak & K. Marasović, 337 -334. Split: Arts Academy in Split, University of Split & University of Split Faculty of Civil Engineering, Architecture and Geodesy.

Borovac, T., Gluhan A., and Radošević, N. 2018. “Faux marbling motifs in early Christian frescoes in Central and South Dalmatia: Preliminary report”. Στο *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the ASMOSIA XI Conference (Split 2015)*, επιμ. D. M. Poljak & K. Marasović, 995 - 1007. Split: Arts Academy in Split, University of Split & University of Split Faculty of Civil Engineering, Architecture and Geodesy.

Bradley, M. 2006. “Color and marble in early imperial Rome”. *The Cambridge classical journal* 52: 1 - 22.

Brown, F. E. 1968. *Roman Architecture*. London: Studio Vista.

Bruno, M. & Vitti, M. 2012. “Cipollino marble quarries South of Karystos at Aghii (Euboea, Greece)” Στο *Interdisciplinary studies on ancient stone proceeding on the IX ASMOSIA (Tarragona 2009)*, επιμ. Gutiérrez - Garcia A., Lapuente - Mercadal P., & Rodà de Llanza I. 604 – 611. Tarragona: Institut Catala d’ arqueologia classica.

Bruno, M., Attanasio, D., Prochaska W., & Yavuz, A. 2018. “Euromos of Caria: the Origin of an Hitherto Unknown Grey Veined Stepped Marble of Roman Antiquity”. Στο *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the ASMOSIA XI Conference (Split 2015)*, επιμ. D. M. Poljak & K. Marasović, 639 - 650. Split: Arts Academy in Split, University of Split & University of Split Faculty of Civil Engineering, Architecture and Geodesy.

Bury, J. B. 1886. «The Lombards and Venetians in Euboeia». *JHS* 7: 309 - 352.

Carpenter, J. & Boyd, D. 1977. «Dragon- Houses: Euboeia, Attika, Karia». Στο *AJA* 81. 179 - 215.

Castagnino - Berlinghieri, E. F. & Paribeni A. 2011. “Byzantine Merchant Ships and Marble Trade. New Data from the Central Mediterranean”. *Skyllis* (heft 1): 64 - 75.

Chatzidimitriou, A. & M. Chidioglou. 2014. “Ancient Towers in Central and Southern Euboea”. Στο *Meditations on the Diversity of the Built Environment in the Aegean*

Basin and Beyond. Proceedings of a Colloquium in Memory of Frederick E. Winter, Athens, 22 - 23 June 2012, επιμ. D. W. Rupp - J. E. Tomlinson, 311 - 337. Athens: Publications of the Canadian Institute in Greece.

Chidiroglou, M. 2009. "New data on the ancient marble quarries in Southern Euboea, Greece". Στο *Λευκός λίθος. Marbres et autres roches de la Méditerranée antique: études interdisciplinaires, Actes du VIIIe Colloque International de l' ASMOSIA*, επιμ. Ph. Jockey, 73 - 91. Paris: Kathala, Aix-en-Provence: Maison méditerranéenne des sciences de l' homme. 2011.

Chidiroglou, M. 2010a. "The archaeological research in the region of the modern municipality of Styra: old and new finds" *MAA* 10 (3): 19 - 28.

Chidiroglou, M. 2010b. "Karystian Marble Trade in the Roman Mediterranean Region. An Overview of Old and New Data". *Bollettino di Archeologia on line* I [Volume Speciale]: 48 - 56.

Chidiroglou, M. 2015. "Small Euboean quarries: the local community markets". Στο *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone ASMOSIA X. Proceedings of the Tenth International Conference of ASMOSIA*, επιμ. P. Pensabene & E. Gasparini, 63 - 72. Prati: L' Ermadi Bretschneider.

Clark, J. E. and Parry, W. J. 1990. "Craft Specialization and Cultural Complexity". *Research in Economic Anthropology* 12: 289 - 346.

Clarck, G. 1997. *Οι γυναίκες στην όψιμη αρχαιότητα*. Μπφ Σ. Κομνηνός. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.

Corremans, M., Degryse, P., Wielgosz, D., & Waelkens, M. 2012. "The import and the use of white marble and coloured stone for wall and floor revetment at Sagalassos". Στο *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the ASMOSIA IX Conference (Tarragona 2009)*, επιμ. A. M. Gutiérrez Garcia, M. P. Lapuente & I. Rodà, 38 - 51. Tarragona: Institut Català d' Arqueologia Clàssica.

Cuvigny, H. 1996. "The Amount of Wages Paid to the Quarry-Workers at Mons Claudianus". *JRS* Vol. 86. 139 - 145.

David, M. Succi, S. & Turci, M. 2018. "First Remarks about the Pavement of the Newly Discovered Mithraeum of the Colored Marbles at Ostia and New Investigations on

Roman and Late Roman White and Colored Marbles from Insula IV, IX”. Στο *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the ASMOSIA XI Conference (Split 2015)*, επιμ. D. M. Poljak & K. Marasović, 33 - 44. Split: Arts Academy in Split, University of Split & University of Split Faculty of Civil Engineering, Architecture and Geodesy.

Dekoulakou - Sideris, I. 1990. “A Metrological Relief from Salamis”. *AJA* 94 (3): 445 - 451.

Dickinson, O. 2003. *Αιγαίο. Η εποχή του Χαλκού*. Ινστιτούτο του Βιβλίου. Μτφ. Θ. Ξένος. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

Djurić, B., Jovanović, D., Lazić, S. P. & Prochaska, W. 2018. “The Stones of Felix Romuliana (Gamzigrad, Serbia)”. Στο *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the ASMOSIA XI Conference (Split 2015)*, επιμ. D. M. Poljak & K. Marasović, 523 - 536. Split: Arts Academy in Split, University of Split & University of Split Faculty of Civil Engineering, Architecture and Geodesy.

Dodge, H. 1988. Decorative stones for architecture in the Roman Empire. *Oxf. J. Archaeol.* 7 (1): 65 - 80.

Dunbabin, K. 1990. “Ipsa deae vestigial...Footprints divine and human on Graeco - Roman monuments”. *JRA*, 3. 85 -109.

Fant, J. C. 1989. “Poikiloi Lithoi: the anomalous economics of the roman imperial marble quarry at Teos”. *Bulletin Supplement* 55: 206 - 218.

Fant, J. C., Russell, B., and Barker, S. J. 2013. “Marble use and reuse at Pompeii and Herculaneum: the evidence from the bars”. *Papers of the British School at Rome* 81: 181 - 209.

Fachard, S. 2005. «Trois sites de l’ Erétride méridionale: Aghios Nikolaos, Tsakaioi et Myrtia». *AntK* 48: 114 - 123.

Fachard, S. 2010. “Rescue excavation at the Agios Nikolaos Fortress (Styra). A preliminary report”. *MAA* 10 (3): 37 - 40.

Fachard, S. 2012. *La défense du territoire. Étude de la chôra érétrienne et de ses fortifications*. *ERETRIA XXI*. Gollion: In Folio editions.

Forster, M. A., & G. S. Lister 2005. "Several distinct tectono - metamorphic slices in the cycladic eclogite-blueschist belt, Greece". Στο *Contributions to Mineralogy and Petrology* 150 (5): 523 - 545.

Giampaolo, C., Lombardi, G., and Mariottini, M. 2008. "Pietre e costruito della città di Roma: dall' antichità ai giorni nostril". Στο *La Geologia di Roma dal centro storico alla periferia*, 80, επιμ. R. Funicciello, A. Praturlon & G. Giordano, 273 - 406. Firenze: Memorie Descrittive della Carta Geologica d' Italia.

Guarducci, M. 2008. *Η Ελληνική επιγραφική. Από τις απαρχές ως την ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο*. Μτφ. Κ. Κουρεμένος. Αθήνα: Εκδόσεις Μ.Ι.Ε.Τ.

Hirt, A. M. 2010. *Imperial Mines and Quarries in the Roman World. Organizational Aspects 27 BC- AD 235*. Oxford: Oxford University Press.

Hirt, A. M. 2015. "Centurions, Quarries, and the Emperor". Στο *Ownership and Exploitation of Land and Natural Resources in the Roman World*. Επιμ. P. Erdkamp, K. Verboeven, & A. Zujderhoek. 289 – 314. Oxford: Oxford University Press

Jeffery, L. H. 1963. *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development From the Eighth to the Fifth Centuries B. C*. Oxford: Oxford University Press.

Katzir, Y., D. Avigad, A. Matthews, Z. Garfunkel, & B. W. Evans. 2000. "Origin, HP/LT metamorphism and cooling of ophiolitic melanges in southern Evia (NW Cyclades), Greece". *Journal of Metamorphic Geology* 18(6): 699 - 718.

Kitzinger, E. 2003. *Η Βυζαντινή Τέχνη εν τω γενέσθαι*. Μτφ. Στ. Παπαδάκη-Ökland. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Kosma, M. 2010. "New early Cycladic figurine at Nea Styra. *MAA* 10 (3): 29 - 36.

Kosma, M. 2019. "Cycladic marble figurines from the early Bronze Age cemetery at Nea Styra. Euboea". Στο *Beyond the Cyclades: Early Cycladic Sculpture in Context from Mainland Greece, the North and East Aegean*, επιμ. M. Marthari, C. Renfrew & M. J. Boyd, 168 - 182. Oxford & Philadelphia: Oxbow Books.

Kozelj, T. & M. Wurch - Kozelj. 1995. "Dragon Houses of Southern Euboea. Military Guard Places of the Quarries". Στο *The Study of Marble and Other Stones used in Antiquity*

(Athens 1993) *ASMOSIA III*, επιμ. Y. Maniatis, N. Herz & Y. Basiakos, 17 - 31. London: Archetype Publications.

Krapf, T. 2017. “Middle Helladic (central) Euboea and its cultural connections: The state of research”. Στο *An island between two worlds. The Archaeology of Euboea from Prehistoric to Byzantine Times Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens Vol. 6*. επιμ. Ž. Tankosić, F. Mavridis & M. Kosma, 145 - 158. Athens: Norwegian Institute at Athens.

Lambraki, A. 1980. «Le cipolin de la Karystie. Contribution à l' étude des marbres de la Grèce exploités aux époques romaine et paléochrétienne», *RA* 1: 31 - 62.

Laskaridis, K. & N. Patronis. 2010. “Karystia Lithos”: A timeless structure and ornament stone”. Στο *Bulletin of the Geological Society of Greece, Proceedings of the 12th International Congress*. Patras.

Lazzarini, L., U. Masi, P. Tucci. 1995. “Petrographic and geochemical features of the Carystian marble “Cipollino verde”, from the ancient quarries of Southern Euboea (Greece)”. Στο *The Study of Marble and Other Stones Used in Antiquity (Athens 1993) ASMOSIA III*, επιμ. Y. Maniatis, N. Herz, Y. Basiakos, 161 - 169. London: Archetype Publications.

Lazzarini, L. 2007. *Poikiloi Lithoi, versicolores maculae: i marmi colorati della Grecia antica. Storia, uso, diffusione, cave, geologia, caratterizzazione scientifica, archeometria, deterioramento*, Roma: Fabrizio Serra.

Liritzis, I. & G. Artelaris. 2010. “Astronomical orientations of Dragon Houses (Laka Palli, Kapsala, Ochi) and Armena Gate (Euboea, Greece)”. *MAA* 10 (3): 41 - 52.

Liritzis, I., S. G. Polymeris & N. Zacharias. 2010. “Surface Luminance dating of “Dragon Houses” and Armena Gate at Styra (Euboea, Greece)”. *MAA* 10 (3): 65 - 81.

Long, L. E. 2016. “Extracting economics from Roman marble quarries”. Στο *Economic History Society*. 1 - 27. Oxford: John Wiley & Sons Ltd.

Lorenzatti, S. 2016. “Riuso e ricezione estetica del Marmor Carystium (Cipollino) di Leptis Magna in Francia tra il XVII e il XIX secolo”. Στο *Splendor Marmoris I colori del marmo, tra Roma e l' Europa, da Paolo III a Napoleone III*. Επιμ. G. Extremann & A. Varela – Braga. IV Estetica, 377 - 400. Roma: De Luca Editori d'Arte.

Marasović, K. & Marinković, V. 2018. “Marble Revetments of Diocletian’s Palace”. *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the ASMOSIA XI Conference (Split 2015)*, επιμ. D. M. Poljak & K. Marasović, 839 - 854. Split: Arts Academy in Split, University of Split & University of Split Faculty of Civil Engineering, Architecture and Geodesy.

Mayer i Olivé, M. 2014. Una marca de Pedrera en una base de columna de “cipollino” de Ebusus (Eivissa, Illes Balears). Στο *In Amicitia. Miscel · Lania d’ estudis en homenatge a Jordi H. Fernandez*. Επιμ. C. Ferrando & B. Costa. 411 – 415. Ibiza (Balears): Museo Arqueologico de Ibiza.

Miller William, M.A. 1908. *The Latins in the Levant A history of Frankish Greece (1204 - 1566)*. New York: E. P. Dutton and Company.

Muller - Wiener, M. 1995. *Η Αρχιτεκτονική στην Αρχαία Ελλάδα*. Μτφ. Μ. Θ. Μ. Σμυτ - Δούνα. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Neri, E., R. Bugini & S. Gazzoli. 2018. “Marble Wall Decorations from the Imperial Mausoleum (4th C.) and the Basilica of San Lorenzo (5th C.) in Milan: an Update on Colored Marbles in Late Antique Milan”. Στο *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the ASMOSIA XI Conference (Split 2015)*, επιμ. D. M. Poljak & K. Marasović, 79 - 88. Split: Arts Academy in Split, University of Split & University of Split Faculty of Civil Engineering, Architecture and Geodesy.

Nicol, D. M. 2010. *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261 - 1453*. Μτφ. Σ. Κομνηνός. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.

Pensabene, P. 2014. “Sigle di cava, amministrazione imperiale, appalti e commercio”. Στο *ANEJOS DE AESPA LXIX. Arqueologia de la construcción IV. Las canteras en el mundo antiguo: sistemas de explotación y procesos productivos*. Επιμ. J. Bonetto, S. Camporeale & A. Pizzo. Mérida.

Poupaki, E. & Chidioglou, M. 2017. “A half-carved marble vessel (Tsoukali) from the ancient quarries of Myloi, Karystos in southern Euboea: A contribution to the study of the use of Karystian marble for vase carving in antiquity”. Στο *An island between two worlds. The Archaeology of Euboea from Prehistoric to Byzantine Times Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens Vol. 6*. επιμ. Ž. Tankosić, F. Mavridis & M. Kosma, 441 - 460. Athens: Norwegian Institute at Athens.

Ramage, H. N. & Ramage, A. 2000. *Ρωμαϊκή Τέχνη*. Μτφ. Χ. Ιωακειμίδου. Επιμ. Θ. Στεφανίδου – Τιβερίου. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Reber, K. 2001. «Σκέπην τινά ποιμένων ή βουκόλων. Zur Verbreitung und Funktion der euböischen Drachenhäuser». Στο *Zona archeologica. Festschrift für H. P. Isler zum 60. Geburtstag*, επιμ. I. S. Buzzi, D. Käch & E. Kistler, 339 - 351. Bonn.

Reber, K. 2002. «Die Südgrenze des Territoriums von Eretria (Euböa)». *AntK* 45: 40 - 53.

Reber, K. 2010. “The Dragon Houses of Styra: Topografy, Architecture and function”. *MAA* 10 (3): 53 - 61.

Reber, K., Simosi A., Chidiroglou M., Chezeaux C., André J., Stavroulaki F. 2021. “Pour une étude renouvelée des drakospita eubéens. État de la question et résultats des premiers relevés sur le site d’Ilkizès”. *AntK* 64: 165 - 175.

Robertson, A. H. F., P. D. Clift, P. J. Degnan, & G. Jones 1991. “Palaeogeographic and palaeotectonic evolution of the eastern mediterranean neotethys”. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 87(1 - 4): 289 - 343.

Rockwell, P. 1993. *Stoneworking a reference guide*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rostovtzeff, M. 1984. *Ρωμαϊκή Ιστορία*. Μτφ. Β. Καλφόγλου. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Roux, E., Mignon, J. M., Blanc, Ph. & Blanc, A. 2018. “Marbles Discovered on the Site of the Forum of Vaison-la-Romaine (Vaucluse, France): Preliminary Results”. Στο *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the ASMOSIA XI Conference (Split 2015)*, επιμ. D. M. Poljak & K. Marasović, 373 - 378. Split: Arts Academy in Split, University of Split & University of Split Faculty of Civil Engineering, Architecture and Geodesy.

Ruppienè, V. and Schüssler, U. 2018. “Incrustations from Colonia Ulpia Traiana (Near Modern Xanten, Germany)”. Στο *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the ASMOSIA XI Conference (Split 2015)*, επιμ. D. M. Poljak & K. Marasović, 79 - 88. Split: Arts Academy in Split, University of Split & University of Split Faculty of Civil Engineering, Architecture and Geodesy.

Russell, B. & S. Fachard. 2012. “New work on quarrying in the territory of Eretria, Euboea. Interdisciplinary Studies on Ancient Stone”. Στο *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the ASMOSIA IX Conference (Tarragona 2009)*, επιμ. A. M. Gutiérrez Garcia, M. P. Lapuente & I. Rodà, 612 - 618. Tarragona: Institut Català d’ Arqueologia Clàssica.

Russell, B. 2013. *The Economics of the Roman Stone Trade*. Oxford: Oxford University Press.

Russell, B. 2018a. “Stone Use and the Economy: Demand, Distribution, and the State”. Στο *Trade, Commerce, and the State in the Roman World*, επιμ. A. Wilson, A. Bowman, 237 - 263 Oxford University Press.

Russell, B. 2018b. “Labour forces at imperial quarries” Στο *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the ASMOSIA XI Conference (Split 2015)*, επιμ. D. M. Poljak & K. Marasović, 733 - 739. Split: Arts Academy in Split, University of Split & University of Split Faculty of Civil Engineering, Architecture and Geodesy.

Sackett, H. L., V. Hankey, R. J. Howell, T. W. Jacobsen & M. R. Popham. 1966. «Prehistoric Euboea: Contributions towards a survey». *BSA* 61: 33 - 112.

Staebler, P. 2018. “The re - use of monolithic columns in the invention and persistence of roman architecture”. Στο *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the ASMOSIA XI Conference (Split 2015)*, επιμ. D. M. Poljak & K. Marasović, 95 - 100. Split: Arts Academy in Split, University of Split & University of Split Faculty of Civil Engineering, Architecture and Geodesy.

Salvatori, A., D. Trucchi & F. Guidobaldi. 1988. “The marbles used in the decoration of Hadrians Villa at Tiboli”. Στο *Classical marble: Geochemistry, Technology, Trade*, 153, NATO ASI series, επιμ. N. Herz & M. Waelkens, 177 - 185. Dordrecht: Springer.

Sutherland, J. & A. Sutherland. 2002. “Roman marble quarrying near Karystos Southern Euboea”. *JCH* 3: 251 - 259.

Sutherland, J. 2013. *Karystian Cipollino Marble. Its export from Euboea and distribution*. BAR. Oxford: Oxford Archaeopress.

Talalay, L., T. Cullen & D. Keller. 2017 “The prehistoric settlement of southern Euboea.” Στο *An island between two worlds. The Archaeology of Euboea from Prehistoric to Byzantine Times. Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens Vol. 6*, επιμ. Ž. Tankosić, F. Mavridis & M. Kosma, 51 - 66. Athens: Norwegian Institute at Athens.

Tykot, R. E., Bouzidi, O., Herrmann, J. J., & Van den Hoek, A. 2018. “Marble on Rome’s Southwestern Frontier: Thamugadi and Lambaesis”. Στο *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the ASMOSIA XI Conference (Split 2015)*, επιμ. D. M. Poljak & K. Marasović, 467 - 480. Split: Arts Academy in Split, University of Split & University of Split Faculty of Civil Engineering, Architecture and Geodesy.

Vanhove, D. 1987. “A propos d’ un chariot servant a transporter le marbre”. *Ant.Class.* 56: 284 – 289.

Vanhove, D. 1989. “A propos d’un fût de colonne dans une carrière de Krio Nero près de Styra en Eubée”. *Ant.Class.* 58: 226 - 231.

Vanhove, D. 1996. *Roman Marble Quarries in Southern Euboea and the Associated Road Networks*. Leiden: Brill.

Ward - Perkins, J. B. & P. Throckmorton. 1965. “New light on the roman marble trade: The San Pietro Wreck”. *Archaeology* 18(3): 201 - 209.

Ward - Perkins, J. B. 1980. “Nicomedia and the marble trade”. *Papers of the British School at Rome* 48: 23 - 69.

Wilson Jones, M. 2000. “Doric Measure and Architectural Design 1: The Evidence of the Relief from Salamis”. *AJA* 104 (1): 73 - 93.

Wootton, W., Russell, B., and Rockwell, P. 2013. “Stoneworking tools and toolmarks (version 1.0)”, *The Art of Making in Antiquity: Stoneworking in the Roman World*. <http://www.artofmaking.ac.uk/content/essays/2-stoneworking-tools-and-toolmarks-w-wootton-b-russell-p-rockwell/> (7.7.2022).

Wurch – Kozelj, M. & Kozelj, T. 2009. “Quelques sarcophages rectangulaires d’époque impériale, des carrières thasiennes aux nécropoles de Thasos”. Στο *Actes du VIIe colloque international de l’ASMOSIA (Thasos, 15 - 20 Septembre 2003) BCH 51*. Επιμ. Y. Maniatis. 289 – 307. Athènes: EfA.

Zuiderhoek, A. 2015. “Land and Natural Resources in the Roman World in Historiographical and Theoretical Perspective” Στο *Ownership and exploitation of land and natural resources in the roman world*. Επιμ. P. Erdkamp, K. Verboven & A. Zuiderhoek 1 - 17. Oxford: Oxford Studies on the Roman Economy.

Λεξικά

A Lexicon of Greek Personal Names Vol. I. 1987. The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica. Ed. P. M. Fraser and Matthews E. Oxford: Clarendon Press Oxford.

Ιστότοποι

The Lexicon of Greek Personal Names <https://www.lgpn.ox.ac.uk/> (21.8.2022)

Perseus Digital Library <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/> (24.6.2022)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ
ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ: ΕΛΛΑΔΑ, ΑΙΓΥΠΤΟΣ, ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Νικολάου Κωνσταντίνος

A.M: 4352020031

«Τα αρχαία λατομεία στυρίας λίθου. Η οργάνωση του χώρου, τρόποι και μέσα εξόρυξης,
τόποι διασποράς και χρήση των μαρμάρων»

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ:

Στεφανάκης Μανόλης

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Μηνά Μαρία

Βαφειάδου Ασημίνα

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

(ΠΙΝΑΚΕΣ - ΧΑΡΤΕΣ - ΕΙΚΟΝΕΣ - ΣΧΕΔΙΑ)

Ρόδος, Σεπτέμβριος 2022

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 1. Στοιχεία εντοπισμού των λατομικών θέσεων WGS84.....	2
Πίνακας 2. Χαρακτηριστικά λατομείων και χώρων	4
Πίνακας 3. Διασπορά και χρήση του μαρμάρου Νότιας Εύβοιας.....	5

Πίνακας 1. Στοιχεία εντοπισμού των λατομικών θέσεων WGS84.

Θέση	Γεωγραφικό Πλάτος	Γεωγραφικό Μήκος	Έκταση Περιοχής	Υψόμετρο
<i>Κορυφή Αγίου Νικολάου</i>	38° 8'44.40"B	24°15'43.56"A	57.450 τμ	611 μ. – 560 μ.
<i>Τράβα</i>	38° 9'14.72"B	24°15'58.71"A	110.770 τμ.	404 μ. – 530 μ.
<i>Πάλλη – Λάκκα</i>	38° 9'8.23"B	24°15'50.84"A	69.976 τμ.	402 μ. – 480 μ.
<i>Claudiana</i>	38° 9'0.30"B	24°15'44.94"A	99.585 τμ.	380 μ. – 483 μ.
<i>Κρύα – Βρύση</i>	38° 8'59.00"B	24°15'27.95"A	122.257 τμ.	390 μ. – 475 μ.
<i>Χώνι – Κούραινας</i>	38° 8'55.82"B	24°15'16.72"A	165.422 τμ.	320 μ. – 465 μ.
<i>Αγιάννα</i>	38° 8'38.26"B	24°15'20.40"A	97.311 τμ.	320 μ. – 470 μ.
<i>Δύοσμα</i>	38° 8'24.30"B	24°15'13.15"A	28.695 τμ.	292 μ. – 370 μ.
<i>Ζάστани</i>	38° 8'17.78"B	24°15'10.93"A	43.538 τμ.	278 μ. – 380 μ.
<i>Παλιοκαλύβεζα</i>	38° 8'9.68"B	24°15'3.37"A	21.382 τμ.	211 μ. – 256 μ.
<i>Πυργάρι (Αρχαία λατομεία)</i>	38° 8'10.83"B	24°13'6.21"A	65.000 τμ.	316 μ. – 390 μ.
<i>Πυργάρι (Νεότερα)</i>	38° 7'57.47"B	24°13'16.54"A	25.400	215 μ. - 293 μ.

<i>λατομεία)</i>			τ.μ.	
<i>Λιούτσα</i>	38° 8'7.21"B	24°12'48.41"A	13.100 τμ.	217 μ. – 265 μ.
<i>Ντούκα</i>	38° 7'54.09"B	24°12'33.06"A	91.000 τμ.	60 μ. - 153 μ.
<i>Χώνι-Ρότζε και Μπρέτιζες</i>	38° 7'35.07"B	24°13'6.27"A	20.244 τμ	70 μ. – 123 μ.
<i>Πόργος</i>	38° 7'25.34"B	24°13'11.60"A	42.000 τμ.	38 μ. – 123 μ.
<i>Ομπόρι/Γκούρι Κάλι</i>	38° 8'1.15"B	24°13'52.87"A	-	375 μ.
<i>Μποσλιμέτι/Αλογόπετρα</i>	38° 8'31.32"B	24°13'54.06"A	0.48 τχλμ	126 μ. – 255 μ.
<i>Πυργάκι ομάδα Α (ανατολικά)</i>	38° 9'1.23"B	24°12'56.47"A	24.795 τμ.	88 μ. – 165 μ.
<i>Πυργάκι/Κουκούλα Ομάδα Β (δυτικά)</i>	38° 8'53.33"B	24°12'34.84"A	40.186 τμ.	119 μ. – 247 μ.
<i>Κίονια</i>	38° 6'14.60"B	24°16'31.74"A	149,00 τμ	440 μ. – 525 μ.
<i>Καρατζά</i>	38° 6'7.70"B	24°16'14.41"A	71.560 τμ.	414 μ. – 527 μ.
<i>Νταμάρια</i>	38° 6'8.28"B	24°15'34.39"A	734.00 τμ.	166 μ. – 395 μ.
<i>Γλοζες (δύο μέτωπα)</i>	38° 7'50.82"B	24°16'11.16"A	-	561 μ. – 570 μ.
<i>Ένα μέτωπο</i>	38° 7'58.21"B	24°15'37.40"A	-	558μ.
<i>Ντελίβια</i>	38° 5'54.62"B	24°12'50.54"A	10.106 τμ.	122 μ. – 186 μ.

Πίνακας 2. Χαρακτηριστικά λατομείων και χώρων	
<i>Κορυφή Αγίου Νικολάου</i>	Λατομεία κλασικών χρόνων 5 ^{ος} – 4 ^{ος} π.Χ. Ακρόπολη Στύρων. Σπήλαιο με λαξευμένη κλίμακα. Λαξευμένη στον βράχο κρήνη.
<i>Τράβα</i>	Αρκετά ψηλά μέτωπα. Υπόγειες, κτιστές, κυκλικές, κατασκευές.
<i>Πάλλη – Λάκκα</i>	Δρακόσπιτα Στύρων Πάλλη - Λάκκα. Ψηλά κατακόρυφα μέτωπα.
<i>Claudiana</i>	Λατρευτική κόγχη. Ενεπίγραφος κίονας «F L CLAVDIANI». Οδός λιθαγωγίας.
<i>Κρύα – Βρύση</i>	Λαξευτή πηγή νερού. αιχμή βελονιού σφηνωμένη σε λατομικό μέτωπο. 4 δρόμοι
<i>Χώνι – Κούραινας</i>	Ψηλά, κατακόρυφα, μέτωπα. Δίδυμοι κίονες. Σκωρίες.
<i>Πυργάρι</i>	Λατρευτική κόγχη. Επιγραφή «ΔΙΟΚΛΗΣ» 2 ^{οο} αι. μ.Χ. Επιγραφή «ΖΕΥΣ ΥΨΗΣΤΟΣ» (κατεστράφη). Σιδηρουργείο. Σαρκοφάγος. Δίδυμοι κίονες.
<i>Πύργος</i>	«Δρακόσπιτο» Πύργος Νημποριού. Κτηριακά κατάλοιπα. 4 Σαρκοφάγοι
<i>Νημποριό</i>	Επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη ρωμαϊκών χρόνων. Επιτύμβια στήλη (Ζάππας 1981-82). 2 ενεπίγραφοι κίονες (σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καρύστου). Τμήμα κίονα εντοιχισμένο σε μαντρότοιχο επί του παραλιακού μετώπου.
<i>Πυργάκι</i>	Μετρολογικό πόδι ελληνιστικών χρόνων. Επιγραφή 5 ^{οο} αι. π.Χ. (ΔΙΟΚΛΕΕΣ).
<i>Λεύκα</i>	Σαρκοφάγος. 1 ακέραιος κίονας, τμήματα κίωνων.
<i>Κιόνια</i>	4 τομές για λήψη δείγματος
<i>Γλοζες</i>	«Δρακόσπιτο» Τλκιζες. Σπήλαιο με λαξευμένη κλίμακα

Πίνακας 3. Διασπορά και χρήση του μαρμάρου Νότιας Εύβοιας			
(cipollino)			
Μνημείο	Χρήση	Χρονολόγηση	Πηγή
Ιταλία – Ρώμη			
Οικία Μαμούρρα	Κίονες	48 μ.Χ.	Παπαγεωργάκης 1964. Lambarki 1980. Ζάππας 1981-82. Lazzarini 2007. Giampaolo et. al. 2008. Χιδίρογλου 2012.
Museo Barraco	Περιρραντήριο	1 ^{ος} π.Χ.	Roukaki & Chidiroglou 2017.
Ναός του Αντωνίνου του Ευσεβούς και της Φαουστίνας	10 κίονες	141 μ.Χ.	Παπαγεωργάκης 1964. Ζάππας 1981-82. Βρανόπουλος 1984. Giampaolo et. al 2008. Bruno & Vitti 2012. Χιδίρογλου 2012. Sutherland 2013.
Αιμιλία Βασιλική	Θραύσματα κίονα και πλακών δαπέδου.	179 π.Χ.	Ζάππας 1981-82. Giampaolo et. al. 2008. Χιδίρογλου 2012. Sutherland 2013.
Το forum του Αυγούστου	Κίονες	2 ^{ος} π.Χ.	Giampaolo et. al. 2008. Bruno & Vitti 2012. Χιδίρογλου 2012. Sutherland 2013.
Domus Augustana	Κίονες		Παπαγεωργάκης 1964. Ζάππας 1981-

			82.
Piazza Nicosia	Λεκάνη	3 ^{ος} /4 ^{ος} μ.Χ.	Roupaki & Chidioglou 2017.
Το forum του Τραϊανού	Δύο μεγάλοι κίονες, θραύσματα κίωνων, τρεις πιθανοί κίονες	113 μ.Χ.	Bruno & Vitti 2012. Sutherland 2013. Pensabene 2014.
Ναός Άρεως	Κίονες		Χιδίρογλου 2012.
Ναός Ομόνοιας	Κίονες		Χιδίρογλου 2012.
Ναός του Jupiter Heliopolitanus	Περιρραντήριο	-	Roupaki & Chidioglou 2017.
Αμφιθέατρο Φλαβίων	Κίονες		Χιδίρογλου 2012.
Portico di Agrippa	Κίονες		Giampaolo et. al. 2008.
Έπαυλη Γορδιανών Αυτοκρατόρων	50 κίονες	3 ^{ος} μ.Χ.	Lambraki 1980. Ζάππας 1981- 82.
Villa Albani	Περιρραντήριο	-	Roupaki & Chidioglou 2017.
Οικία της Λιβίας	(;)	4 φάσεις κατασκευής. Ολοκληρώθηκε την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου (306/337)	Sutherland 2013.
Τα λουτρά του Σέπτιμου- Σέβερου	(;)		Sutherland 2013.
Ναός του Ρωμύλου	Κίονες		Giampaolo et. al. 2008.

Ωδείο Δομτιανού	Κίονες και επένδυση τοίχων.		Χιδίρογλου 2012.
Antiquarium del Celio	Περιρραντήριο	-	Roupaki & Chidiroglou 2017.
Πλησίον της οικίας της Λιβίας	Θραύσμα από πλάκα οδόστρωσης	4 φάσεις κατασκευής. Ολοκληρώθηκε την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου (306/337)	Sutherland 2013.
Παλάτσο Ντόρια-Παμφίλι	1 κίονας. τμήματα πλακόστρωσης δαπέδου και ορθομαρμάρωσης πιθανώς δεύτερη χρήση, πιθανώς ένας δεύτερος κίονας	1651	Sutherland 2013.
Μουσείο του Βατικανού και Καπέλα Σιξτίνα	2 κίονες, ορθομαρμαρώσεις	1473-1481	Sutherland 2013.
Μουσεία Καπιτωλίου	3 κίονες	1734	Sutherland 2013.
Βασιλική της Σάντα Μαρία Ματζόρε	Πιθανώς 2 κίονες, 2 κίονες αναφέρονται από τον Corsi δεν εντοπίστηκαν	5 ^{ος} αι. (περ. 420 μ.Χ)	Sutherland 2013.
Άγιος Ιωάννης του Λατερανού	Μαρμαροθετήματα. 5 κίονες στο προαύλιο αναφέρονται από τον Corsi	324 μ.Χ.	Sutherland 2013.
Σαν Λορέτσο εκτός των τειχών	Κίονες	6 ^{ος} μ.Χ.	Giampaolo et. al. 2008.
Άγιος Παύλος εκτός	Κίονες και επίστρωση		Giampaolo et. al. 2008.

των τειχών	δαπέδου		
S. Lorenzo in Mirando	Κίονες		Giampaolo et. al. 2008.
Καπέλα Σαλβιάτι S. Gregorio Magno	Κίονες		Giampaolo et. al. 2008.
Στήλη της άμωμού συλλήψεως	Κίονας σε δεύτερη χρήση	1777	Giampaolo et. al. 2008.
Βασιλική του Αγίου Κλήμη	3 κίονες (ένας στο προαύλιο, δύο στο εσωτερικό), πιθανώς ορθομαρμαρώσεις	12 ^{ος} μ.Χ.	Giampaolo et. al. 2008. Sutherland 2013.
S. Sabina	Ορθομαρμαρώσεις		Giampaolo et. al. 2008.
S. Maria Maddelena in campo Marzio	Επίστρωση δαπέδου		Giampaolo et. al. 2008.
Βασιλική Αγίων Ιωάννη και Παύλου	Ορθομαρμαρώσεις. Επίστρωση δαπέδου		Giampaolo et. al. 2008.
San Nicola στο Carcere	6 κίονες, 2 κυκλικά μαρμαροθετήματα	1599	Sutherland 2013.
San Pietro στο Carcere	Τμήματα	4 ^{ος} μ.Χ.	Sutherland 2013.
Santi Luca e Martina	(;) (δεν ήταν δυνατή η επίσκεψη)	7 ^{ος} μ.Χ.	Sutherland 2013.
San Martino ai Monti	2 κίονες αναφέρονται από τον Corsi (δεν ήταν δυνατή η επίσκεψη)	4 ^{ος} μ.Χ.	Sutherland 2013.
S. Benedetto	2 κίονες στην Αγ. Τράπεζα	-	
Σαν Λουίτζι ντέι	Βάσεις κίωνων,	1518 -1589.	Sutherland 2013.

Φραντσέζι (Άγιος Λουδοβίκος των Γάλλων)	ορθομαρμαρώσεις		
Βασιλική Αγίου Πέτρου, Βατικανό.		15 ^{ος} -16 ^{ος}	Ζάππας 1981-82.
Ιταλία – Τίβολι			
Βίλα του Αδριανού	Τμήματα μαρμαροθετημάτων (opus sectile), δύο κίονες (Building of the Three Exedras), 4 κίονες (Great Thermae), ένα γλυπτό κροκοδείλου (canopus), πιθανώς ένας κίονας (ιδιωτική βιβλιοθήκη), πιθανώς κίονας (teatro maritime)	περ. 120 μ.Χ.	Vanhove 1996. Χιδίρογλου 2012. Sutherland 2013.
Ιταλία – Οστια			
Πλησίον της Piazzale della Vittoria	Λεκάνη κρήνης	-	Sutherland 2013.
Λουτρά του Ποσειδώνα	Διακοσμητική ταινία	Τέλος της αυτοκρατορίας του Αδριανού	Sutherland 2013.
Στοά στο Forum delle Corporazioni	12 κίονες, τμήματα μαρμάρινων όγκων	Περίοδος Αυγούστου	Sutherland 2013.
Forum delle Corporazioni	2 κίονες	Περίοδος Αυγούστου	Sutherland 2013.
Λουτρά στο Forum delle Corporazioni	2 κίονες, 3 τμήματα κίωνων	Μετά το 150 μ.Χ.	Sutherland 2013.

Βεσπασιανές στη Via della Forica	Βεσπασιανές	Τέλη 4 ^ο αι. μ.Χ.	Sutherland 2013.
Mithraeum	Δάπεδο	2ος – 3ος μ.Χ.	David et. al. 2018.
Λουτρά Silenus	Δάπεδα	2 ^ο μισό 4 ^ο μ.Χ.	David et. al. 2018.
Ιταλία – Μιλάνο			
Αυτοκρατορικό Μουσολείο (S. Vittore al Corpo)	Ορθομαρμαρώσεις	4 ^ο ς μ.Χ.	Neri et al. 2018.
S. Aquilino	Διακόσμηση τοίχου	5 ^ο ς μ.Χ.	Neri et al. 2018.
Ιταλία – Βενετία			
Ca d' Oro	Τμήματα μαρμάρου σε opus sectile	1430	Sutherland 2013.
Εκκλησία του San Salvador	Ένας κίονας	1663	Lazzarini 2007. Sutherland 2013.
Βασιλική του Αγίου Μάρκου	6 κίονες	11 ^ο ς αι.	Ζάππας 1981-81. Sutherland 2013.
Ιταλία – Ραβέννα			
Βασιλική της Santa Maria in Porto	2 κίονες	1561	Lazzarini 2007. Sutherland 2013.
Βασιλική του Αγίου Απολλιναρίου στην Κλάση	Καλυπτήρια λίθος σαρκοφάγου, τμάματα σε επιδαπέδιες πλάκες	549 μ.Χ.	Ζάππας 1981-82. Sutherland 2013.
San Giovanni Evangelista	2 κίονες	5 ^ο ς αιώνας μ.Χ.	Sutherland 2013.
Ιταλία – Φλωρεντία			

Giardino di Boboli	Περιρραντήριο	-	Roupaki & Chidioglou 2017.
Ιταλία – Πομπηία			
Forum της Πομπηίας	Τμήματα μαρμάρου	-	Sutherland 2013.
Macellum	Τμήματα μαρμάρου	3 ^{ος} π.Χ.	Fant et al. 2013. Sutherland 2013.
4 Θερμοπωλεία	Τμήματα επενδύσεων τοίχου	3 ^{ος} μ.Χ.	Fant 2009. Fant et al. 2013. Sutherland 2013.
Θερμοπωλείο στην οδό Artemis	Περιρραντήριο	α' μισό 2 ^{ου} μ.Χ.	Roupaki & Chidioglou 2017.
Λουτρά Stabian	Πλάκες οδόστρωσης	2 ^{ος} π.Χ.	Sutherland 2013.
Αρχαία οδός Vigili	Περιρραντήριο (Πιθανά από τις Θέρμες του Ποσειδώνα)	Περίοδος Τιβερίου ή Κλαυδίου	Roupaki & Chidioglou 2017.
Οικία του Φαύνου (σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο στις Νάπολης)	Κίονας, Τμήματα μαρμάρου σε opus sectile	2 ^{ος} π.Χ.	Sutherland 2013.
Ρωμαϊκή έπαυλη (στο atrium)	Περιρραντήριο	Μέση αυτοκρατορική περίοδος	Roupaki & Chidioglou 2017.
Θέατρο της Πομπηίας	Ορθομαμαρώσεις. Opus sectile	Περίοδος Αυγούστου.	Lazarini 2007. Fant et al. 2013.
Ωδείο της Πομπηίας	Opus sectile	1 ^{ος} π.Χ.	Vitti 2016.
Villa Arianna	Διακόσμηση τοίχου	1 ^{ος} μ.Χ.	Barker & Fant 2018.

(Stabiea)			
Domus N. Porpidius Priscus	Κατώφλια	Πριν το 79 μ.Χ.	Barker & Fant 2018.
Ιταλία – Ηράκλειο			
Casa del Rilievo de Telefo	Opus sectile, ορθομαρμαρώσεις		Lazzarini 2007. Sutherland 2013.
Οικία του Ελαφιού	Τμήματα μαρμάρου σε opus sectile		Sutherland 2013.
Θερμοπωλεία	Διακόσμηση τοίχων	3 ^{ος} μ.Χ.	Fant et al. 2013.
Thermae Suburbanae	Περιρραντήριο	Περίοδος Τιβερίου ή Αυγούστου	Sutherland 2013. Roupaki & Chidioglou 2017.
Forum Baths	Περιρραντήριο	Περίοδος Καίσαρα ή Ιουλιανών – Κλαυδίων	Roupaki & Chidioglou 2017.
House of the Gem	Πρεβάζια παραθύρων	1 ^{ος} μ.Χ.	Barker & Fant 2018.
Ιταλία – Puteoli			
Ρωμαϊκή Αγορά (Παλαιότερα θεωρούνταν ότι προέρχονταν από το Σεράπειο)	11 κίονες, θραύσματα κίωνων	1 ^{ος} /2 ^{ος} μ.Χ.	Χιδίρογλου 2012. Sutherland 2013.
Ιταλία – Κάπρι			
Villa Jovis	4 κίονες	27 μ.Χ.	Sutherland 2013.
Εκκλησία San Stefano	Τμήματα μαρμάρου σε διάφορες χρήσεις (αγία	17 ^{ος} (δεύτερη χρήση από	Sutherland 2013.

	τράπεζα κλπ)	Villa Jovis)	
San Costanzo (;)	Κίονες	(Πιθανή δεύτερη χρήση από Villa Jovis)	Sutherland 2013.
Ιταλία – Σορρέντο			
Archbishop’s Palace	4 κίονες	-	Sutherland 2013.
Ιταλία – Νάπολη			
Καθεδρικός Ναός	Περίπου 14 κίονες. τμήματα επιδαπέδιων πλακών	4 ^{ος} μ.Χ. 1323- 1456	Sutherland 2013.
Ιταλία – Σικελία			
Καθεδρικός ναός της Τσεφαλού	Τμήμα κίονα	12 ^{ος} μ. Χ.	Sutherland 2013.
Καθεδρικός ναός του Μονρεάλε	-	1267	Sutherland 2013.
Θέατρο Ταορμίνας	Επένδυση σκηνής		Lazzarini 2007.
Ελλάδα – Αθήνα			
Βιβλιοθήκη του Αδριανού	7 κίονες	131-132 μ.Χ.	Ζάππας 1981-82. Βρανόπουλος 1984. Sutherland 2013.
Θέατρο Διονύσου	Opus sectile	Αυτοκρατορικ ή περίοδο	Vitti 2016.
Ωδείο Αγρίππα	Opus sectile	2 ^{ος} μ.Χ.	Vitti 2016.
Ωδείο Ηρώδη Αττικού	Opus sectile	2 ^{ος} μ.Χ.	Ζάππας 1981-82. Μαλούχου - Tufano 2012. Vitti 2016.
Κτήριο με ασίδα (Νέο	Opus sectile	Αυτοκρατορικ	Vitti 2016.

Μουσείο Ακρόπολης)		ή περίοδο	
Ναός της Παναγίας Καπνικαρέας	1 κίονας σε δεύτερη χρήση	11 ^{ος} αιώνας	Αυτοψία του γράφοντος.
Νέο Μουσείο Ακρόπολης	Τμήμα κυκλικού τραπεζιού	Υστερορωμαϊκό	Roupaki & Chidiroglou 2017.
Νέο Μουσείο Ακρόπολης	2 τμήματα από λεκάνες	Υστερορωμαϊκές	Roupaki & Chidiroglou 2017.
Επιγραφικό Μουσείο	Στήλη ενεπίγραφη με το Έδικτον του Διοκλητιανού	301μ.Χ.	Χιδίρογλου 2012.
Μέγαρο Τσίλερ – Λοβέρδου	Επένδυση τοίχων και πεσσοί	1913/1925.	Αυτοψία του γράφοντος.
Μέγαρο Μετοχικού Ταμείου Στρατού	Ορθομαρμαρώσεις		Ζάππας 1981-82.
Ελλάδα – Βραυρόνα			
Παλαιοχριστιανική Βασιλική.	2 κίονες.	5 ^{ος} μ.Χ.	Στίκας 1952. Ζάππας 1981-82. Ορλάνδος 1994. Sutherland 2013.
Ελλάδα – Αρχαία Κόρινθος			
Αρχαία Αγορά	1 κίονας και τμήματα κίωνων	2 ^{ος} μ. Χ.	Sutherland 2013.
Ελλάδα – Νεμέα			
Ναός του Δία	1 κίονας		Sutherland 2013.
Ελλάδα – Άργος			
Ρωμαϊκά λουτρά	1 κίονας, 2 ημίεργοι κίονες και τμήματα κίωνων	Υστερορωμαϊκή ή περίοδος	Sutherland 2013.
Ελλάδα – Ολυμπία			

Νυμφαίο ή εξέδρα.	2 κίονες και 6 τμήματα κίωνων	160 μ.Χ.	Χιδίρογλου 20120. Sutherland 2013.
Ελλάδα – Βοιωτία			
Μονή Οσίου Λουκά	Κίονες, Τμήματα μαρμάρου	10 ^{ος} μ.Χ.	Ζάππας 1981-82. Sutherland 2013.
Ελλάδα – Δήλος			
Insula bloc 5	Πιθανώς 2 κίονες. Τμήμα κίονα		Sutherland 2013.
Παλαίστρα του Γρανίτη	Τμήμα κίονα	2 ^{ος} π.Χ.	Sutherland 2013.
Ελλάδα – Άνδρος			
Παλαιόπολη	-	Ρωμαϊκή φάση	Chidiroglou 2009.
Ελλάδα – Ερέτρια			
Lapidarium του αρχαιολογικού μουσείου	Τμήμα σε ελαιοτριβείο		Lazzarini 2007.
Αρχαιολογικό μουσείο	Τμήμα		Sutherland 2013.
Ελλάδα – Κάρυστος			
Αρχαιολογικό Μουσείο Καρύστου	4 κίονες, 2 σαρκοφάγοι,	-	Sutherland 2013.
Αρχαιολογικό Μουσείο Καρύστου	Επιτύμβια στήλη	4 ^{ος} π.Χ.	Χιδίρογλου 2012.
Παλαιοχώρα	Βομός και ενεπίγραφη πλάκα	Ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων	Χιδίρογλου 2012.

Παλαιοχώρα, Ναῦδριο της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος.	Τμήμα επιτύμβιας στήλης	β' μισό 4 ^{ου} π.Χ	Χιδίρογλου 2012.
Κρήνη, θέση Κολκάλι Καρύστου	Εντοιχισμένα τμήματα από αρχιτεκτονικά μέλη	-	Χιδίρογλου 2012.
Θέση Κατσούλη Καρύστου	Ελαιοπιεστήριο	-	Χιδίρογλου 2012.
Κάμος Καρύστου θέση Κρυφή	1 κιονίσκος	Βυζαντινών χρόνων.	Χιδίρογλου 2012.
Κάμπος Καρύστου	2 κιονίσκοι (1 βάση Αγίας Τράπεζας ναῦδριου)		Χιδίρογλου 2012.
Μαυσωλείο Καρύστου	Οι βαθμίδες της κρηπίδας, ο στυλοβάτης και το κατώφλι του σηκού.	Περίοδος Αντωνίνων	Χιδίρογλου 2012.
Άγιος Ιωάννης Θεολόγος	3 ενεπίγραφες στήλες	1 κλασικών χρόνων, 1 βυζαντινών και 1 αδιάγνωστη	Χιδίρογλου 2012.
Θέση Κοκκάλι (Σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καρύστου)	2 Δωρικά κιονόκρανα	-	Χιδίρογλου 2012.
Αλαμανέικα Καρύστου (Ναῦδριο Αγ. Δημητρίου)	Ανάγλυφο με ζεύγος φιδιών	4 ^{ος} π.Χ.	Χιδίρογλου 2012.
Παλαιοχώρα (κτήμα Μοντοφόλι)	Ληνός - βάση ελαιοπιεστηρίου	-	Χιδίρογλου 2012.
Παλαιοχώρα (κτήμα Μοντοφόλι. Σήμερα	λιθόπλινθος με ζεύγος	-	Χιδίρογλου 2012.

στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καρύστου)	επιπεδόγλυφων πελμάτων		
Παλαιοχώρα (κτήμα Μοντοφόλι. Σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καρύστου)	Ενεπίγραφη Βάση	3 ^{ος} /4 ^{ος} π.Χ.	Χιδίρογλου 2012.
Παλαιοχώρα Καρύστου (Σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καρύστου)	Ενεπίγραφη στήλη	1 ^{ος} π.Χ. -2 ^{ος} μ.Χ.	Χιδίρογλου 2012.
Δρυμωνιά Καρύστου (Σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καρύστου)	Ενεπίγραφη στήλη Πλώτιου Λεονίδα	100 μ.Χ.	Χιδίρογλου 2012.
Δρυμωνιά Καρύστου (Σήμερα στο Επιγραφικό Μουσείο)	Ενεπίγραφη στήλη με το Έδικτο των Τιμών.	301 μ.Χ.	Χιδίρογλου 2012.
Νήσος Χερσονήσι Πεταλιόι Μαρμαρίου	Ληνό	Οθωμανικής περιόδου	Χιδίρογλου 2012.
Ναός Αγίας Τριάδας Γιαννιτσίου	Ενεπίγραφος λίθος σε δεύτερη χρήση	Η επιγραφή 16 ^{ος} μ.Χ.	Χιδίρογλου 2012.
Ρωμαϊκή στοά Γεραιστού	Κιονόκρανα (Αρχαιολογικό Μουσείο Καρύστου)	Ρωμαϊκοί χρόνοι	Χιδίρογλου 2012
Στύρα	1 επιτύμβια στήλη (σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καρύστου)	1 ^{ος} – 2 ^{ος} μ.Χ.	Χιδίρογλου 2012.
Λεύκα Νέων Στύρων	1 σαρκοφάγος. 1 κίονας. Τμήματα κίωνων (Ξενοδοχείο Venus Beach).		Ζάππας 1984-85. Αυτοψία γράφοντος.

Νημποριό	2 κίονες (σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καρύστου). 1 τμήμα κίονα σε μαντρότοιχο στο παραλιακό μέτωπο .		Πουπάκη 2011. Χιδίρογλου 2012.
Νημποριό	1 τμήμα επιτύμβιας στήλης	Ρωμαϊκών χρόνων.	Αυτοψία γράφοντος.
Ναός Παναγίας Στύρων	4 κίονες πιθανά δεύτερη χρήση από τα λατομεία	1867/1869	Ζάππας 1981-82.
Ναός Ταξιαρχών Καψάλων	2 Κίονες	1925	Ζάππας 1981-82.
Ελλάδα – Θεσσαλονίκη			
Ναός Αγίου Δημητρίου	2 κίονες. Ορθομαρμαρώσεις		Ζάππας 1981-82. Βρανόπουλος 1984. Ορλάνδος 1994. Αυτοψία γράφοντος
Κατακόμβη Ιωάννου	1 κίονας		Αυτοψία γράφοντος
Αγία Σοφία	3 τμήματα κίωνων		Αυτοψία γράφοντος
Ροτόντα	Κρήνη		Αυτοψία γράφοντος.
Αίθουσα τελετών του Α.Π.Θ	Παραστάδες		Ζάππας 1981-82.
Ελλάδα – Άγιον Όρος			
Ιερά Μονή Ιβήρων	Κίονες		Μαρτυρία Ιερομόναχου Γαβριήλ Εσφιγμενίτη
Ελλάδα – Κέρκυρα			
Ναός Αγίων Ιάσωνος	1 κίονας	10 ^{ος} /11 ^{ος}	Μαρτυρία Ρίτας

και Σωσιπάρτου			Χατζή.
Ελλάδα – Κρήτη			
Θέατρο Απόλλωνος Πυθίου Γόρτυνα	Επίστρωση δαπέδου	100/150 μ.Χ.	Bonetto et al 2018
Ελλάδα – Κως			
Κεντρικές Θέρμες	Ορθομαρμαρώσεις	Μέσα 1 ^{ου} αι. μ.Χ.	Πουπάκη 2011. Κοκκορού-Αλευρά κ.ά 2014.
Στοά λιμανιού	Κίονες	Τέλη 3 ^{ου} μ.Χ.	Πουπάκη 2011.
Νυμφαίο στην Αγορά	Κίονες	2 ^{ος} μ.Χ.	Πουπάκη 2011.
Hospitium (ξενώνας)	Πλακίδια	Πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο ή μετά το 155 μ.Χ	Πουπάκη 2011.
Casa Romana	Επίστρωση δαπέδου. Κίονες, Υποστατό	2 ^{ος} μ.Χ.	Πουπάκη 2011.
Ρωμαϊκή οικία Ανατολικά της πόλης	Opus sectile	Ρωμαϊκοί χρόνοι	Πουπάκη 2011.
Πομπική οδός Ασκληπιείου- Decumanus Maximus	Κίονες	2 ^{ος} μ.Χ.	Πουπάκη 2011.
Αρχαιολογικό Μουσείο Κω	Τμήμα λεκάνης	Υστερορωμαϊκ ή	Roupaki & Chidioglou 2017.
Μεσαιωνικό κάστρο Κω	3 τμήματα λεκάνης	Υστερορωμαϊκ ή	Roupaki & Chidioglou 2017.
Σερβία – Gamzigrad			
Έπαυλη Felix	Διακόσμηση τοίχων	Επί Γαλερίου	Djurić et al 2018

Romuliana			
Ουκρανία – Κίεβο			
Εκκλησία Αγίου Αντωνίου Εσφιγμενίτη. Κιέβου	2 Κίονες. Δευτερη χρήση από Κωνσταντινούπολη (;)	Αρχές 11 ^{ου} μ.Χ.	Πληροφορία Ιερομόναχος πάτερ Γαβριήλ.
Τουρκία – Έφεσος			
Μεγάλο Θέατρο	Πιθανώς 2 κίονες	Επί Τραϊανού (98-117 μ.Χ.)	Sutherland 2013.
Μαρμάρινη οδός	Τμήματα κίωνων	-	Sutherland 2013.
Λουτρά Scholastica	6 κίονες (στους 2 δεν έχει μείνει μάρμαρο)	1 ^{ος} – 2 ^{ος} μ.Χ.	Sutherland 2013.
Τουρκία- Σαλαγασσός			
Αστική οικία	Επιδαπέδιες πλάκες	4 ^{ος} – 5 ^{ος} μ.Χ.	Corremans et al. 2012
Αυτοκρατορικά λουτρά	Ορθομαρμαρώσεις		Corremans et al. 2012
Τουρκία – Πέργαμος			
Ασκληπιείο	2 ημίεργοι κίονες	4 ^{ος} π.Χ.	Sutherland 2013.
Τουρκία – Κωνσταντινούπολη			
Αγία Σοφία	Επενδύσεις τοίχων, 1 κίονας	532-537 μ.Χ.	Lampraki 1980. Ζάππας 1981-82. Βρανόπουλος 1984. Sutherland 2013.
Ανάκτορο του Τοπ Καπί	5 κίονες	15 ^{ος} μ.Χ.	Sutherland 2013.
Μονή της Χώρας	Επενδύσεις τοίχων		Sutherland 2013.

Μονή του Αγίου Ιωάννη του Στουδίου	Πιθανώς 4 κίονες	5 ^{ος} μ.Χ.	Sutherland 2013.
Ναός Αγίων Αποστόλων	Κίονες	4 ^{ος} μ.Χ.	Παπαγεωργάκης 1964. Lambraki 1980. Ζάππας 1981-82. Βρανόπουλος 1894. Ορλάνδος 1994.
Τουρκία – Κιλικία			
Küçük Burnaz	20 τμήματα	4 ^{ος} -5 ^{ος} μ.Χ.	Sutherland 2013.
Τουρκία – Ίμβρος			
Παρεκκλήσιον των Αρχαγγέλων	Κολυμβήθρα	Παλαιοχριστιανική	Χαλικά 1997. Μαρτυρία πατήρ Γαβριήλ.
Συρία – Παλμύρα			
Αυτοκρατορική οδός	Κιονοστοιχία		Χιδίρογλου 2012.
Λιβύη – Σαμπράθα			
Ρωμαϊκό Μουσείο	2 κίονες		Sutherland 2013.
Ναός νότια του φόρουμ	3 κίονες, επιδαπέδιες πλάκες		Sutherland 2013.
Βασιλική του Απουλείου	6-7 κίονες	3 ^{ος} μ.Χ.	Sutherland 2013.
Κουρία	Κίονες	4 ^{ος} μ.Χ.	Sutherland 2013.
Βασιλική του Ιουστινιανού	2 κίονες, επιδαπέδιες πλάκες	5 ^{ος} μ.Χ.	Sutherland 2013.
Βεσπασιανές	Βεσπασιανές, 4 ημίεργοι κίονες, τμήματα σε		Sutherland 2013.

	επιδαπέδιες πλάκες		
Λουτρά Seaward	3 ημίεργοι κίονες	1 ^{ος} /2 ^{ος} μ.Χ.	Sutherland 2013.
Θέατρο	Τμήματα στο δάπεδο	Κατά την περίοδο των Σεβήρων	Sutherland 2013.
Λιβύη – Ταύχειρα			
Φρούριο (;)	Πιθανώς ένας κίονας		Sutherland 2013.
Λιβύη – Πτολεμαΐδα			
	4-5 τμήματα κίωνων, 1 κίονας (στήλη;)	1 ^{ος} /2 ^{ος} π.Χ.	Sutherland 2013.
Λιβύη – Κυρήνη			
Ναός του Δία	Κίονες	-	Ζάππας 1981-82. Βρανόπουλος 1984. Lazzarini 2007.
Ωδείο	1 κίονας	-	Sutherland 2013.
Αγορά	Μαρμάρινοι όγκοι	-	Sutherland 2013.
Ιερό του Απόλλωνα	2 κίονες	-	Sutherland 2013.
Λουτρά του Τραϊανού	2 κίονες	98/99 μ. Χ.	Sutherland 2013.
Λιβύη – Απολλωνία			
Κεντρική εκκλησία	3 κίονες, 2 ημίεργοι κίονες και τμήματα κίωνων	-	Sutherland 2013.
Ανατολική εκκλησία	23 κίονες (κάποιοι ημίεργοι)	-	Sutherland 2013.
Λιβύη - Ras Al-Hillal			
Βυζαντινή εκκλησία	Τμήματα σε επιδαπέδιες πλάκες	5 ^{ος} μ.Χ.	Sutherland 2013.

Λιβύη – Leptis Magna			
Ιππόδρομος και Αμφιθέατρο	Τμήματα σε επιδαπέδιες πλάκες μάλλον από το θέατρο	162-163 μ.Χ.	Sutherland 2013.
Αγορά του Σεπτίμιου Σεβήρου	Κίονες	203 μ.Χ.	Ward - Perkins 1980. Sutherland 2013.
Παλαίστρα	2 κίονες, τμήματα κιώνων		Sutherland 2013.
Λουτρά του Αδριανού	4 κίονες, βεσπασιανές	126-127 μ.Χ.	Sutherland 2013.
Νυμφαίο	7 κίονες		Sutherland 2013.
Βυζαντινή εκκλησία	5-6 κίονες	6 ^{ος} μ.Χ.	Sutherland 2013.
Φόρουμ του Σεβήρου	2 κίονες		Sutherland 2013.
Οδός με κιονοστοιχίες	27 κίονες		Sutherland 2013.
Παλιό φόρουμ	7 κίονες, τμήματα κιώνων	7 ^{ος} π.Χ.	Sutherland 2013.
Καρχηδόνα αγορά	10 κίονες, 1 ημίεργος		Sutherland 2013.
Θέατρο	12 κίονες και τμήματα κιώνων		Lazzarini 2007. Sutherland 2013.
Λιβύη – Τρίπολη			
Μεδίνα	1 κίονας		Sutherland 2013.
Αψίδα του Αυρηλίου	Τμήματα μαρμάρου		Sutherland 2013.
Αρχαιολογικό Μουσείο	2 κίονες		Sutherland 2013.
Τυνησία – Καρχηδόνα			
Βύρσα	1 κίονας		Sutherland 2013.
Λουτρά του	2 κίονες	Κατά την περίοδο του	Sutherland 2013.

Αντωνίνου		Αντωνίνου του Ευσεβή (86- 161 μ.Χ.)	
εΡωμαϊκές επαύλεις	Επιδαπέδιες πλάκες		Sutherland 2013.
Τυνησία – Dougga			
Καπιτώλιο	Τμήματα μαρμάρου		Sutherland 2013.
Τυνησία - Thuburbo Maius			
Φόρουμ	7 κίονες, τμήματα μαρμάρου		Sutherland 2013.
Λουτρά	Τμήμα μαρμάρου σε δεξαμενή		Sutherland 2013.
Τυνησία – Καϊρουάν			
Τζαμί της Καϊρουάν	Πιθανώς 10 κίονες	670 μ.Χ.	Sutherland 2013.
Τυνησία - El Jem			
Πλησίον των Ρωμαϊκών Επαύλεων	1 κίονας, 4 ημίεργοι κίονες		Sutherland 2013.
Αλγερία - Marciana Traiana Thamugadi			
Βυζαντινό Φρούριο του Thamugadi.	Επίστρωση πεζοδρομίων	Βυζαντινή περίοδο	Tykot et al 2018.
Μαρόκο – Rabat			
Chellal	Χρήση σε γείσα		Lazzarini 2007.
Λίβανος – Σιδώνα			
	Κίονες		Sutherland 2013.
Λίβανος – Τύρος			

-	Κίονες		Lazzarini 2007. Sutherland 2013.
Κύπρος – Πάφος			
Βασιλική της Χρυσοπολίτισσας	Πιθανώς 8 κίονες, τμήματα μαρμάρου	4 ^{ος} μ.Χ.	Lazzarini 2007. Sutherland 2013.
Ισραήλ – Γάζα			
Βασιλική Αγίου Σέργιου	Κίονες	Ιουστινιάνεια περίοδο	Lambraki 1980. Sutherland 2013.
Βασιλική της Γάζας (Ευδοξιανή βασιλική)	32 κίονες	402 – 407 μ.Χ	Lambraki 1980. Ζάππας 1981-82. Ορλάνδος 1994. Castagnino - Berlinghieri & Paribeni 2011.
Κροατία – Ραμπ			
Καθεδρικός ναός	6 κίονες	-	Sutherland 2013.
Κροατία – Split			
Παλάτι του Διοκλητιανού	Διακόσμηση τοίχων και δαπέδων.	305 μ.Χ.	Marasović & Marinković 2018
Ισπανία – Ίμπιζα			
-	1 κίονας που μετασκευάστηκε σε σαρκοφάγο σε δεύτερη χρήση	Πρώτη χρήση ρωμαϊκούς χρόνους. Δεύτερη Χρήση Βυζαντινούς	Mayer i Olivé 2014.
Γερμανία - Colonia Ulpia Traiana (Xanten)			
Ναός στο λιμάνι	Επίστρωση δαπέδου και	2 ^{ος} μ.Χ.	Ruppiené & Schüssler 2018.

	τοιχων		
Καπιτώλιο	Επίστρωση δαπέδου και τοιχων	2 ^{ος} μ.Χ.	Ruppienè & Schüssler 2018.
Ηνωμένο Βασίλειο – Λονδίνο			
Παλάτι του Windsor	Κίονας (Δεύτερη χρήση από Leptis Magna)		Lorenzatti 2016.
Καθεδρικός ναός του Γουέστμινστερ	Πλάκες σε επενδύσεις, τμήματα μαρμάρου	1903	Ζάππας 1981-82. Sutherland 2013.
Παρεκκλήσι του Αγίου Γρηγορίου και του Αγίου Αυγουστίνου	2 κίονες, ορθομαρμαρώσεις και τμήματα σε επιδαπέδιες πλάκες, πεσσοί	1903	Sutherland 2013.
Παρεκκλήσι του Αγίου Πατρικίου	Πεσσοί, 1 κίονας		Sutherland 2013.
Παρεκκλήσι του Αγίου Ανδρέα	Ορθομαρμαρώσεις, διακοσμητικά ψάρια και φίδια σε μωσαϊκό		Sutherland 2013.
Παρεκκλήσι του Αγίου Παύλου	Ορθομαρμαρώσεις, 1 κίονας		Sutherland 2013.
Το παρεκκλήσι της κυρίας	Ορθομαρμαρώσεις, 1 κίονας. 2 πεσσοί		Sutherland 2013.
Ναός της Ιερής Καρδιάς	Επενδύσεις της Αγίας Τράπεζας. Ορθομαρμαρώσεις. επιδαπέδιες πλάκες. Πεσσοί		Sutherland 2013.
Εκκλησία του Αγίου Θωμά στο Καντέρμπουρυ	Επιδαπέδια πλάκα, ορθομαρμαρώσεις	1875	Sutherland 2013.

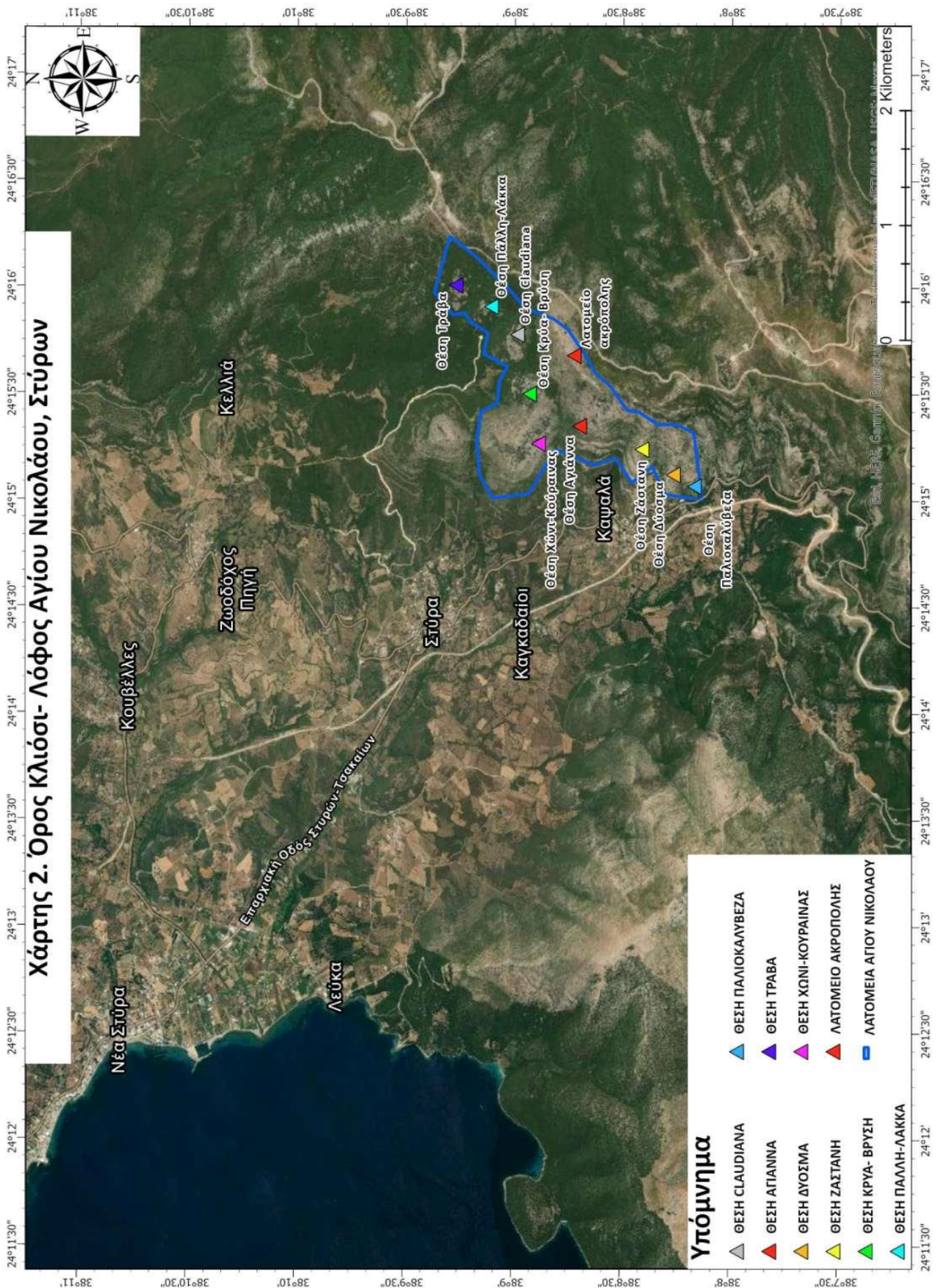
Παρεκκλήσι του Αγίου Γεωργίου	Πεσσοί, ορθομαρμαρώσεις		Sutherland 2013.
Παρεκκλήσι των Αγίων Ψυχών	Ορθομαρμάρωση		Sutherland 2013.
Παρεκκλήσι του Αγίου Ιωσήφ	1 κίονας, ορθομαρμαρώσεις		Sutherland 2013.
Βασιλική Ακαδημία Τεχνών	4 κίονες, 6 στύλοι (pilasters ;), επίστρωση στην σκάλα	1768	Sutherland 2013.
Το δικαστήριο του Durbar	Επιδαπέδιες πλάκες	1866	Sutherland 2013.
Athenaeum	Ορθομαρμαρώσεις	1824	Sutherland 2013.
Old Baily (Ανώτατο δικαστήριο Αγγλίας και Ουαλίας)	8 κίονες, πεσσοί, ορθομαρμαρώσεις επιδαπέδιες πλάκες	1902	Παπαγεωργάκης 1966. Sutherland 2013.
Draper's Hall	Πεσσοί, ορθομαρμαρώσεις επιδαπέδιες πλάκες		Sutherland 2013.
Η ιταλική εκκλησία του Αγίου Πέτρου	Διακοσμητικές επενδύσεις	1863	Sutherland 2013.
Μουσείο Φυσικής Ιστορίας	Τμήματα μαρμάρου στους πίνακες του Corsi		Sutherland 2013.
Waterloo Station			Παπαγεωργάκης 1966
Ηνωμένο Βασίλειο – Σάρρεϋ			
Αγία Σοφία ή ο Ναός της Σοφίας του Θεού	Ορθομαρμαρώσεις	1892	Sutherland 2013.
Ηνωμένο Βασίλειο – Νόργουιτς			
Surrey House	24 κίονες,	1904	Sutherland 2013.

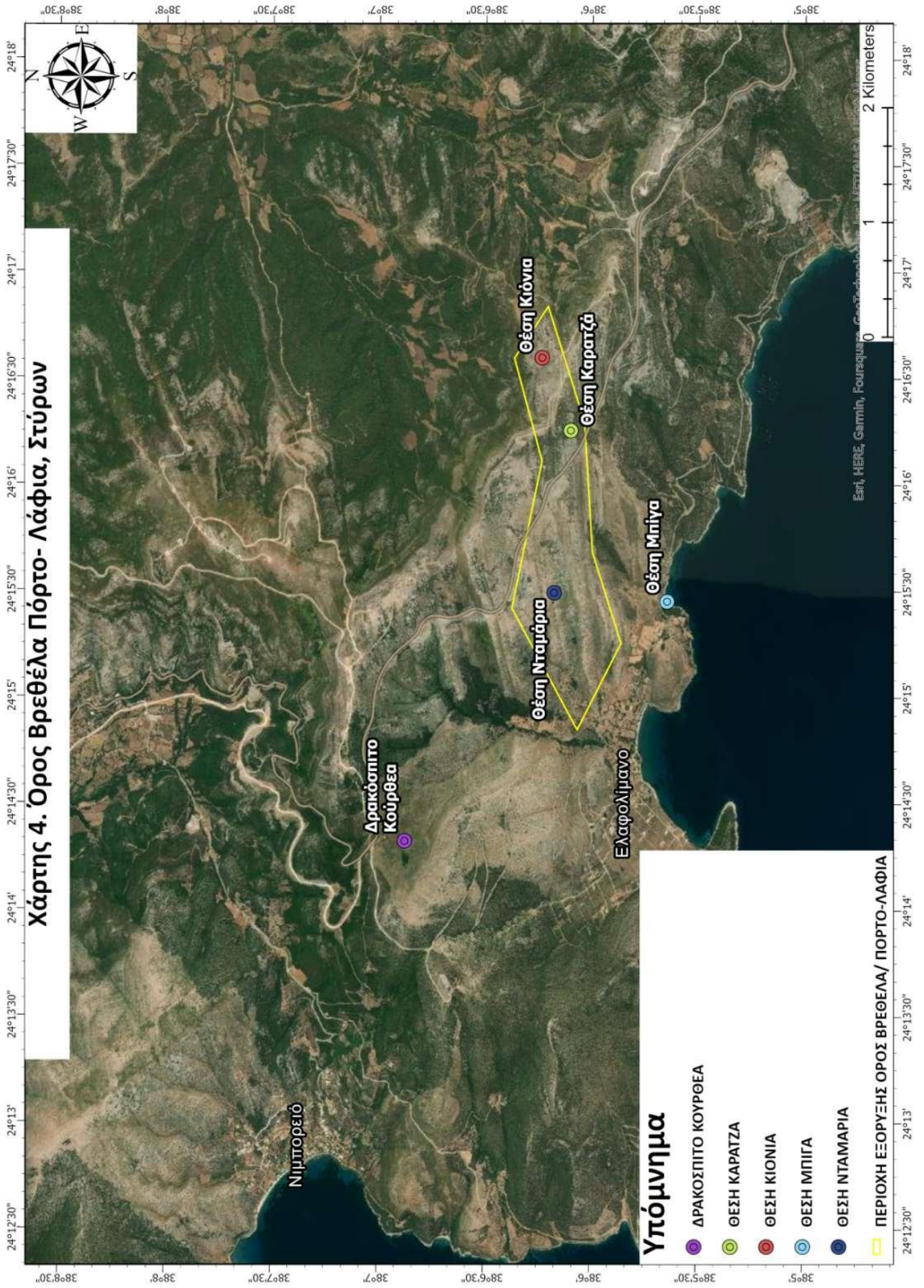
	ορθομαρμαρώσεις, επιδαπέδιες πλάκες		
Ηνωμένο Βασίλειο – Εδιμβούργο			
Εκκλησία του Αγίου Πέτρου	Ορθομαρμαρώσεις και επένδυση βάσης	1906/1929	Sutherland 2013.
Αυστρία – Βιέννη			
Λος Χάους	Επένδυση πρόσοψης, κίωνων και πεσσών	1909	Sutherland 2013.
Γαλλία – Παρίσι			
Μουσείο του Λούβρου	Τμήματα σε επιδαπέδιες πλάκες		Sutherland 2013.
Saint - Germain - des - Prés	Κίονες (Δεύτερη χρήση από Leptis Magna)		Lorenzatti 2016.
Chapelle de la Vierge	Κίονες (Δεύτερη χρήση από Leptis Magna)		Lorenzatti 2016.
Saint – Sulpice	Κίονες (Δεύτερη χρήση από Leptis Magna)		Lorenzatti 2016.
Ανάκτορο των Βερσαλλιών	Κίονες (Δεύτερη χρήση από Leptis Magna)		Lazarini 2007. Sutherland 2013. Lorenzatti 2016.
Γαλλία – Τουλόν			
Porta dell' Arsenale, Εθνικό Ναυτικό Μουσείο	4 κίονες (Δεύτερη χρήση από Leptis Magna)	1736 - 1738	Lazarini 2007. Sutherland 2013. Lorenzatti 2016.
Γαλλία – Vaison- la – Romaine (Vaucluse)			
Αγορά	Επίστρωση δαπέδου και διακόσμηση τοίχων.	1 ^{ος} π.Χ. - 1 ^{ος} μ.Χ.	Roux et al 2018

Κοπεγχάγη- Κάρλσμπεργκ			
Ny Carlsberg Glyptothek	Λεκάνη	3 ^{ος} /4 ^{ος} μ.Χ.	Roupaki & Chidioglou 2017.
ΗΠΑ - Νέα Υόρκη			
Μητροπολιτικό Μουσείο	2 ανάγλυφες στήλες	Περίοδος Αδριανού	Lazzarini 2007. Angelicoussis 2009. Sutherland 2013.
Δημόσια Βιβλιοθήκη	-	-	Παπαγεωργάκης 1966.

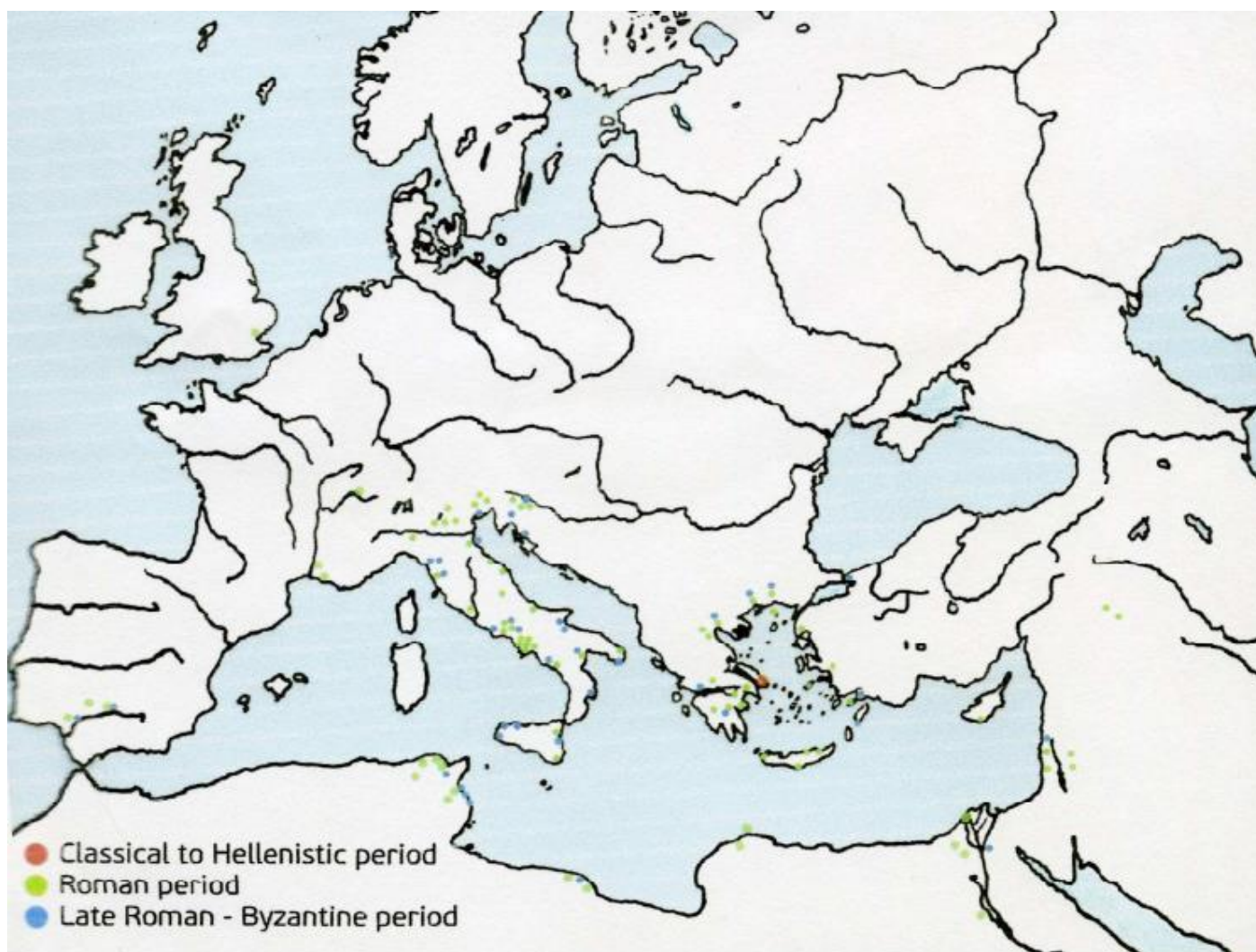
Κατάλογος χαρτών

Χάρτης 1. Περιοχές Εξόρυξης Στύρων.....	31
Χάρτης 2. Θέσεις εξόρυξης στο όρος Κλιόσι – λόφος Αγίου Νικολάου, Στύρων.....	32
Χάρτης 3. Θέσεις εξόρυξης όρος Πυργάρι Νημποριού, Στύρων.....	33
Χάρτης 4. Θέσεις εξόρυξης όρος Βρεθέλα Πόρτο – Λάφια, Στύρων.....	34
Χάρτης 5. Διασπορά του μαρμάρου Καρύστου/Στύρων.....	35

Χάρτης 5. Διασπορά (Chidiroglou 2010)

Κατάλογος Εικόνων

Εικόνα 1. Από το οδοιπορικό των Συλλόγων στα ρωμαϊκά λατομεία της θέσης <i>Πυργάρι</i>	42
Εικόνα 2. Τμήμα από τη συλλογή του Corsi με τα βασικά είδη από cipollino και άλλα χρωματιστά μάρμαρα (Sutherland 2013).	42
Εικόνα 3. Επιτύμβια στήλη της Κορινθίας Λαΐδος Αμαστρινής (1 ^{ος} - 2 ^{ος} μ.Χ.) από τα Στύρα.	42
Εικόνα 4. Η μνημειακή πύλη της ακρόπολης των Στύρων.	43
Εικόνα 5. Οι Γεωτεκτονικές Ζώνες της Ελλάδας. (Μουντράκης 2010).	43
Εικόνα 6. Στρωματογραφική στήλη της Αττικοκυκλαδικής ζώνης στη Ν. Εύβοια. (Παπαδοπούλου 2011).	43
Εικόνα 7. Λεπτή τομή σιπολινομάρμαρου των Στύρων κάτω από πολωτικό μικροσκόπιο, α) μόνο με πολωτή, β) με πολωτή και αναλυτή. Διακρίνεται εμφανώς η επιμηκυμένη δομή του μοσχοβίτη (Mus) που χαρακτηρίζει τον λεπιδοβλαστικό ιστό. (Κουφογιάννης 2015).....	44
Εικόνα 8. Διαμόρφωση του βράχου ύστερα από την λατόμηση. Λόφος Αγ. Νικολάου.....	44
Εικόνα 9. Χώρος λατόμησης εντός της ακρόπολης. Λόφος Αγ. Νικολάου.....	44
Εικόνα 10.Χώροι λατόμησης που αξιοποιήθηκαν για θεμελίωση κτηρίων. Διακρίνεται η κλίμακα επικοινωνίας τους. Λόφος Αγ. Νικολάου.	45
Εικόνα 11. Χώρος λατόμησης με διαμορφωμένη εσοχή στον βράχο. Λόφος Αγ. Νικολάου..	45
Εικόνα 12. Περιμετρική αύλακα για την απόσπαση όγκου. Λόφος Αγ. Νικολάου.	45
Εικόνα 13. Ίχνη φωλιών σφηγών. Λόφος Αγ. Νικολάου.....	46
Εικόνα 14. Λαξευμένες λεκάνες για το πλύσιμο (σβήσιμο) των εργαλείων. Λόφος Αγ. Νικολάου.....	46
Εικόνα 15. Έγκοιλο με διαμόρφωση κλίμακας. Διακρίνονται τα τρία σκαλοπάτια. Λόφος Αγ. Νικολάου.....	46
Εικόνα 16. Λατομικό μέτωπο στη θέση <i>Τράβα</i>	47
Εικόνα 17. Κυβόλιθος. Διακρίνεται η οριζόντια σειρά ιχνών. Θέση <i>Τράβα</i>	47
Εικόνα 18. Κτιστή, υπόγεια, κυκλική κατασκευή. Θέση <i>Τράβα</i>	47
Εικόνα 19.Λεκάνη με εκροή και κυκλική διαμόρφωση. Θέση <i>Τράβα</i>	48
Εικόνα 20. Λατομικό μέτωπο σε σχήμα «δωματίου», στη θέση <i>Πάλλη – Λάκκα</i>	48
Εικόνα 21. Κυβόλιθοι in situ στο λατομικό μέτωπο. Θέση <i>Πάλλη – Λάκκα</i>	48
Εικόνα 22. Ίχνη λατομικού τύκου. Θέση <i>Πάλλη – Λάκκα</i>	49
Εικόνα 23. Λατομικό μέτωπο και κυβόλιθοι in situ. Θέση <i>Πάλλη – Λάκκα</i>	49
Εικόνα 24. Λατομικά μέτωπα στη θέση <i>Claudiana</i>	49

Εικόνα 25. Το λατομικό μέτωπο στο οποίο βρίσκεται ο ενεπίγραφος κίονας F L CLAVDIANI (κίτρινο βέλος). Θέση <i>Claudiana</i>	50
Εικόνα 26. Ενεπίγραφος κίονας στη θέση <i>Claudiana</i> . Διακρίνεται το γράμμα Π στον κορμό.	50
Εικόνα 27. Λατρευτική ναόσχημη κόγχη σε λατομικό μέτωπο – υπαίθριο ιερό. Θέση <i>Claudiana</i>	50
Εικόνα 28. Λατρευτική κόγχη και διαμορφώσεις σε πεσμένο βράχο. Λατομικό μέτωπο στη θέση <i>Claudiana</i>	51
Εικόνα 29. Via <i>Claudiana</i> . (κεντρική οδός λιθαγωγίας). Θέση <i>Κρύα – Βρύση</i>	51
Εικόνα 30. Via <i>Claudiana</i> . Διακρίνονται οι αμαξοτροχιές. Θέση <i>Κρύα – Βρύση</i>	51
Εικόνα 31. Λατομικό μέτωπο στη θέση <i>Κρύα – Βρύση</i>	52
Εικόνα 32. Λατομικό μέτωπο στη θέση <i>Κρύα – Βρύση</i>	52
Εικόνα 33. Λατομικό μέτωπο και η πηγή «Κρόι – Φτόχτ» (Πράσινο βέλος). Θέση <i>Κρύα - Βρύση</i>	52
Εικόνα 34. Πηγή «Κρόι – Φτόχτ». Θέση <i>Κρύα – Βρύση</i>	53
Εικόνα 35. Ίχνος βελονιού στο μέτωπο και η σπασμένη μύτη του εργαλείου (μπλε βέλος). Θέση <i>Κρύα – Βρύση</i>	53
Εικόνα 36. Δρόμος Α. Ο αναλημματικός τοίχος και οι ορθοστάτες. Θέση <i>Κρύα – Βρύση</i>	53
Εικόνα 37 Δρόμος Α. Θέση <i>Κρύα – Βρύση</i> . Διακρίνεται η κορυφή του λόφου του Αγ. Νικολάου (ακρόπολη των Στύρων).....	54
Εικόνα 38. Θέση <i>Χώνι – Κούραινας</i> . Ρηχά μέτωπα στην κορυφή του λόφου Μυτερή. Διακρίνεται η κορυφή του λόφου του Αγ. Νικολάου (ακρόπολη Στύρων).	54
Εικόνα 39. Λατομικά μέτωπα που διαμορφώνουν «δωμάτια» και τα χωρίζει τοίχος. Θέση <i>Χώνι – Κούραινας</i>	54
Εικόνα 40. Θέση <i>Χώνι – Κούραινας</i> . Κίονας.....	55
Εικόνα 41. Κίονες και κυβόλιθοι διαμορφώνουν δρόμο. Θέση <i>Χώνι – Κούραινας</i>	55
Εικόνα 42. Λατομικό μέτωπο στη θέση <i>Αγιάννα</i>	55
Εικόνα 43. Λατομεία και δρόμοι καταβίβασης στη θέση <i>Πυργάρι</i> . Ρωμαϊκό συγκρότημα (Κόκκινο βέλος), συγκρότημα <i>Magior</i> (μπλε βέλος), αρχαίο δρόμος καταβίβασης (κίτρινο βέλος). (Αρχείο Γ. Καπρή).	56
Εικόνα 44. Λατομικό μέτωπο με τη μορφή «δωματίου» στη θέση <i>Πυργάρι</i> . (Αρχείο Γ. Καπρή)	56
Εικόνα 45. Λατομικά μέτωπα ακανόνιστου σχήματος. Θέση <i>Πυργάρι</i>	56
Εικόνα 46. Λατομικό μέτωπο στη θέση <i>Πυργάρι</i>	57
Εικόνα 47. Λατομικό μέτωπο το οποίο έχει καταχωθεί από λατύπες. Θέση <i>Πυργάρι</i>	57
Εικόνα 48. Κεντρικός δρόμος στο λατομικό συγκρότημα. Θέση <i>Πυργάρι</i>	57

Εικόνα 49. Αποψη του κεντρικού δρόμου. Διακρίνονται τμήματα πλακών και κίωνων τοποθετημένα στον δρόμο. Θέση <i>Πυργάρι</i>	58
Εικόνα 50. Οπή ανάσχεσης στον δρόμο καταβίβασης. Θέση <i>Πυργάρι</i>	58
Εικόνα 51. Ίχνη αμαξοτροχιών στον δρόμο καταβίβασης. Θέση <i>Πυργάρι</i>	59
Εικόνα 52. Κατεστραμμένος κίονας στον αναλημματικό τοίχο του δρόμου. Θέση <i>Πυργάρι</i> ..	59
Εικόνα 53. Λατομείο στη θέση <i>Πυργάρι</i> . Διακρίνονται 3 μη αποσπασμένοι κίονες (Κόκκινα βέλη).....	59
Εικόνα 54. Διαμορφωμένος κίονας σε λατομικό μέτωπο. Διακρίνονται ίχνη τύκου. Θέση <i>Πυργάρι</i>	60
Εικόνα 55. Περιμετρική αύλακα (φάλκα) με ίχνη τύκου και βελονιού. Θέση <i>Πυργάρι</i>	60
Εικόνα 56. Ίχνη τύκου, τεχνική ιχθυάκανθας (a festoni). Θέση <i>Πυργάρι</i>	60
Εικόνα 57. Περιμετρικές αύλακες (φάλκες) σε λατομικό μέτωπο. Θέση <i>Πυργάρι</i>	61
Εικόνα 58. Ίχνη χοντρού βελονιού, τεχνική rointille (Κόκκινο πλαίσιο). Θέση <i>Πυργάρι</i>	61
Εικόνα 59. Φωλιά σφήνας σε λατομικό μέτωπο. Θέση <i>Πυργάρι</i>	61
Εικόνα 60. Αποσπασμένο τμήμα δίδυμων κίωνων. Θέση <i>Πυργάρι</i>	62
Εικόνα 61. Δύο εγκαταλελειμμένοι κίονες in situ. Από πάνω διακρίνεται το στρώσιμο του κεντρικού δρόμου με πλάκες και τμήματα κίωνων. Θέση <i>Πυργάρι</i>	62
Εικόνα 62. Κατεστραμμένος κίονας μεγάλων διαστάσεων με προστατευτική ταινία στη βάση. Θέση <i>Πυργάρι</i>	62
Εικόνα 63. Η βάση του κίονα (Εικ.62).....	63
Εικόνα 64. Λόφοι από λατύπες. Διακρίνεται αναλημματικός τοίχος και κίονας στον χώρο εξόρυξης. Θέση <i>Πυργάρι</i>	63
Εικόνα 65. Σωροί από τις λατύπες. Διακρίνεται κίονας in situ και μη αποσπασμένοι δίδυμοι κίονες στο μέτωπο (κίτρινο βέλος). Θέση <i>Πυργάρι</i>	63
Εικόνα 66. Κτιστό πηγάδι συλλογής νερού. Θέση <i>Πυργάρι</i>	64
Εικόνα 67. Λεκάνη. Θέση <i>Πυργάρι</i>	64
Εικόνα 68. Μη αποσπασμένη σαρκοφάγος. Θέση <i>Πυργάρι</i>	64
Εικόνα 69. Επιγραφή ΔΙΟΚΛΗΣ σε λατομικό μέτωπο. Θέση <i>Πυργάρι</i> . (Lambraki 1980).....	65
Εικόνα 70. Λατρευτική κόγχη. Θέση <i>Πυργάρι</i>	65
Εικόνα 71. Το μεγαλύτερο εκ των Τεσσάρων σπηλαίων (διαθλάσεων) σε λατομικό μέτωπο στη θέση <i>Πυργάρι</i>	65
Εικόνα 72. Δρόμος που συνδέει τα νεότερα λατομεία (Marmor) με τα ρωμαϊκά. Θέση <i>Πυργάρι</i>	66
Εικόνα 73. Κτηριακά κατάλοιπα Marmor. Θέση <i>Πυργάρι</i>	66
Εικόνα 74. Λατομικά μέτωπα σε σχήμα «δωματίων» στη θέση <i>Πυργάρι</i>	66
Εικόνα 75. Λατομικό μέτωπο σε σχήμα «δωματίου» στη θέση <i>Πυργάρι – Λιούτσα</i>	67

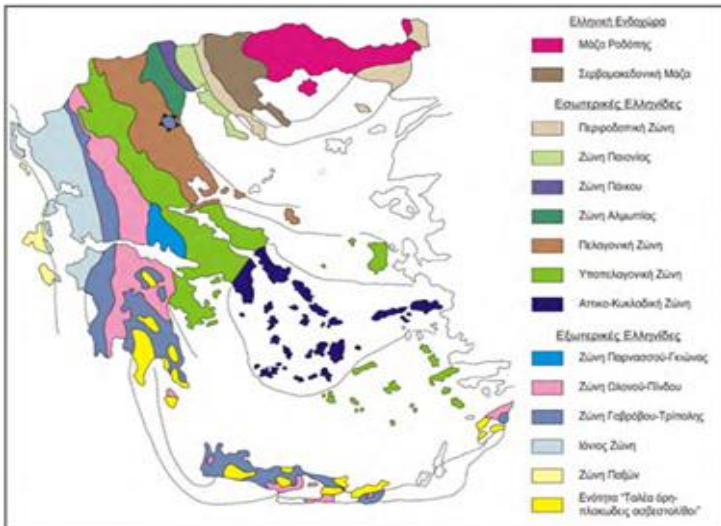
Εικόνα 76. Ίχνη φωλιών σφηνών σε μαρμάρινη πλάκα. Θέση <i>Πυργάρι - Λιούτσα</i>	67
Εικόνα 77. Φωλιά σφήνας σε λατομικό μέτωπο στη θέση <i>Πυργάρι - Λιούτσα</i>	67
Εικόνα 78. Αμαξοτροχιά. Δρόμος καταβίβασης. Θέση <i>Λιούτσα</i>	68
Εικόνα 79. Μικρά λατομικά μέτωπα ανατολικής ομάδας. Θέση <i>Ντούκα</i>	68
Εικόνα 80. Γλίστρα στη θέση <i>Τσέπι – Κλύβ</i> , Νημποριό.	68
Εικόνα 81. Οπή ανάσχεσης στη θέση <i>Τσέπι – Καλύβ</i> . Νημποριό.	69
Εικόνα 82. Κυβόλιθοι στη θέση <i>Τσέπι – Γκίρ ή Μάρμαρα</i> . Νημποριό.	69
Εικόνα 83. Λατομικό μέτωπο. Θέση <i>Χώνι – Ρότζε</i>	69
Εικόνα 84. Σαρκοφάγος. Θέση <i>Πύργος</i>	70
Εικόνα 85. Μη αποσπασμένη σαρκοφάγος με ημίεργη καλυπτήρια πλάκα. Θέση <i>Πύργος</i>	70
Εικόνα 86. Καλυπτήρια πλάκα Σαρκοφάγου που σε δεύτερη χρήση λαξεύτηκε <i>λεκάνη</i>	70
Εικόνα 87. α,β. Επιτύμβια στήλη. Νημποριό.	71
Εικόνα 88. Λατομικό μέτωπο εντός των ορίων του οικισμού του Νημποριού. Θέση <i>Πύργος</i> . 71	
Εικόνα 89. Κτηριακά κατάλοιπα μεγάλου κτηρίου (κίτρινο βέλος). Βόρεια πλευρά. Θέση <i>Πύργος</i>	71
Εικόνα 90. Θέση <i>Μποσλιμέτι/Αλογόπετρα</i> . Διακρίνονται μέτωπα εξόρυξης και σωροί από λατύπες. (Αρχείο Γ. Καπρή).....	72
Εικόνα 91. Λατομικό μέτωπο με τη μορφή ζιγκ – ζαγκ. Θέση <i>Μποσλιμέτι/Αλογόπετρα</i>	72
Εικόνα 92. Αποτύπωμα του όγκου που έχει αποσπαστεί. Θέση <i>Μποσλιμέτι/Αλογόπετρα</i>	72
Εικόνα 93. Φωλιές σφηνών σε λατομικό μέτωπο στη θέση <i>Μποσλιμέτι/Αλογόπετρα</i>	73
Εικόνα 94. Δρόμος καταβίβασης από τα λατομεία στη θέση <i>Μποσλιμέτι/Αλογόπετρα</i> προς τη Θέση <i>Λεύκα</i>	73
Εικόνα 95. α,β Ίχνη από αμαξοτροχίες και σπασμένη οπή ανάσχεσης. Θέση <i>Μποσλιμέτι/Αλογόπετρα</i>	73
Εικόνα 96. Λατομείο από τη δεύτερη ομάδα στη θέση <i>Μποσλιμέτι/Αλογόπετρα</i>	74
Εικόνα 97. Ένα εκ των μεμονωμένων λατομικών μετώπων στη θέση <i>Μποσλιμέτι/Αλογόπετρα</i>	74
Εικόνα 98. Εγχάρακτος σε λατομικό μέτωπο Σταυρός εγγεγραμμένος σε κύκλο και γράμματα Μ,Α. Θέση <i>Μποσλιμέτι/Αλογόπετρα</i>	74
Εικόνα 99. Λατομικό μέτωπο σε σχήμα «δωματίου». Θέση <i>Πυργάκι</i>	75
Εικόνα 100. Κυβόλιθος in situ σε ρηχό λατομικό μέτωπο. Θέση <i>Πυργάκι</i>	75
Εικόνα 101. Ίχνη από αμαξοτροχίες. Θέση <i>Πυργάκι</i>	75
Εικόνα 102. Εγχάρακτος μετρικός πόδας. Λατομικό μέτωπο στη θέση <i>Πυργάκι</i>	76
Εικόνα 103. Μετρικός πόδας. Θέση <i>Πυργάκι</i>	76
Εικόνα 104. Επιγραφή ΔΙΟΚΛΕΕΣ στον βράχο. Θέση <i>Πυργάκι</i>	76
Εικόνα 105. Λατομείο σε σχήμα «δωματίου» στη θέση <i>Κουκούλα</i>	77

Εικόνα 106. Λατύπες από το λατομείο στη θέση <i>Κουκούλα</i>	77
Εικόνα 107. Πρώτη ομάδα λατομείων στη θέση <i>Κιόνια</i>	77
Εικόνα 108. Λεπτομέρεια ενός εκ των λατομικών μετώπων. Σχηματίζουν στενά «δωμάτια». Θέση <i>Κιόνια</i>	78
Εικόνα 109. Λατομικό μέτωπο σε σχήμα διαδρόμου. Θέση <i>Κιόνια</i>	78
Εικόνα 110. Κλιμακωτή εξόρυξη. Θέση <i>Κιόνια</i>	78
Εικόνα 111. Κίονας. Θέση <i>Κιόνια</i>	79
Εικόνα 112. Τομή απόσπασης δείγματος (;). Θέση <i>Κιόνια</i>	79
Εικόνα 113. Τομή απόσπασης δείγματος (;). Θέση <i>Κιόνια</i>	79
Εικόνα 114. Άποψη της τομής σε σχήμα ανεστραμμένου Π. Θέση <i>Κιόνια</i>	80
Εικόνα 115. Τομή σε σχήμα ανεστραμμένου Π για λήψη δείγματος (;). Διακρίνονται οι φωλιές σφηνών και τα ίχνη εργαλείων. Θέση <i>Κιόνια</i>	80
Εικόνα 116. Λατομικό μέτωπο στη θέση <i>Κιόνια</i> . Οι λατύπες όπως και οι κατεστραμμένοι κίονες μεταφέρονται στις εξωτερικές όψεις του λατομείου.....	80
Εικόνα 117. Λατομικό μέτωπο που έχει μερικώς καταχωθεί από τα μπάζα του αιολικού σταθμού. Θέση <i>Καρατζά</i>	81
Εικόνα 118. Δύο διαδοχικά λατομικά μέτωπα που σχηματίζουν «δωμάτια» και τα χωρίζει «τοιχος». Θέση <i>Καρατζά</i>	81
Εικόνα 119. Κίονας ανάμεσα στις νεότερες λατύπες της <i>Marmor</i> . Θέση <i>Νταμάρια</i>	81
Εικόνα 120. Μαρμάρινη λεκάνη. Διακρίνεται επιφανειακή κεραμική και σκωρίες. Θέση <i>Νταμάρια</i> , λατομεία <i>Marmor</i>	82
Εικόνα 121. Φωλιά σφήνας στα λατομεία της <i>Marmor</i> . Θέση <i>Νταμάρια</i>	82
Εικόνα 122. Λατομικό μέτωπο στη θέση <i>Γλοζες</i> του όρους Διακόφτης.....	82
Εικόνα 123. Λαξευτή είσοδος και κλίμακα σπηλαιού στη θέση <i>Γλοζες</i> . Όρος Διακόφτης.....	83
Εικόνα 124. Φάλκα για την απόσπαση όγκου. Θέση <i>Γλοζες</i>	83
Εικόνα 125. Κυβόλιθοι σε λατομικό μέτωπο στη θέση <i>Γλοζες</i> , όρος Διακόφτης.....	83
Εικόνα 126. Κυβόλιθος με διαμόρφωση βαθμίδας για την απόσχιση πλακών. Θέση <i>Τράβα</i>	84
Εικόνα 127. Οπές για την στήριξη ανυψωτικών μηχανών. Θέση <i>Πυργάρι</i>	84
Εικόνα 128. Μώλος Νημποριού. Διακρίνονται οι 3 επάλληλες φάσεις και οι βυθισμένοι κίονες και κυβόλιθοι.....	84
Εικόνα 129. Η αποκάλυψη των κίωνων από το παραλιακό μέτωπο του Νημποριού. (Αρχείο Μ. Χιδίρογλου).....	85
Εικόνα 130. Σαρκοφάγος στην θέση <i>Λεύκα</i> . (Ξενοδοχειακή μονάδα <i>Venus Beach</i>).....	85
Εικόνα 131. Ένας εκ των κίωνων στη θέση <i>Λεύκα</i> . (Ξενοδοχειακή μονάδα <i>Venus Beach</i>). ...	85
Εικόνα 132. α,β. Ενεπίγραφοι κίονες από τον όρμο του Νημποριού (Chidiroglou 2009).....	86
Εικόνα 133. Δρακόσπιτο Πύργος Νημποριού. (Αρχείο Μ. Χιδίρογλου).....	86

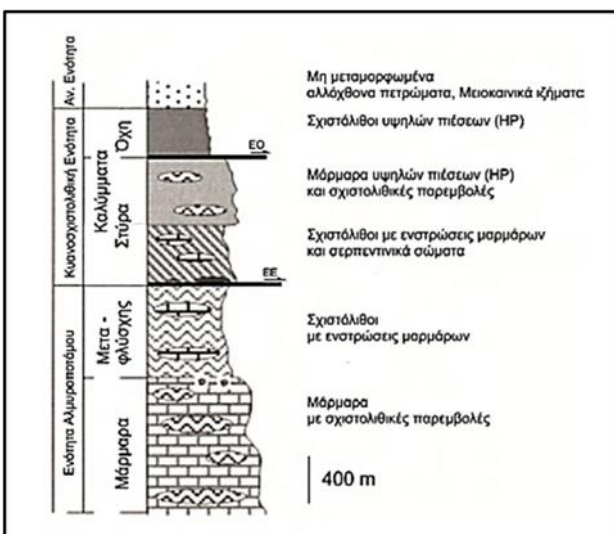
Εικόνα 134. Ναῦδριο στα λατομεία της Marmor. Θέση <i>Πυργάρι</i>	86
Εικόνα 135. Ναός του Αντωνίνου πίου και της Φαυστίνας . Ρώμη (Sutherland 2013).	87
Εικόνα 136. Opus sectile. Ορχήστρα θεάτρου του Διονύσου. Αθήνα (Vitti 2016).	87
Εικόνα 137. Άγαλμα κροκόδειλου από τη βίλα του Αδριανού στο Τίβολι. (Sutherland 2013).	87
Εικόνα 138. Ανάγλυφες στήλες από το Μητροπολιτικό Μουσείο Ν. Υόρκης (Angelicooussis 2009).....	88
Εικόνα 139. Σιντριβάνι σε έπαυλη στην Παλαιοχώρα Καρύστου. (Χιδίρογλου 2012)	88
Εικόνα 140. Κίονες από την κρήνη στην Ροτόντα Θεσσαλονίκης.....	89
Εικόνα 141. Παλαιοχριστιανική κολυμβήθρα. Παρεκκλήσιο Αρχαγγέλων. Ίμβρος. (Αρχείο Π. Γαβριήλ).....	89

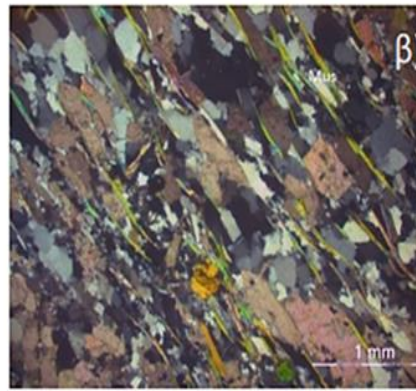
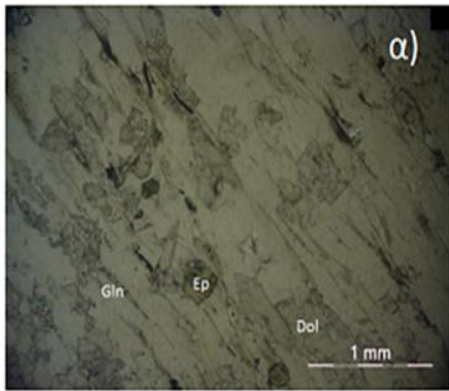
Εικόνα 4. Η μνημειακή πύλη της ακρόπολης των Στύρων.

Εικόνα 5. Οι Γεωτεκτονικές Ζώνες της Ελλάδας. (Μουντράκης 2010).

Εικόνα 6. Στρωματογραφική στήλη της Αττικοκυκλαδικής ζώνης στη Ν. Εύβοια. (Παπαδοπούλου 2011).

Εικόνα 7. Λεπτή τομή σιπολινομάρμαρου των Στύρων κάτω από πολωτικό μικροσκόπιο, α) μόνο με πολωτή, β) με πολωτή και αναλυτή. Διακρίνεται εμφανώς η επιμηκυμένη δομή του μοσχοβίτη (Mus) που χαρακτηρίζει τον λεπιδοβλαστικό ιστό. (Κουφογιάννης 2015).

Εικόνα 8. Διαμόρφωση του βράχου ύστερα από την λατόμηση. Λόφος Αγ. Νικολάου.

Εικόνα 9. Χώρος λατόμησης εντός της ακρόπολης. Λόφος Αγ. Νικολάου.

Εικόνα 10. Χώροι λατόμησης που αξιοποιήθηκαν για θεμελίωση κτηρίων. Διακρίνεται η κλίμακα επικοινωνίας τους. Λόφος Αγ. Νικολάου.

Εικόνα 11. Χώρος λατόμησης με διαμορφωμένη εσοχή στον βράχο. Λόφος Αγ. Νικολάου

Εικόνα 12. Περιμετρική αύλακα για την απόσπαση όγκου. Λόφος Αγ. Νικολάου.

Εικόνα 13. Ίχνη
φωλιών σφηνών.
Λόφος Αγ. Νικολάου.

Εικόνα 14. Λαξευμένες
λεκάνες για το πλύσιμο
(σβήσιμο) των
εργαλείων. Λόφος Αγ.
Νικολάου.

Εικόνα 15. Έγκοιλο με
διαμόρφωση κλίμακας.
Διακρίνονται τα τρία
σκαλοπάτια. Λόφος Αγ.
Νικολάου.

Εικόνα 16. Λατομικό μέτωπο στη θέση *Τράβα*.

Εικόνα 17. Κυβόλιθος. Διακρίνεται η οριζόντια σειρά ιχνών. Θέση *Τράβα*.

Εικόνα 18. Κτιστή, υπόγεια, κυκλική κατασκευή. Θέση *Τράβα*.

Εικόνα 19 Λεκάνη με εκροή και κυκλική διαμόρφωση. Θέση *Τράβα*.

Εικόνα 20. Λατομικό μέτωπο σε σχήμα «δοματίου», στη θέση *Πάλλη – Λάκκα*.

Εικόνα 21. Κυβόλιθοι in situ στο λατομικό μέτωπο. Θέση *Πάλλη – Λάκκα*.

Εικόνα 22. Ίχνη
λατομικού τύκου. Θέση
Πάλλη – Λάκκα.

Εικόνα 23. Λατομικό
μέτωπο και κυβόλιθοι
in situ. Θέση *Πάλλη –
Λάκκα*.

Εικόνα 24. Λατομικά
μέτωπα στη θέση
Claudiana.

Εικόνα 25. Το λατομικό μέτωπο στο οποίο βρίσκεται ο ενεπίγραφος κίονας F L CLAVDIANI (κίτρινο βέλος). Θέση *Claudiana*.

Εικόνα 26. Ενεπίγραφος κίονας στη θέση *Claudiana*. Διακρίνεται το γράμμα Π στον κορμό.

Εικόνα 27. Λατρευτική ναόσχημη κόγχη σε λατομικό μέτωπο – υπαίθριο ιερό. Θέση *Claudiana*.

Εικόνα 28. Λατρευτική κόγχη και διαμορφώσεις σε πεσμένο βράχο. Λατομικό μέτωπο στη θέση *Claudiana*.

Εικόνα 29. Via *Claudiana*. (κεντρική οδός λιθαγωγίας). Θέση *Κρύα – Βρύση*.

Εικόνα 30. Via *Claudiana*. Διακρίνονται οι αμαξοτροχιές. Θέση *Κρύα – Βρύση*.

Εικόνα 31. Λατομικό μέτωπο στη θέση *Κρύα – Βρύση*.

Εικόνα 32. Λατομικό μέτωπο στη θέση *Κρύα – Βρύση*.

Εικόνα 33. Λατομικό μέτωπο και η πηγή «*Κρόι – Φτόχτι*» (Πράσινο βέλος). Θέση *Κρύα - Βρύση*.

Εικόνα 34. Πηγή «Κρόι – Φτόχτ». Θέση Κρύα – Βρύση.

Εικόνα 35. Ίχος βελονιού στο μέτωπο και η σπασμένη μύτη του εργαλείου (μπλε βέλος). Θέση Κρύα – Βρύση.

Εικόνα 36. Δρόμος Α. Ο αναλημματικός τοίχος και οι ορθοστάτες. Θέση Κρύα – Βρύση.

Εικόνα 37 Δρόμος Α.
Θέση *Κρύα – Βρύση*.
Διακρίνεται η κορυφή
του λόφου του Αγ.
Νικολάου (ακρόπολη
των Στύρων).

Εικόνα 38. Θέση *Χώνι*
– *Κούραινας*. Ρηχά
μέτωπα στην κορυφή
του λόφου Μυτερή.
Διακρίνεται η κορυφή
του λόφου του Αγ.
Νικολάου (ακρόπολη
Στύρων).

Εικόνα 39. Λατομικά
μέτωπα που
διαμορφώνουν
«δωμάτια» και τα
χωρίζει τοίχος. Θέση
Χώνι – Κούραινας.

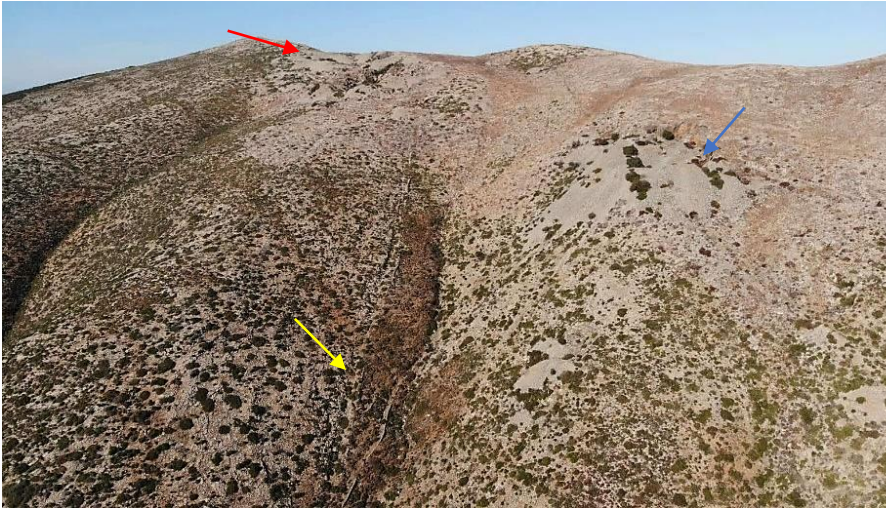
Εικόνα 40. Θέση *Χώνι*
– *Κούρραινας*. Κίονας.

Εικόνα 41. Κίονες και
κυβόλιθοι
διαμορφώνουν δρόμο.
Θέση *Χώνι* –
Κούρραινας.

Εικόνα 42. Λατομικό
μέτωπο στη θέση
Αγιάννα.

Εικόνα 43. Λατομεία και δρόμοι καταβίβασης στη θέση *Πυργάρι*. Ρωμαϊκό συγκρότημα (Κόκκινο βέλος), συγκρότημα *Marmor* (μπλε βέλος), αρχαίο δρόμος καταβίβασης (κίτρινο βέλος). (Αρχείο Γ. Καπρή).

Εικόνα 44. Λατομικό μέτωπο με τη μορφή «δωματίου» στη θέση *Πυργάρι*. (Αρχείο Γ. Καπρή)

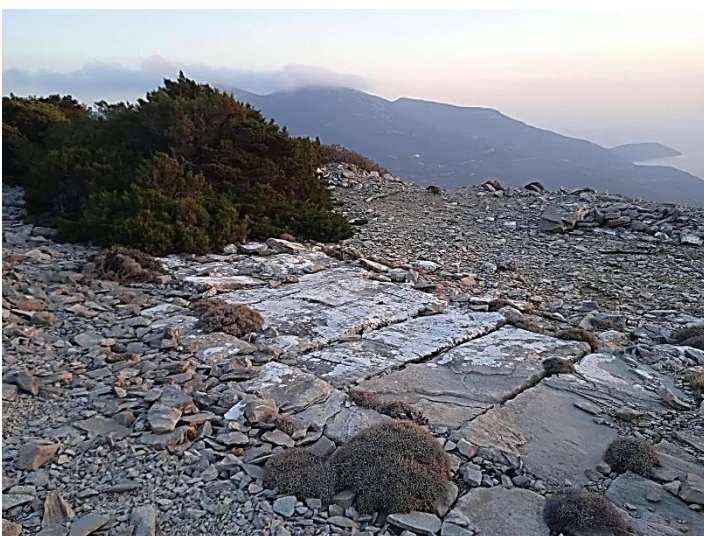
Εικόνα 45. Λατομικά μέτωπα ακανόνιστου σχήματος. Θέση *Πυργάρι*.

Εικόνα 46. Λατομικό μέτωπο στη θέση *Πυργάρι*.

Εικόνα 47. Λατομικό μέτωπο το οποίο έχει καταχωθεί από λατύπες. Θέση *Πυργάρι*.

Εικόνα 48. Κεντρικός δρόμος στο λατομικό συγκρότημα. Θέση *Πυργάρι*.

Εικόνα 49. Αποψη του κεντρικού δρόμου. Διακρίνονται τμήματα πλακών και κίωνων τοποθετημένα στον δρόμο. Θέση *Πυργάρι*.

Εικόνα 50. Οπή ανάσχεσης στον δρόμο καταβίβασης. Θέση *Πυργάρι*.

Εικόνα 51. Ίχνη
αμαξοτροχιών στον
δρόμο καταβίβασης.
Θέση *Πυργάρι*.

Εικόνα 52.
Κατεστραμμένος
κίονας στον
αναλημματικό τείχος
του δρόμου. Θέση
Πυργάρι.

Εικόνα 53. Λατομείο
στη θέση *Πυργάρι*.
Διακρίνονται 3 μη
αποσπασμένοι κίονες
(Κόκκινα βέλη).

Εικόνα 54.
Διαμορφωμένος κίονας
σε λατομικό μέτωπο.
Διακρίνονται ίχνη
τύκου. Θέση *Πυργάρι*.

Εικόνα 55. Περιμετρική
αύλακα (φάλκα) με
ίχνη τύκου και
βελονιού. Θέση
Πυργάρι.

Εικόνα 56. Ίχνη τύκου,
τεχνική ιχθυάκανθας (a
festoni). Θέση *Πυργάρι*.

Εικόνα 57.
Περιμετρικές αύλακες
(φάλκες) σε λατομικό
μέτωπο. Θέση *Πυργάρι*.

Εικόνα 58. Ίχνη
χοντρού βελονιού,
τεχνική pointille
(Κόκκινο πλαίσιο).
Θέση *Πυργάρι*.

Εικόνα 59. Φωλιά
σφήνας σε λατομικό
μέτωπο. Θέση *Πυργάρι*.

Εικόνα 60.
Αποσπασμένο τμήμα
δίδυμων κίωνων. Θέση
Πυργάρι.

Εικόνα 61. Δύο
εγκαταλελειμμένοι
κίονες in situ. Από
πάνω διακρίνεται το
στρώσιμο του
κεντρικού δρόμου με
πλάκες και τμήματα
κίωνων. Θέση *Πυργάρι*.

Εικόνα 62.
Κατεστραμμένος
κίονας μεγάλων
διαστάσεων με
προστατευτική ταινία
στη βάση. Θέση
Πυργάρι.

Εικόνα 63. Η βάση του κίονα (Εικ.62).

Εικόνα 64. Λόφοι από λατύπες. Διακρίνεται αναλημματικός τοίχος και κίονας στον χώρο εξόρυξης. Θέση Πυργάρι.

Εικόνα 65. Σωροί από τις λατύπες. Διακρίνεται κίονας in situ και μη αποσπασμένοι δίδυμοι κίονες στο μέτωπο (κίτρινο βέλος). Θέση Πυργάρι.

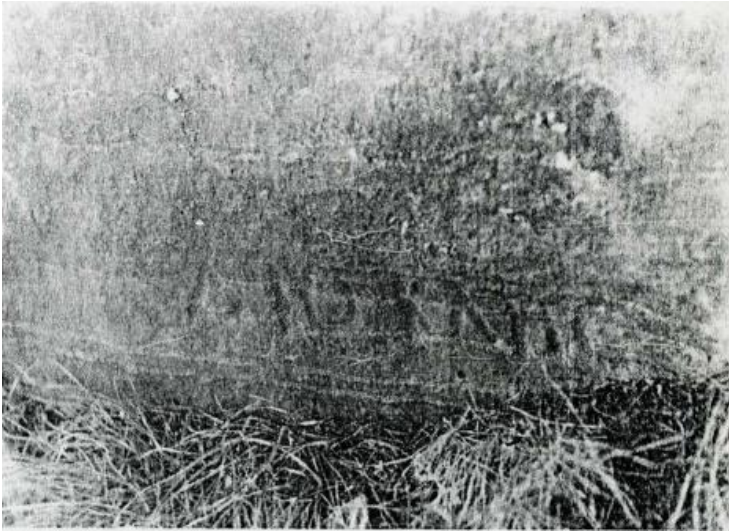
Εικόνα 66. Κτιστό
πηγάδι συλλογής νερού.
Θέση *Πυργάρι*.

Εικόνα 67. Λεκάνη.
Θέση *Πυργάρι*.

Εικόνα 68. Μη
αποσπασμένη
σαρκοφάγος. Θέση
Πυργάρι.

Εικόνα 69. Επιγραφή ΔΙΟΚΛΗΣ σε λατομικό μέτωπο. Θέση *Πυργάρι*. (Lambraki 1980)

Εικόνα 70. Λατρευτική κόγχη. Θέση *Πυργάρι*.

Εικόνα 71. Το μεγαλύτερο εκ των Τεσσάρων σπηλαίων (διαθλάσεων) σε λατομικό μέτωπο στη θέση *Πυργάρι*.

Εικόνα 72. Δρόμος που συνδέει τα νεότερα λατομεία (Marmor) με τα ρωμαϊκά. Θέση Πυργάρι.

Εικόνα 73. Κτηριακά κατάλοιπα Μarmor. Θέση Πυργάρι.

Εικόνα 74. Λατομικά μέτωπα σε σχήμα «δωματίων» στη θέση Πυργάρι.

Εικόνα 75. Λατομικό μέτωπο σε σχήμα «δωματίου» στη θέση *Πυργάρι – Λιούτσα*.

Εικόνα 76. Ίχνη φωλιών σφηνών σε μαρμάρινη πλάκα. Θέση *Πυργάρι - Λιούτσα*.

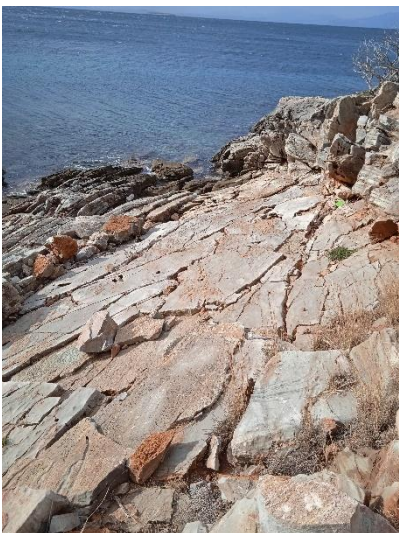
Εικόνα 77. Φωλιά σφήνας σε λατομικό μέτωπο στη θέση *Πυργάρι - Λιούτσα*.

Εικόνα 78.
Αμαξοτροχιά. Δρόμος
καταβίβασης. Θέση
Λιούτσα.

Εικόνα 79. Μικρά
λατομικά μέτωπα
ανατολικής ομάδας.
Θέση *Ντούκα.*

Εικόνα 80. Γλίστρα στη
θέση *Τσέπι – Κλύβ,*
Νημποριό.

Εικόνα 81. Οπή
ανάσχεσης στη θέση
Τσέπι – Καλύβ.
Νημποριό.

Εικόνα 82. Κυβόλιθοι
στη θέση *Τσέπι – Γκίρ ή*
Μάρμαρα. Νημποριό.

Εικόνα 83. Λατομικό
μέτωπο. Θέση *Χώνι –*
Ρότζε.

Εικόνα 84.
Σαρκοφάγος. Θέση
Πύργος.

Εικόνα 85. Μη
αποσπασμένη
σαρκοφάγος με ημίεργη
καλυπτήρια πλάκα.
Θέση *Πύργος*.

Εικόνα 86.
Καλυπτήρια πλάκα
Σαρκοφάγου που σε
δεύτερη χρήση
λαξεύτηκε *λεκάνη*.

α)

β)

Εικόνα 87. α,β.
Επιτύμβια στήλη.
Νημποριό.

Εικόνα 88. Λατομικό
μέτωπο εντός των
ορίων του οικισμού του
Νημποριού. Θέση
Πύργος.

Εικόνα 89. Κτηριακά
κατάλοιπα μεγάλου
κτηρίου (κίτρινο
βέλος). Βόρεια πλευρά.
Θέση *Πύργος*.

Εικόνα 90. Θέση Μποσλιμέτι/Αλογόπετρα . Διακρίνονται μέτωπα εξόρυξης και σωροί από λατύπες. (Αρχείο Γ. Καπρή).

Εικόνα 91. Λατομικό μέτωπο με τη μορφή ζιγκ – ζαγκ. Θέση Μποσλιμέτι/Αλογόπετρα .

Εικόνα 92. Αποτύπωμα του όγκου που έχει αποσπαστεί. Θέση Μποσλιμέτι/Αλογόπετρα .

Εικόνα 93. Φωλιές σφηνών σε λατομικό μέτωπο στη θέση Μποσλιμέτη/Αλογόπετρα.

Εικόνα 94. Δρόμος καταβίβασης από τα λατομεία στη θέση Μποσλιμέτη/Αλογόπετρα προς τη Θέση Λεύκα.

α)

β)

Εικόνα 95. α,β Ίχνη από αμαξοτροχίες και σπασμένη οπή ανάσχεσης. Θέση Μποσλιμέτι/Αλογόπετρα.

Εικόνα 96. Λατομείο
από τη δεύτερη ομάδα
στη θέση
Μποσλιμέτι/Αλογόπετρα

Εικόνα 97. Ένα εκ των
μεμονωμένων
λατομικών μετώπων
στη θέση
Μποσλιμέτι/Αλογόπετρα

Εικόνα 98. Εγχάρακτος
σε λατομικό μέτωπο
Σταυρός εγγεγραμμένος
σε κύκλο και
γράμματα Μ,Α. Θέση
Μποσλιμέτι/Αλογόπετρα

Εικόνα 99. Λατομικό μέτωπο σε σχήμα «δωματίου». Θέση *Πυργάκι*.

Εικόνα 100. Κυβόλιθος in situ σε ρηχό λατομικό μέτωπο. Θέση *Πυργάκι*.

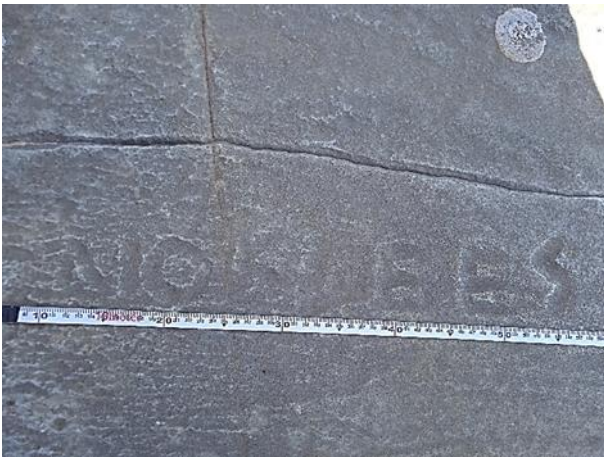
Εικόνα 101. Ίχνη από αμαξοτροχίες. Θέση *Πυργάκι*.

Εικόνα 102.
Εγχάρακτος μετρικός
πόδας. Λατομικό
μέτωπο στη θέση
Πυργάκι.

Εικόνα 103. Μετρικός
πόδας. Θέση *Πυργάκι*.

Εικόνα 104. Επιγραφή
ΔΙΟΚΛΕΕΣ στον
βράχο. Θέση *Πυργάκι*.

Εικόνα 105. Λατομείο σε σχήμα «δωματίου» στη θέση *Κουκούλα*.

Εικόνα 106. Λατύπες από το λατομείο στη θέση *Κουκούλα*.

Εικόνα 107. Πρώτη ομάδα λατομείων στη θέση *Κιόνια*.

Εικόνα 108.
Λεπτομέρεια ενός εκ
των λατομικών
μετώπων. Σχηματίζουν
στενά «δωμάτια». Θέση
Κιόνια.

Εικόνα 109. Λατομικό
μέτωπο σε σχήμα
διαδρόμου. Θέση
Κιόνια.

Εικόνα 110.
Κλιμακωτή εξόρυξη.
Θέση *Κιόνια*.

Εικόνα 111. Κίονας,
Θέση *Κιόνια*.

Εικόνα 112. Τομή
απόσπασης δείγματος
(;). Θέση *Κιόνια*.

Εικόνα 113. Τομή
απόσπασης δείγματος
(;). Θέση *Κιόνια*.

Εικόνα 114. Αποψη της τομής σε σχήμα ανεστραμμένου Π. Θέση *Κιόνια*.

Εικόνα 115. Τομή σε σχήμα ανεστραμμένου Π για λήψη δείγματος (;). Διακρίνονται οι φολιές σφηνών και τα ίχνη εργαλείων. Θέση *Κιόνια*.

Εικόνα 116. Λατομικό μέτωπο στη θέση *Κιόνια*. Οι λατύπες όπως και οι κατεστραμμένοι κίονες μεταφέρονται στις εξωτερικές όψεις του λατομείου.

Εικόνα 117. Λατομικό μέτωπο που έχει μερικώς καταχωθεί από τα μπάζα του αιολικού σταθμού. Θέση *Καρατζά*.

Εικόνα 118. Δύο διαδοχικά λατομικά μέτωπα που σχηματίζουν «δωμάτια» και τα χωρίζει «τοίχος». Θέση *Καρατζά*.

Εικόνα 119. Κίονας ανάμεσα στις νεότερες λατόπες της Marmor. Θέση *Νταμάρια*.

Εικόνα 120.
Μαρμάρινη λεκάνη.
Διακρίνεται
επιφανειακή κεραμική
και σκωρίες. Θέση
Νταμάρια, λατομεία
Marmor.

Εικόνα 121. Φωλιά
σφήνας στα λατομεία
της Marmor. Θέση
Νταμάρια.

Εικόνα 122. Λατομικό
μέτωπο στη θέση
Γλοζες του όρους
Διακόφτης.

Εικόνα 123. Λαξευτή είσοδος και κλίμακα σπηλαίου στη θέση *Γλοζες*. Όρος Διακόφτης.

Εικόνα 124. Φάλκα για την απόσπαση όγκου. Θέση *Γλοζες*.

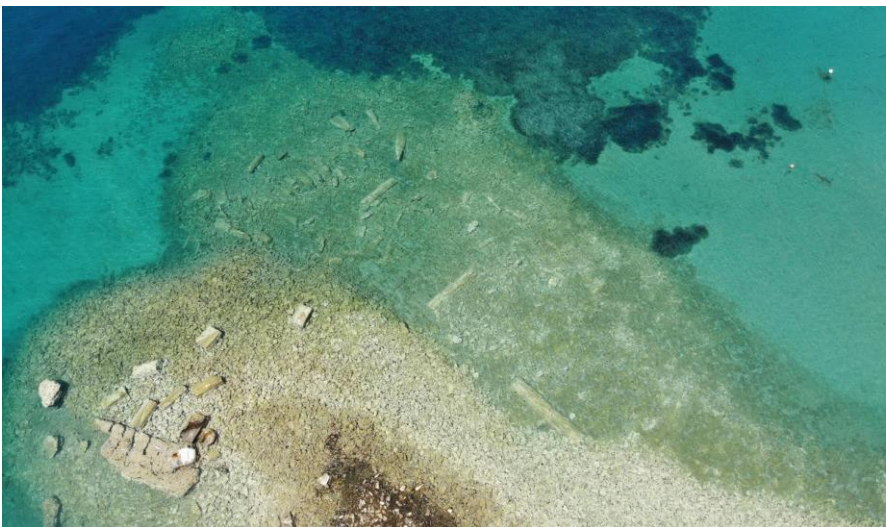
Εικόνα 125. Κυβόλιθοι σε λατομικό μέτωπο στη θέση *Γλοζες*, όρος Διακόφτης.

Εικόνα 126. Κυβόλιθος με διαμόρφωση βαθμίδας για την απόσχιση πλακών. Θέση *Τράβα*.

Εικόνα 127. Οπές για την στήριξη ανυψωτικών μηχανών. Θέση *Πυργάρι*.

Εικόνα 128. Μώλος Νημποριού. Διακρίνονται οι 3 επάλληλες φάσεις και οι βυθισμένοι κίονες και κυβόλιθοι.

Εικόνα 129. Η αποκάλυψη των κίωνων από το παραλιακό μέτωπο του Νημποριού. (Αρχείο Μ. Χιδίρογλου).

Εικόνα 130. Σαρκοφάγος στην θέση Λεύκα. (Ξενοδοχειακή μονάδα Venus Beach).

Εικόνα 131. Ένας εκ των κίωνων στη θέση Λεύκα. (Ξενοδοχειακή μονάδα Venus Beach).

α)

β)

Εικόνα 132. α,β.
Ενεπίγραφοι κίονες από
τον όρμο του
Νημποριού
(Chidioglou 2009).

Εικόνα 133.
Δρακόσπιτο Πύργος
Νημποριού. (Αρχείο Μ.
Χιδίρογλου).

Εικόνα 134. Ναύδριο
στα λατομεία της
Marmor. Θέση
Πυργάρι.

Εικόνα 135. Ναός του Αντωνίνου πίου και της Φαυστίνας . Ρώμη (Sutherland 2013).

Εικόνα 136. Opus sectile. Ορχήστρα θεάτρου του Διονύσου. Αθήνα (Vitti 2016).

Εικόνα 137. Άγαλμα κροκόδειλου από τη βίλα του Αδριανού στο Τίβολι. (Sutherland 2013).

Εικόνα 138. Ανάγλυφες
στήλες από το
Μητροπολιτικό
Μουσείο Ν. Υόρκης
(Angelicooussis 2009).

Εικόνα 139. Σιντριβάνι
σε έπαυλη στην
Παλαιοχώρα
Καρύστου. (Χιδίρογλου
2012)

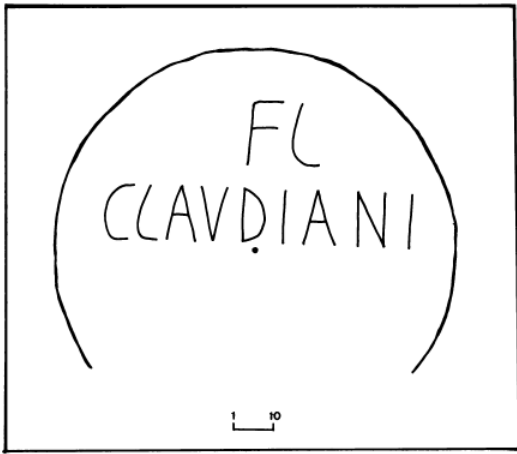
Εικόνα 140. Κίονες από
την κρήνη στην
Ροτόντα Θεσσαλονίκης.

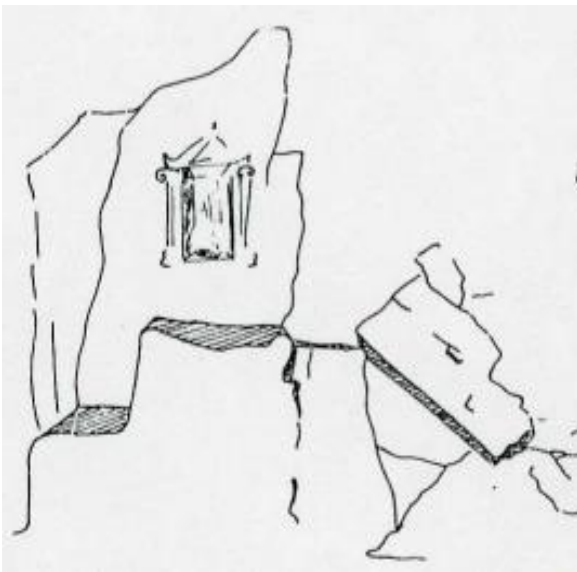
Εικόνα 141.
Παλαιοχριστιανική
κολυμβήθρα.
Παρεκκλήσιο
Αρχαγγέλων. Τιμβρος.
(Αρχείο Π. Γαβριήλ)

Κατάλογος σχεδίων

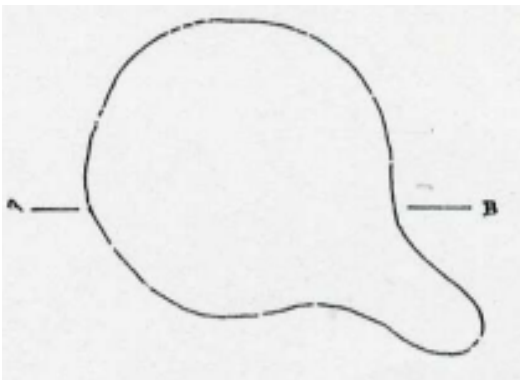
Σχέδιο 1. Η επιγραφή που φέρει ο κίονας στο κάτω τμήμα της βάσης του. Θέση Claudiana. (Vanhove 1989).....	91
Σχέδιο 2. Κόγχη και λαξευμένες διαμορφώσεις στον πεσμένο βράχο. (Lambraki 1980).....	91
Σχέδιο 3. Η λαξευμένης διαμόρφωσης που μοιάζει με λυχνάρι. (Lambraki 1980)	91
Σχέδιο 4. Μετρικός πόδας. Λατομεία στη θέση Πυργάκι.	92
Σχέδιο 5. Επιγραφή λαξευμένη στον φυσικό βράχο. Λατομεία στη θέση Πυργάκι.	92
Σχέδιο 6. Λατομικά και λιθοξοϊκά εργαλεία (Κορρές 1994).	92
Σχέδιο 7. Τρόπος διαμόρφωσης κίωνων πριν από την τελική τους απόσπαση. (Vanhove 1996)	93
Σχέδιο 8. Διαχωρισμός δίδυμων κίωνων. (Vanhove1996).	93
Σχέδιο 9 Στάδια κατασκευής σαρκοφάγων. (Kozelj 2009).....	94
Σχέδιο 10. Έλκηθρο μεταφοράς αποσπασμένων όγκων. (Vanhove 1996)	94
Σχέδιο 11. Μεταφορά όγκων δια θαλάσσης. (Ορλάνδος 2004).....	95
Σχέδιο 12. Οι επιγραφές των κίωνων που εντοπίστηκαν στο παράκτιο μέτωπο του Νημποριού. (Chidiroglou 2009).....	95
Σχέδιο 13. Κάτοψη των τριών Δρακόσπιτων των Στύρων στη θέση Πάλλη – Λάκκα. (Μουτσόπουλος 1982).	95

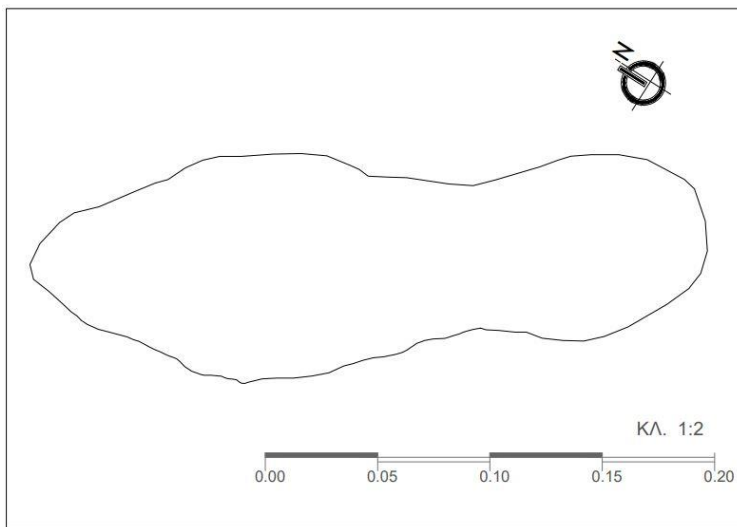
Σχέδιο 1. Η επιγραφή που φέρει ο κίονας στο κάτω τμήμα της βάσης του. Θέση Claudiana. (Vanhove 1989)

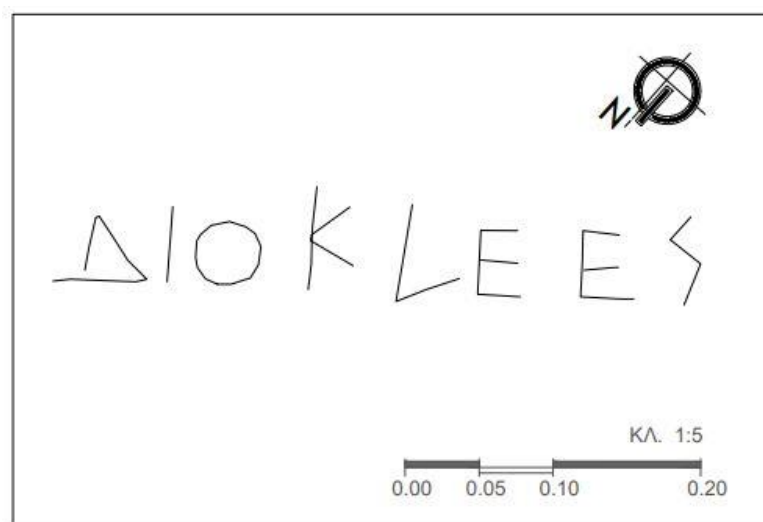
Σχέδιο 2. Κόγχη και λαξευμένες διαμορφώσεις στον πεσμένο βράχο. (Lambraki 1980)

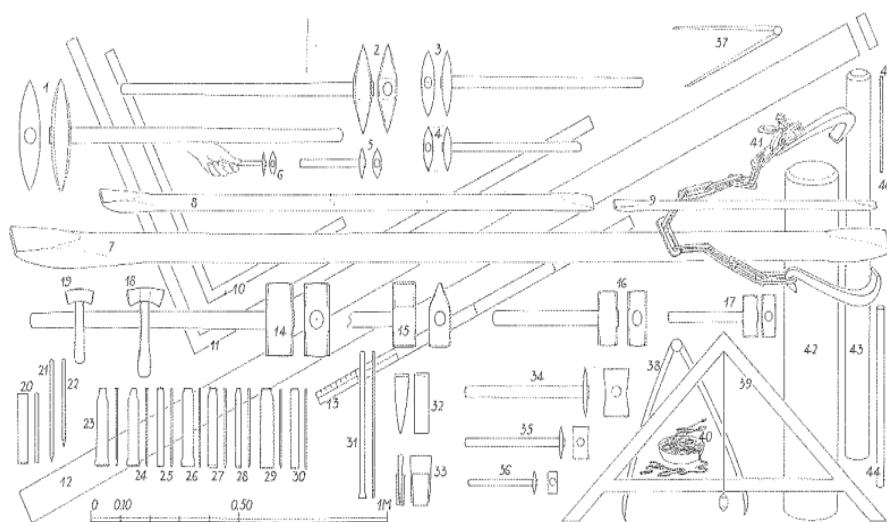
Σχέδιο 3. Η λαξευμένης διαμόρφωσης που μοιάζει με λυχνάρι. (Lambraki 1980)

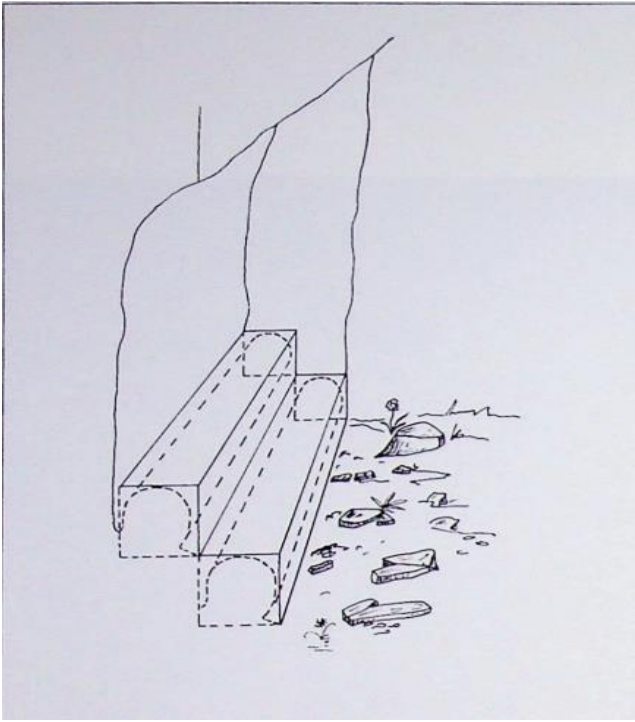
Σχέδιο 4. Μετρικός πόδας. Λατομεία στη θέση Πυργάκι.

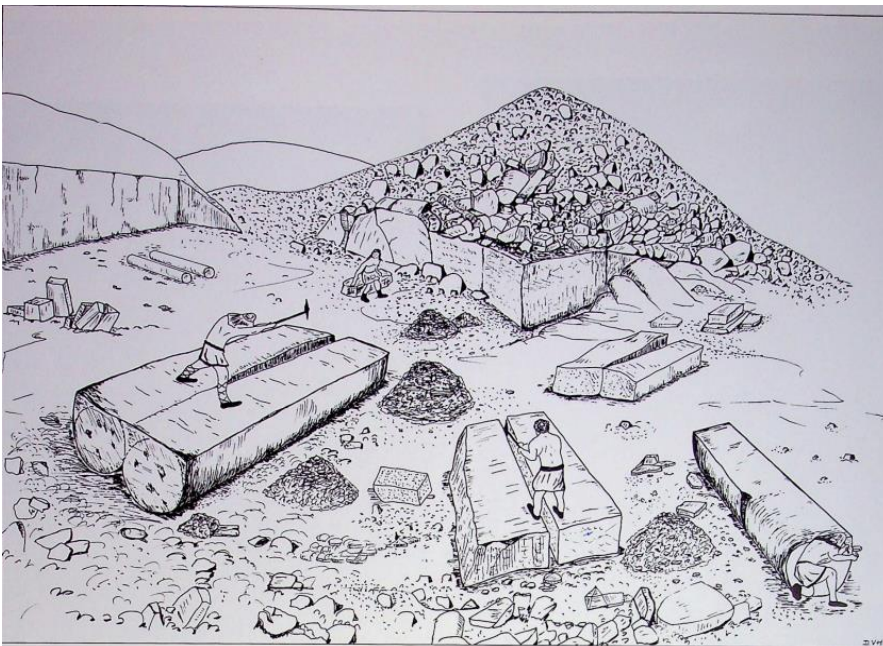
Σχέδιο 5. Επιγραφή λαξευμένη στον φυσικό βράχο. Λατομεία στη θέση Πυργάκι.

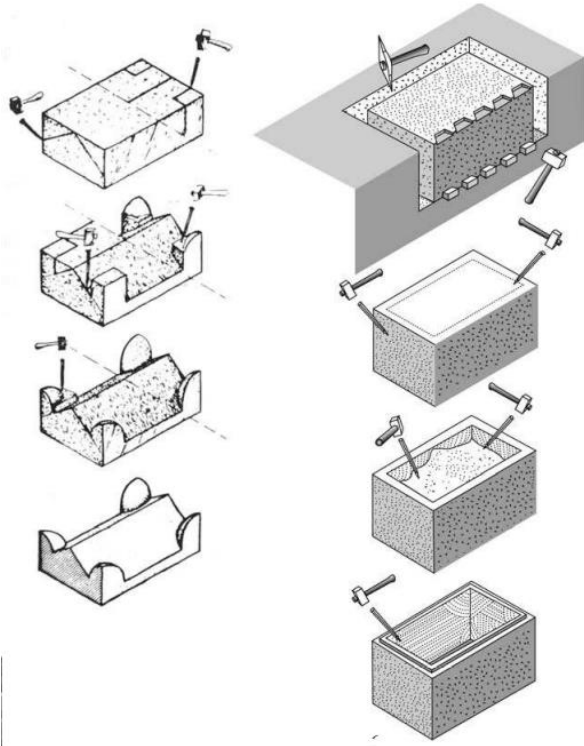
Σχέδιο 6. Λατομικά και λιθοξοϊκά εργαλεία (Κορρές 1994).

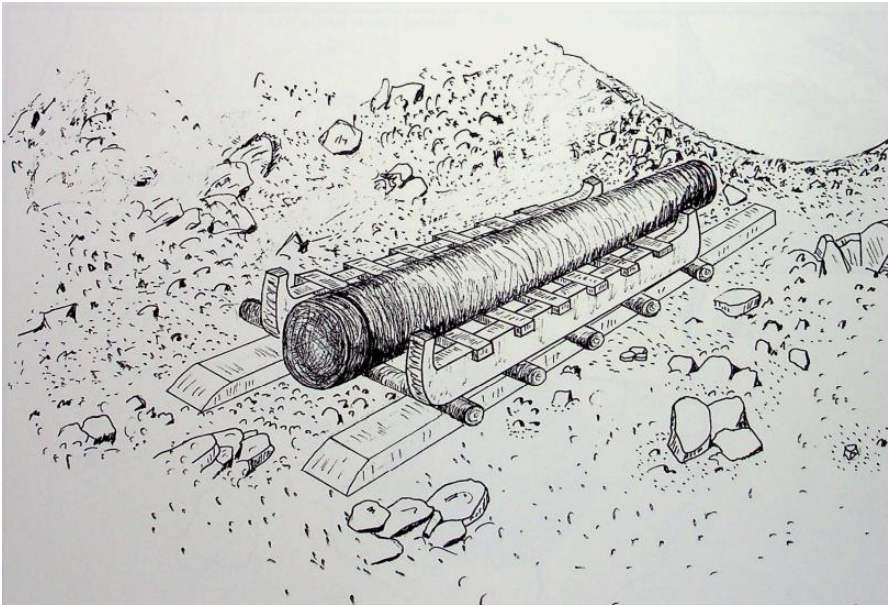
Σχέδιο 7. Τρόπος διαμόρφωσης κίωνων πριν από την τελική τους απόσπαση. (Vanhove 1996)

Σχέδιο 8. Διαχωρισμός δίδυμων κίωνων. (Vanhove1996).

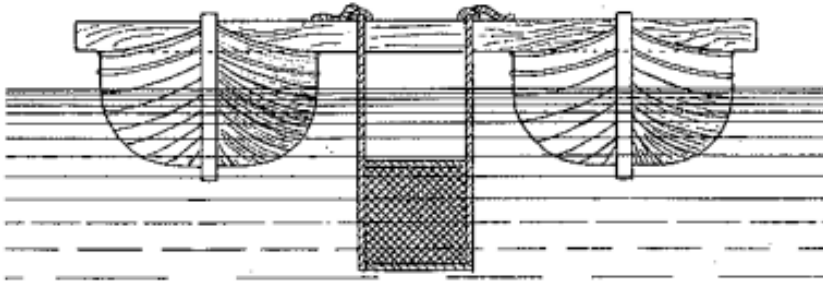

Σχέδιο 9 Στάδια κατασκευής σαρκοφάγων. (Kozelj 2009).

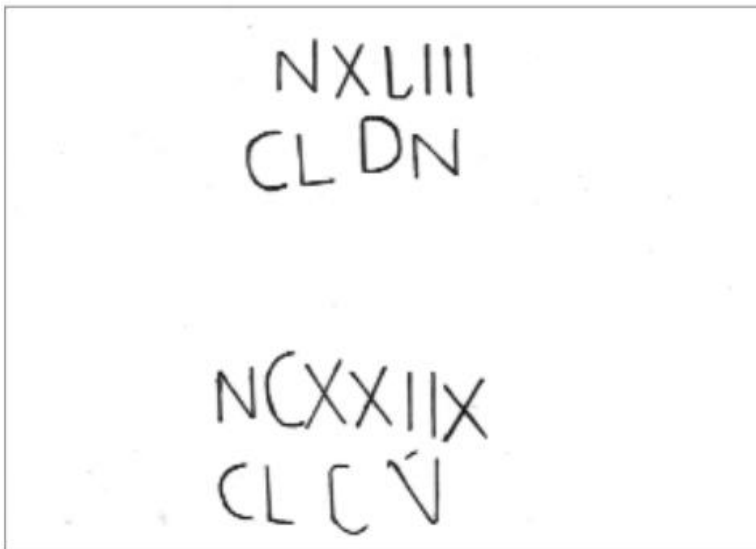

Σχέδιο 10. Έλκηθρο μεταφοράς αποσπασμένων όγκων. (Vanhove 1996)

Σχέδιο 11. Μεταφορά
όγκων δια θαλάσσης.
(Ορλάνδος 2004).

Σχέδιο 12. Οι
επιγραφές των κίωνων
που εντοπίστηκαν στο
παράκτιο μέτωπο του
Νημποριού.
(Chidiroglou 2009).

Σχέδιο 13. Κάτοψη των
τριών Δρακόσπιτων
των Στύρων στη θέση
Πάλλη - Λάκκα.
(Μουτσόπουλος 1982).

